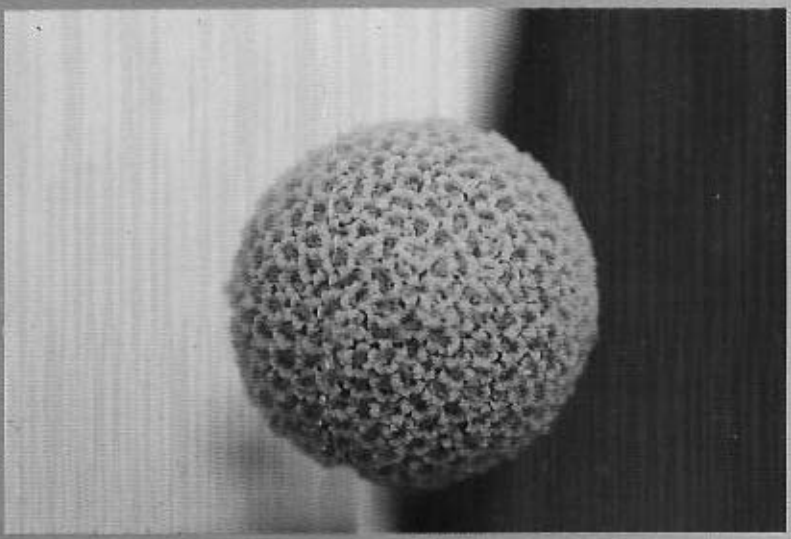
TASARIM VE DÜŞÜNCE DEMOKRASİSİ

Belkıs TEMREN

T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
DEMOKRASİ KLASİKLERİ

Belkıs Temren (Menemencioğlu) 1954 yılında Ankara'da doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini T.E.D. Ankara Koleji'nde tamamladı (1971). "İnsan nedir? Nasıl bir varlıktır?" soruları üzerinde düşünmesi onu Sosyal Antropoloji eğitimi yapmaya yöneltti. A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Sosyal Antropoloji eğitimi yapmaya yöneltti. A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Sosyal Antropoloji Bölümü'nü bitirdi (1976) ve Yüksek Lisansını aynı fakültede tamamladı (1978). Daha sonra 1978 yılından 1982 yılı sonuna kadar A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. 1982 yılı sonlarında bu görevinden istifa ederek ayrıldı ve 1983-1993 yılları arasında özel sektörde yönetici olarak görev yaptı. 1993 yılında A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesinde doktorasını tamamladı. Aynı yıl A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyal Antropoloji Anabilim Dalı'na Yardımcı Doçent olarak atandı. Halen bu görevi sürdürmektedir ve Din Antropolojisi ağırlıklı çalışmaktadır. İngilizce ve Fransızca bilmektedir.

1975 yılında eşi Mehmet Temren ile evlendi, 1978 yılında kızları Yaprak ve 1987 yılında oğulları Eren doğdu.

1994 yılında "Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu" adlı eseri Kültür Bakanlığı tarafından yayımlandı. Bunun yanısıra, çeşitli mesleki makaleleri bulunmaktadır.

TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE DEMOKRASİ

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI /1731
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
Demokrasi Klasikleri Dizisi / 8

TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE DEMOKRASİ

Yrd. Doç. Dr. Belkıs TEMREN

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 1995 / ANKARA
ISBN 975 - 17 - 1511-3

Birinci Baskı, 1995, 10.000 Adet

CAN LTD. ŞTİ.
ANKARA / 1995

Üreten ve yaratan, faydalılık bilincine sahip insanın bu işlevleri yerine getirirken geçen sürede ortaya koyduklarını güvenceye alabilmek için gereksinim duyduğu sosyal kurumlar içinde bazı değerler vardır ki önemle öne çıkarlar. Bunların en başta gelenleri eşitlik, serbest katılım ile temel hak ve özgürlüklerdir.

Demokratik değerler olarak adlandırılan bu değerler, insanın geleceğine yönelik üretiminin veya yaşamının güvencesidir. Bu tür kavramları kesintiye uğratmadan sürdürerek geliştiren bilince ve toplumsal deneyimlere toplum bilimciler, demokrasi kültürü adını veriyorlar.

Çağlar boyunca farklı dil, din ve ırkların geliştirmeye çalışıkları demokrasi denilen hak ve özgürlükler dizisi, en azından isim olarak kimi zaman anlamı dışında da kullanılmış, askeri totaliter ya da sınıf baskıcı hatta monarşik ve teokratik topluluarca da sahiplenilebilmiştir. Oysa insanlık tarihi boyunca gerçek anlamda demokrasinin ilk koşulu, her durum ve düzeyde katılması, azınlıkta kalanların da zaman içinde yönetime gelme olanağının sürebilmesidir. Gerçek anlamda çoğulcu sivil, özerk toplumlarda demokrasinin gereği olarak bugüne veya geleceğe ilişkin kararları bireyler veya bireylerin temsil yetkisi verdiği seçilmiş temsilcileri verir. Demokrasi geleneğine sahip toplumlarda, toplum adına hareket eden toplum sözcülerinin üzerinde hiçbir güç olamaz.

İnsana özgü en önemli erdemlerden biri, kişilik haklarının ve sosyal hakların güvencesi olan sivil toplum kurumlarıdır. İşte bu kurumların varlığı ile doğrudan ilgili olan demokrasinin, insanlarının bireysel ve toplumsal isteklerine yanıt verebilecek çözümler üretmesi gerekir. Fakat devlet mekanizması adına, çözüm adına üretilenlerin, bireysel ve toplumsal özgürlüklerin, diğer demokratik kurum ve kavramların önüne de geçmemesi gerekir. Çünkü böyle bir

çözümün bir zorlama ve ardından da demokratik kurumları askıya almak olacağı da unutulmamalıdır.

Çağdaş, özgür düşünen, geleceğinden umutlu, sağlıklı ve kişilikli bir dünya görüşüne sahip, bugünün ve geleceğin kuşakları geleceğe daha hazırlıklı olmak zorundadır. Bu nedenle, insanın geçmişten bugüne geçirdiği düşünsel ve kültürel gelişimi izlemesi için yayımlanan Demokrasi Klasikleri Dizisi, geleceğin birikimli, aydın, toplumlararası ilişkilere hazır, genç kuşakların başlıca kaynağı olacak yapıtlardan seçilmiştir.

Bu dizi ile ulusal kültüre sahip çıkan ancak toplumsal duyarlılığı ve evrenselliği gözardı etmeyen, çağdaşlaşma ve demokratikleşme ülküsüne bağlı, geniş ufuklu kuşakların yetişmesine katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Timurçin SAVAŞ
Kültür Bakanı

İÇİNDEKİLER

BAŞLARKEN / 1

1. DEMOKRASİ / 5

1.1. Demokrasinin tanımı / 8

1.2. Yöneten, Yönetilen / 8

1.3. Demokrasi denemeleri / 10

1.3.1. Antik Çağ Demokrasisi: (Atina Demokrasisi) / 10

1.3.2. Modern Çağda Demokrasi / 12

2. TASAVVUF / 17

2.1. Tanımı / 17

2.2. Türk Tasavvufunun Oluşması / 23

2.2.1. İslam'da Tasavvufun Doğuşu ve İlk Dönem / 23

2.2.2. Türkler'in İslam Diniyle Tanışmaları / 28

2.2.3. Anadolu'nun Türkleşmesi 36

2.2.4. Fütüvvet Hareketi ve Türk Tasavvufundaki Yeri / 42

2.2.5. Türkleşme Öncesi Anadolu'da Din Kültürü Mirası ve Türk Tasavvufundaki Önemi / 46

3. TASAVVUF DÜŞÜNCESİNİN ANA HATLARI / 52

3.1. Varlığın "tek"liği / 52

3.2. Aşk ve Sevgi / 53

3.3. Allah-İnsan-Evren Bütünlemesi / 54

4.TASAVVUF DÜŞÜNCESİ VE TARİHTEKİ BENZER DÜŞÜNCELER / 57

4.1. Varlığın "tek"liği; Değişen'de Değişmez'i; "Hakikat"i Arayış ve Çoklukta "bir"liği buluş (kesrette vahdet) / 58

4.2. Ölüm düşüncesi ve Türk Tasavvufundaki "Sen çıkınca aradan, kalır seni yaradan" anlayışı / 66

4.3. Hakikatin Sezgiyle Anlaşılabilirliği / 68

4:4. Aşk: Yapıcılık ve Sevgi; Kin: Yıkıcılık / 72

4.5. İnsanın Değeri, Herşeyin Ölçüsü İnsan; Kendini Bilmek, Rabbini Bilmek / 74

4.6. Tevhid ve Dinlerin Birliği / 78

4.7. Düşünce ve Bilginin Önemi / 78

4.8. Eğitim ve Okul Kurma / 80

4.9.Özgürlük Arayışı /86

5. DİNSEL SİMGELER VE TASAVVUFTA SİMGECİLİK / 88

5.1. Dinsel Simgelerde Öz Anlam / 90

5.2. Dinsel Simgelerde Yorumsal Anlam / 92

5.3. Dinsel Simgelerde Olgusal Anlam / 94

5.4 Tasavvufta Öz Anlam - Yorumsal Anlam-Olgusal Anlam / 95

6. DEMOKRASİDE TEMEL KAVRAMLAR ve TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ / 96

6.1.Özgürlük / 98

6.1.1. Düşünce Özgürlüğü / 99

6.1.2. Davranış Özgürlüğü / 102

6.2. Eşitlik / 104

6.3. Uzlaşma / 108

7. TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE İNSAN / 116

7.1.Düşünen İnsan; Kendini Bilmek; İnsan-ı Kamil / 117

7.2 Başkasını Tanımak; Toplum Bilinci; Toplum-u Kamil / 123

7.3 Eğiten ve Eğitilen insan. Dergahların Oluşumu / 128

8.TOPLUMDA DEMOKRASİ GEREKSİNMESİ VE TASAVVUF / 131

8.1. Ortak Payda Olarak Dünya Barışında Demokrasi / 133
8.2. Demokrasi Paydasında Tasavvufun Rolü / 134
S O N U Ç / 136
KAYNAKÇA / 138

BAŞLARKEN

Her varlık için, herşeyden önce, kendi varlığı önemlidir. İnsan için de insanın varlığı önemlidir. Bu nedenle insan, insanı inceler, araştırır. Önce, tanımaya çalışır, sonra sorgulamaya başlar. "Neden"ler, "niçin"ler zihinlerimizde dolaşır durur. Bilimsel açıdan insanı çeşitli yönleriyle ele alarak araştıran ve onu tanımaya çalışan, elde ettiği veriler ışığında insanın bugününe ve yarınına ışık tutmaya çalışan son yılların en gözde bilim dallarından biri de -insanbilimi- (antropoloji) dir. İnsanı fiziki, biyolojik yapısı açısından değil de, "sosyal/kültürel varlık" olarak ele alıp araştıran dalı ise, sosyal/kültürel antropoloji olarak tanımlanmaktadır. İnsanın sosyal varlık oluşu belki de, en belirgin "insanî" özelliğidir.

İnsan, sosyal varlık olduğuna göre, soyutlanmış halde değil, toplum içinde diğer hemcinsleriyle iletişim halinde yaşamını sürdürecektir. Toplum içinde yaşamanın koşulu iletişimdir. İletişimin yolu ise, "anlatım"dır. Anlatım, sözel ve davranışsal olabilir. Düşüncelerimiz, "anlatım"la anlam kazanır. Bir atasözünün yansıttığı gibi "dil, beynin uzantısıdır" ve davranışlarımızı dile getiren bedenimiz de, yüreğimizin uzantısıdır. Kısacası, insanlar, konuşarak veya davranışlar sergileyerek kendilerini dışa vurur. Günümüzün ünlü antropologlarından Claude Lévi Strauss, iletişim dilinin insanları anlayabilmemizde taşıdığı öneme değinmektedir. Lévi Strauss'un başlangıçtaki amacı, kelimelerin yüklendikleri "anlam"dan hareket ederek, sınıflandırıcı ve tanımlayıcı özellikler açısından toplumdaki sosyal yapıyı inceleyebilmekti. 1966 yılında Lévi Strauss'un "The Savage Mind" (İlkel Düşünce) adlı eserini takiben ve bu alana yönelik Evans-Pritchard'ın çalışmalarının da ışığında, antropolojide "dinsel düşünce" konusu önem kazanmaya başladı. Buradan hareketle, dinsel simgeler (1) ve dinsel simgelerdeki anlam önem kazandı.

Çağımız antropologlarından Geertz, 1975 'te "Kültürel Sistem olarak Din" (Religion as a Cultural System) adlı makalesinde, dinin

(1) Örneğin Robert Hertz, 1909 yılında ilk kez yayımlanan ve konuya ilişkin eserlere önderlik eden, "Sağ Elin üstünlüğü: Dinsel Kutbiyet açısından Bir Çalışma" (The Preeminence of the Right Hand: A Study in Religious Polarity) adlı yapıtında, Sağ el'in, tüm aristokrasiler için bir simge olduğu üzerinde durur.

özünde, insanın varoluşuna anlam kazandıran bir kültürel sistem olduğunu kabul etmektedir. Dini, bu terimlerle tanımlarken, böyle bir anlamı oluşturabilmek için onun evrensel bir işleve sahip olduğuna da değinir. Geertz'in en önemli vurgulaması, dinin, tarihin derinliklerinden bu yana insanoğlunda oluşan, süregelen, çeşitli, güçlü, uzun ömürlü, tutumlar ve ruh hallerini kavramsallaştıran simgeler sistemi olarak izlenebilmesi üzerinedir. Geertz, dinsel simgeleri, dinsel edimlerin hem tanımlayıcısı, hem de şekillendiricisi olarak betimler. Dolayısıyle, dinsel simgeleri çözümlemek, hem çağların bize ilettiği mesajı doğru algılayabilmek açısından; hem de, içinde yaşadığımız ve gelecek nesillere bırakacağımız dünyayı şekillendirme güçleri olduğu için çok önemlidir.

İletişim yoğunlaştıkça, dünyamız küçülmektedir. İnsanoğlu gelişen teknolojinin sunduğu iletişim araçlarıyla dünyanın iki ucunu bir araya getirmiş durumdadır. Yoğun iletişim içinde olan, yeni dünyanın insanları, paylaşabilecekleri ortak değerler arayışındadır. Bu ortak değerler, yine simgeler halinde karşımıza çıkar. "Demokrasi" de, bir üst kavram olarak, bu simgelerden biridir. Tüm dünya insanları için önerilen bir ortak payda niteliğindedir. Ancak, demokrasiyi tanımlamak, onu oluşturan, onun vazgeçilmezleri olan alt kavramlarını dikkate almakla mümkündür. Araştırmamızda biz, bu alt kavramları, özgürlük, eşitlik ve uzlaşma olarak saptadık. Bu kavramların simgelediği anlamların bir toplumda yaygın olarak yerleşmesi, o toplumda sosyal demokrasinin yaşamasını sağlayacaktır. Sosyal demokrasinin yaşandığı, insanların "kişiliklerinin" demokratik davranışlarla etkilenerek oluştuğu bir toplumda, siyasal demokrasiyi kurmak ve yaşatmak mümkün olacaktır. Ancak, bunun aksi, yani, önce siyasal demokrasiyi kurmak ve sonra sosyal demokrasiyi oluşturmaya çalışmak demokrasinin özündeki "anlam"a aykırıdır. Şeker ne kadar tatlı olursa olsun, istemeyene zorla yedirince pek zevkli gelmez.

Kendi kültür tarihimize yönelerek, demokrasinin alt kavramlarını araştırmamız ve kökleri bizde olan değerler üzerine çağın gerekleriyle bezenmiş bir demokrasi anlayışı geliştirmemiz mümkündür. İşte bu aşamada, karşımıza insanlık tarihiyle özdeş bir olgu, din olgusu, çıkmaktadır. Her toplumun dinsel değerleri kültürel değerlerinin

önemli bir kısmını meydana getirir. Toplum içinde oluşturulmak istenen yenilik, kültürel değerlerle çelişki halindeyse sosyal kabullenme çok daha zor olur veya olmaz. Olaya din kültürümüz açısından da bakmak gereklidir. Bu açıdan bakıldığında ise, demokrasinin alt kavramlarının yani vazgeçilmezlerinin yer aldığı dinsel değerlerimizi araştırmamız gerekir.

Bugün kültürümüzün dinsel değerleri çok büyük ölçüde islam dininden kaynaklanmaktadır. İslam dini ise ortaya çıktığı Arap topraklarında kalmayıp son derece geniş bir coğrafi bölgeye yayılmıştır. İslam dinini kabul eden, birbirinden farklı, çeşitli kültürler göstermek mümkündür. Türkler de, İslam dinini sonradan kabul etmişlerdir. Dolayısıyle, yeni kabul ettikleri dini kendi kültürleri içinde bütünleştirmişlerdir. Anadolu toprakları, İslam dini ile Türk töresinin harmanlanıp kucaklaştığı, kendi sentezini oluşturduğu bir mekandır. Bu sentez, karşımıza Türk Tasavvufu olarak çıkmaktadır. Çok uzun yıllar özellikle Anadolu ve Balkanlarda ve genelde Osmanlı topraklarında bu dinsel kültür toplumun sosyal yaşantısında önemli roller üstlenmiştir.

Gerek Türk töresinden gelen ve gerekse İslam dininin ana prensiplerinden gelen ve birbiriyle uyum halinde olan simgesel anlatım, Türk tasavvuf düşüncesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuyu din antropolojisi açısından ele almakla beraber, yapısal-işlevsel boyutunu da gözardı edemezdik. Bu nedenle, bu kavramların işlevlerini, dolayısıyle, hangi gereksinmeden kaynaklandıklarını ve sosyal yapıdaki yerini de dikkate almaya çalıştık.

Tasavvufun bir söylem (teori), bir de eylem (uygulama) boyutu bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, tasavvuf üretilir ve tüketilir. Tasavvuf düşüncesi, üretimi, yani, söylem boyutunu meydana getirmektedir. Tüketimi, uygulanması ise onun yaşama geçirilmiş, yaşamlanmış halidir. Davranışlarımıza yansımış halidir. Tasavvuf dinsel simgelerle anlatıma kavuşur. Bu simgeler kaynağını Kuran'ı Kerimden alır. Kaynağındaki yalın halindeki bu simgeler "anlam" yüklüdür. Her çağ bu simgeleri kendi koşullarına göre yorumlar ve onlara "yorumsal anlamlar" yükler. bu, söylem boyutuna ilişkindir; eylem boyutunda ise,

simgelerin "davranışlara yansıyan, yaşama geçirilen anlamları" yüklüdür. Dolayısıyle, herhangi bir zaman diliminden kesit alarak tasavvufu anlamaya çalışmak onu, öz anlam, yorumsal anlam ve olgusal anlam olarak tanımlayacağımız üç aşamalı çözümleme ile ele aldığımızda daha sağlıklı olacaktır. Böylece, konuyu değerlendirirken, din antropolojisinin önemli yardımcılarından olan simgesel antropolojinin ve felsefi antropolojinin bakış açılarından da yararlandık.

Yrd. Doç. Dr. Belkıs TEMREN

TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE DEMOKRASİ

1. DEMOKRASİ

İçinde bulunduğumuz yüzyılın en gözde yönetimi hiç kuşkusuz "**demokrasi**"dir. Ancak, tüm diğer toplumsal sistemler gibi demokrasi anlayışları ve uygulamaları da toplumdan topluma değişmektedir. Yönetim şekli olarak demokrasiyi seçmiş olan pek çok toplum, hala toplumsal yapısına, diğer bir deyişle kendi bedenine, tam oturan bir demokrasiye ulaşabilme amacıyla arayışını sürdürmekte, terzinin önüne geçip demokrasi elbisesinde ufak tefek düzeltmeler yaparak ideal şekli yakalamak peşindedir. Üstelik tam elbise üzerimize uydu derken, bir de kilo alıp verme misali sosyal-kültürel değişimlerden etkilenen toplumun yapısal farklılaşmasını da hesaba katmak gerek. İşte böylesi bir çaba da ülkemizde sürmekte. Kültür Bakanlığımızca, Prof. Dr. Emre Kongar önderliğinde oluşturulan "Demokrasi" dizisi de konuyu enine boyuna irdelemek amacında. Bu seride yayımlanan eserlerden birinde Sn. Selahattin Ertürk içinde bulunduğumuz durumu betimleyerek şöyle diyor: "...hala, gelişi güzel yönetme ortamının, yani bir bakıma demokrasinin içindeyiz. Öyleyse diyebiliriz ki, yakındığımız demokraside kurtuluş yoluna açılır görünen kapılardan ancak biri gerçektir. O da, iyi demokrasi yoluna açılan kapıdır. .... Bu demektir ki, demokrasimizi, işlemediği haller ve yerlerde, işler hale getirme; işlediği haller ve yerlerde ise, onu daha iyi işlerliğe götürme ihtiyacı ile karşı karşıyayız. "(2)

Evet, toplum olarak **daha iyi bir demokrasi** elbisesi giymek istiyoruz. Acemi terzilik yapıp, deneye yanıla vakit kaybetmek yerine ölçümleri doğru alıp, kumaşı doğru biçmek istiyoruz. Bu nedenle elbiseyi uyduracağımız bedeni ve bu bedenin özelliklerini iyi tanımamız gerek. Demek ki, demokrasiyi giyecek toplumu ve özelliklerini iyi tanımamız gerekecektir.

Giydirilmek istenen elbise nedir? Yani, demokrasi nedir? Sadece bir hükümet biçimi midir? Hayır. **Demokrasi sadece bir**

(2) Selahattin Ertürk. Diktacı Tutum ve Demokrasi, s. 163-164.

hükümet biçimi değildir. Kültürel yaşayış biçimleriyle etkilenen bir toplum felsefesi olmalıdır. "Demokratik yönetim biçiminin, ...belli bir yaşayış biçimini yansıtan sosyo-ekonomik, kültürel temeller ve siyasal bir felsefeyle birlikte düşünülmesi gerekir. Ancak, bu felsefe, yabancı kitlelerin yaşayışlarından esinlenerek kopya edilemez. Bu felsefenin demokrasi denemesine girişenlerin kendi yaşayış biçimleriyle etkileşim halinde bulunan bir felsefe olması gerekir. **Demokratik yaşayışın gerektirdiği davranışları gösteremeyen insanlarla kurulmak istenen demokrasi aksar....**Çünkü, daha önce de söylediğimiz gibi, demokrasi, sadece bir hükümet biçimi değil, aynı zamanda bir **yaşam felsefesi ve yaşayış biçimidir.** Bu yaşam felsefesi ve onunla etkileşim halindeki yaşayış biçimi, az önce de belirttiğimiz gibi, başka toplumlardan aktarma ile gerçekleşemez; kendi toplumumuzda geçirilen belli yaşantılar yoluyla oluşur. Öyleyse ortaya çıkacak olan demokrasi, hükümet biçimi, yaşam felsefesi ve yaşayış biçimi arasındaki etkileşimler gereğince oluşacaktır."(3)

Biz de bu bakış açısını paylaşıyoruz ve şunu da eklemek istiyoruz. Demokrasi **"halkın, kendi kendine hükmetmesi"** değil **"halkın, kendi kendine hizmet etmesi"** anlayışına dayanmalıdır. Çağının ve toplumun tüm gereksinmeleri göz önüne alınarak oluşturulacak **hizmet sunma anlayışı**, daha iyi demokrasiye ulaşmakta yardımcı olacaktır. **Halkın vekilleri** hükmetme yerine **hizmet etme anlayışını** benimsemelidir. Bunun, sadece seçim öncesi vaadlerde kalmaması için ise, toplumun ve toplumu oluşturan bireylerin **kimliğine işlemiş olması** gerekir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, demokratik yaşayışın gerektirdiği davranışları gösteremeyen insanlarla kurulmak istenen demokrasi aksar.

Demokrasinin aksamayacağı bir toplumda, yani, demokratik davranışların benimsendiği, olağanlaştığı bir toplumda **"nasıl bir insan"** ve **"nasıl bir toplum"** özelliklerinden söz edebiliriz. "Hizmet etme" anlayışını benimsemiş insanı ve toplumu nasıl oluşturabiliriz?

---

(3) Selahattin Ertürk. Diktacı Tutum ve Demokrasi, s:164

Hizmet etme anlayışının temellerini de yine kendi bünyemizde oluşmuş toplumsal sistemlerde bulabiliriz. Tasavvuf anlayışı belki de bunlar arasında en önemli role sahiptir. Hizmet etme anlayışı, toplumsal sistemlerimizde özendirilip, alışkanlıklarımız haline gelip insanlarımızın ruhuna işlemezse, olağanlaşmazsa, zorla hizmet ettirilemez. O zaman, **zorla** hizmet, hükmetmeyi doğurur. Zorlama söz konusu olunca, demokrasinin özgürlük ve eşitlik ilkeleri gereği gibi uygulanamayabilir. Atatürk de zorlamanın, korku salmanın yanlışlığına değinmiştir. Yabancı bir gazeteciye demeç verirken şöyle der, "Kapıda duran nöbetçi bile benden korkmaz. İsterseniz kendisine sorunuz. Korku üzerine egemenlik kurulamaz. Toplara dayanan egemenlik ayakta kalamaz. Böyle bir egemenlik, hatta diktatörlük ancak ihtilal olduğunda, geçici bir süre için gerektir."(4) Zorlamanın olmaması için, hizmetin gönülden verilebilmesi için, **toplum**, topluma **hizmet etme bilinci**ne getirilebilmelidir. Bu, hem bireyler olarak, hem de toplum olarak **hizmet anlayışını benimseme**kle mümkündür. Hizmet etme, başkasını düşünebilme gibi kavramlar toplumun içine işlemiş olmalıdır. Olağanlaşmalıdır. Bunun için ise bu tür bakış açılarını benimsemiş düşünleri ve kurumları araştırıp güncelleştirip yararlı, topluma hizmet sunan hale getirmelidir.

Din açısından olayı ele aldığımızda, şeriat halka hükmetmeyi ön plana alır, tasavvuf ise halka hizmet etme anlayışını benimser. Hacı Bektaş Veli'nin şu sözü bunu özetler: **"Ben din büyüğü diye halka hizmet edene derim".** Hizmet zorlamayla olmaz. Zorlama kavramının girdiği herhangi bir şey isteğe rağmen oluşan birşeydir. Dolayısıyla hizmet değildir. Hizmet anlayışında temel "başkası" bilincidir. Eskilerin deyişiyle "diğergamlık"tır. Bu durumda devlet halka hizmet ediyorsa, tasavvuf da hizmet anlayışını işliyorsa, birinin diğerinden destek alması mümkündür. Bu destek noktaları da demokrasinin vazgeçilmez kavramlarından hareketle saptanabilir.

Bu topraklarda oluşacak ideal bir demokrasinin kendi kültür köklerine yönelmesi, ondan izler taşıması gerektiğine inandığımız için, bu topraklarda yaşayan insanların kültürüyle bezenmiş **Türk**

(4) Seyfettin Turhan, Atatürk'te Konular Ansiklopedisi, s:162

Tasavvufunda demokrasi izlerini yakalamamız gerektiğine inanıyoruz.

1.1. Demokrasinin tanımı:

Demokrasiyi tanımlama amaçlı ilk yazılı verinin M.Ö. 5. yy.da kaleme alınmış olan Herodot Tarihi'nde bulunduğu ve bu eserde demokrasinin "halkın yönetimi, yasalar önünde eşitlik, bütün sorunların açık tartışmaya sunulması, yöneticilerin makamlarından hareketle sorumlu tutulmaları" olarak tanımlandığı belirtilmektedir. (5)

Demokrasi kelimesi, eski yunanca **demos** halk; ve **kratos** otorite'den **demokratia** olarak yazım diline yerleşmiştir. **Halkın kendi kendini yönetmesi** anlamında kullanılır.

1.2. Yöneten-Yönetilen:

Halkın kendi kendini yönetmesi dediğimizde **"yöneten"** ve **"yönetilen"** kavramları ile karşılaşırız. Tarih boyunca **"halk"** terimi **"yönetilen"** kitleyi tanımlamak üzere kullanılmıştır. Bu da bize her zaman var olan, geniş bir yönetilen kitle vermektedir. Şu halde sistemi betimleyen karakter "yöneten" sıfatının içeriğine, nitelik ve nicelik olarak, bağlıdır. Bunu takiben, yönetme olgusu ne şekilde yapılacaktır. Bir hükmetme biçiminde mi yoksa bir hizmet etme şeklinde mi?

August Compte'un sosyal evrim teorisine göre insan toplulukları ilk önce teolojik devreyi yaşamışlardır. İnsan toplulukları için din, bildiğimiz tüm zamanlar için varolmuş bir olgudur. Dinsel gelenekler, toplumsal yaşam tarihimiz kadar eski görünmektedir. "Birçok tarihsel-siyasal yapıların kökeninin 'efsanelerle' karışık bir biçimde belirmesi de, dinsel yapı ile siyasal yapı arasındaki kaynaşmayı ortaya çıkarır"(6) " İlk çağlarda, devlet birliğini sağlamak küçük insan topluluklarını birleştirmek, daha otoriter ve daha dinsel bir iktidar türünü gerektirdiği için, din kuralları, hukuk kuralları olarak da geçerlilik kazanmıştır. Bu açıdandır ki, ilk çağ devletlerinde, genellikle 'Başkan', Tanrı ya da 'Tanrı iradesi' ile eşanlama gelerek dinsel ve siyasal iktidar

(5) A. Taner Kışlalı, Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi, s:201
(6) Çetin Özek, Devlet ve Din, s:20

kaynaşmıştır."(7) Örneğin, Eski Mısır Krallıklarında Firavunlar "Tanrı-Krallar"dır.(8) Çin'de devlet başkanının kutsal nitelik taşıdığı ve 'göğün oğlu sayıldığı, insanların devlet başkanı tarafından yönetilmesinin 'dinsel buyruk' olduğu bilinmektedir.(9) Dolayısıyla bu çağın genel özelliği, "yöneten" sıfatının, bir kutupta toplanması ve gücünü ilahi kudretten almasıdır. Hükmedicidir. Sınırsız yetkilere sahiptir. Halk, yani "yönetilen"ler ise, kul, uyruk niteliğindedir. Zaman ilerledikçe "yöneten" kitlesi farklılık gösterecektir. Kimi yerde aynı öz biraz değişerek devam edecek, kimi yerde ise nitelik ve nicelik açısından büyük değişime uğrayacaktır. Bu değişime paralel olarak yönetilenler, yani halk da, kul ve uyruk olmaktan, yurttaş, vatandaş olmaya doğru bir farklılaşma gösterecektir.

Böylece farklı yönetim sistemleri, farklı yöneten kitleleri ortaya çıkacaktır. Örneğin, yöneten kadro üyeliği (yani seçkinler gurubu), **kalıtsal bir miras** olarak sonraki kuşaklara devrediliyorsa; bu sisteme aristokrasi veya monarşi; **seçmenler** tarafından oluşturulan "yöneten gurup" söz konusu olduğu hallerde ise **demokrasi** denilecektir.(10) Halkın, kendi kendisini yönetme deneyimleri, onları, yönetenler gurubunda yer alacak temsilcilerini, "kendi aralarından seçme" durumunda bırakmıştır. Bu da bizi, demokrasi kavramının "seçmenlerin niceliği ve niteliğine" bağlı olarak farklı demokrasi anlayışlarının olabileceği sonucuna götürüyor. İlk demokrasi denemeleri, yani halkın kendi kendini yönetmesi denemeleri bugünkü demokrasi anlayışımızla oldukça farklıdır. Bazı önemli ölçütleri ortaya çıkarması, arayışlara yön vermesi açısından ise son derece önemlidir. Tarihte, "Atina Demokrasisi" bunun örneğini oluşturur ve günümüzdeki demokrasi anlayışından çok farklı olmakla beraber, önemli bir aşamadır.

---

(7) Çetin Özek, Devlet ve Din, s:23
(8) Eski Mısır inançlarında, Firavun, Tanrıların ve özellikle şahin-Tanrı Horus'un himayesi altındadır. Tanrı'nın oğlu, Tanrı olarak kabul edilir. Firavun'un bir tanrı evlenmesi sonucu Tanrı ile annesi olan insanoğlunun çocuğu olması inancı vardır. Bu inanç nedeniyle Tanrısal kanı kaybetmemek için Firavunlarda yakın akraba evliliğini görürüz. (Bkz. Felicien Challaye, Dinler Tarihi, Çev: Samih Tiryakioğlu s:31-40)
(9) Çetin zek, Devlet ve Din, s:20
(10) Toktamış Ateş, Demokrasi s:147

1.3. Demokrasi denemeleri:

1.3.1. Eski Çağ Demokrasisi (Atina Demokrasisi)

Atina'da demokratik devrim hareketleri Solon ile başlamış, Peisistrates ve Kleisthenes tarafından geliştirilmiştir. Bu gelişim Ephialtes ve Perikles tarafından tamamlanacaktır. Felsefi düşüncede yaşanan hızlı gelişme bu dönemde toplumsal ve siyasal yaşantı düzeyinde de varlığını göstermiştir. Bugünkü demokrasi anlayışına göre pek çok sınırlılıkları bulunsa da, belki de, tarihte ilk kez bir halk yönetimi "demokrasi" gerçekleştirilmiştir.

M.Ö. 1200 yıllarında kuzeyden gelen Dor istilasını takiben Eski Yunanistan'dan göçerek batı Anadolu yöresinde yerleşmiş olan halka İonyalılar denilmekteydi. İonyalılarda ticaret gelişmişti ve M.Ö 8. -7. yüzyıllarda ticari kentler halinde örgütlenmişlerdi. Toplumda yasalar bulunmaktaydı. Bu yasalar, zamanla, 'yukarıdan' gelme emirler, ya da, hükümdar yetkisinin zoruyla konan buyruklar olmaktan çıkar ve kentdaşlar çoğunluğunca kararlaştırılıp kabul edilen ve gücünü bu kamu oyundan alan bir kuruluş olur. "Yasama yetkisi aristokrasinin ve yeni gelişen tüccar burjuvazinin tekelindedir. Yasaların yapımına katılan kenttaşlar topluluğundan yalnız köleler değil, fakat zayıf halk tabakaları da dışarı tutulmuştur."(11) M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda Atina ve İsparta başta olmak üzere Yunan şehirleri ön plana çıkmaya başlar. Yeni düşünce merkezi, Perslerle savaşlarında başarı göstermiş olan Atina olacaktır. Ticaret ve düşünce etkinliklerinin merkezinin kolonilerden (İonia, Batı Trakya , Güney İtalya) kıtaya kayması, bölgeyi bir kalkınma hamlesi içine itmiştir. Demokratlaşan Atina'ya, o zamana kadarki eğitim sistemi yetmemeye başlar. Herkes yeni duruma ayak uydurabilmek, etkin bir rol alabilmek için, daha çok bilmek istemektedir. Bu da 'başarılı yurttaş nasıl yetişir?' arayışının, bir eğitim sorunu olarak, ortaya çıkmasına neden olur.(12) Bu soruya yanıt arama çabaları Sofistler gurubunun oluşmasına yol açar. **Sofistler**, öğrencilerine para karşılığında ders vererek, onları bilgilendiriyorlar ve ülkedeki **siyasal katılıma hazırlıyorlardı**. Zamanla sofistler,

(11) Boğos Zekiyan, Humanizm, s:41
(12) Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, s:42

temelde, "güzel söz söyleme" sanatını öğretir hale geldiler. Bu dönemde, yeni siyasal bakış açısı olan **demokrasi** ve gerekleri söylevlerde sık sık dile gelmektedir. "5. yüzyılın ikinci yarısındayız. Perikles'in yönetiminde, Atina her bakıma en parlak dönemini yaşamakta. Nüfusu yüzbini bulmuş; Pire, çevrenin en işlek limanı olmuştur. Demokrasi anlayışı daha önce görülmemiş bir enleme ulaşır: köleler dışında halkın bütünü kenttaş kavramının kapsamı içine alınır, esnaf ve yoksul sınıflara da kentin siyasal ve toplumsal yaşamına katılma olanakları açılır."(13)

Bu yeni siyasal sistemde "yöneten"leri kimlerin oluşturabileceği konusu günümüzden oldukça farklıdır. Yönetenleri seçebilme şansına sahip kitlenin, tamamen dışında yer alan, geniş bir köle kitlesi (aşağı yukarı beş katı) yönetilenler gurubu içinde yer almaktadır. Bu dönemde, Atinalılar "köle emeğiyle" geçinmektedirler ve kendilerine ayıracak yeterince boş zamanları kalmaktadır. Bu zamanın çoğunu ise siyasal nutuklara, sanata ve felsefeye ayırmaktadırlar. İlk kez demokrasinin tanımını düşünen Kleistenes başta olmak üzere **Atinanın tüm düşünürleri köleliği doğal bir yapı olarak benimsemişler**, çevrelerindeki hemen herşeye eleştirel açıdan bakma çabası içinde oldukları halde **kölelik** olgusu uzun bir süre dikkatleri çekmemiştir. Bu kitlenin de bazı "haklarının" olabileceği, onların da diğerleri gibi "insan" oldukları bile, düşünsel konuların tartışıldığı ortamlarda gündeme gelmemiştir. Öte yandan kadınlar da siyasal yaşantının tümüyle dışına itilmiştir.(14) "Kadın, köle ve yabancı olmasa bile, cemaatin üyesi olma niteliğinden yoksun, 'eve ait' (domestic) bir varlık olarak tanımlanıyordu."(15) Bunlara bir tür "süslü köleler" demek mümkündü.

Görülmektedir ki, günümüzün demokrasi anlayışında halk kitlesini oluşturan "tüm nufus" yani "vatandaşlar", Atina'da öylesine farklı algılanmıştır ki, kölelere insan gözüyle dahi bakılmamıştır. Kadınların da süslü köleler olmaktan öte bir nüfuzları yoktur. Oysa, tarihsel açıdan baktığımızda, önceleri bu bölgede, kadınların üretime

(13) Boğos Zekiyan, Humanizm, s:42
(14) İ. Parmaksızoğlu..., Eski Çağlar ve Türk Tarihin İlk Dönemleri , s:177-178
(15) Oğuz Onaran... Türk Sinemasında Demokrasi Kavramının Gelişmesi, s:5

katıldıkları dönemlerde, örneğin Miken kültüründe, kadınların, daha özgür, daha etkin olduklarını görmek mümkündür.

Eski Yunan uygarlığı da, yeni gelişen demokrasi kavramıyla tanıştıktan sonra, süreç içinde, çağına göre **daha iyi demokrasiyi** aramış ve bu konuda ünlü düşünürler çeşitli öneriler ileri sürmüşlerdir. Örneğin, bu düşünürlerin en ünlülerinden biri olan Aristo, servet ile siyasal iktidar arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekmişti.

"(Aristo), İnsanların servetlerinden dolayı egemen sınıf oldukları yerde, ister 'az'lık, ister 'çok'luk olsunlar, hükümet biçimi 'oligarşidir' görüşündeydi. Demokrasi için, **kalabalık bir orta sınıfın varlığını** şart görüyordu. Şiddetli toplumsal patlamaları, varlıklı küçük bir sınıfın yanında, çok kalabalık bir yoksul sınıfın bulunmasıyla açıklıyordu. Orta sınıfın zayıf olması, toplumun efendi ve kölelerden oluşması demekti.

Aristo'nun şu sözlerinde, geleceğin çoğulcu demokrasisinin kuramsal temellerini de bulabiliriz: 'Eğer bir devlet yaşıyorsa, bunun hikmeti, **birliğe doğru gitmekte bir noktadan daha ileri varmamasıdır**; devlet bu noktayı aştı mı, ya ortadan kalkar, ya da kötü bir devlet haline gelir. Adeta, müzikle uyumun tek ses haline gelmesi veya ritmin tek vuruş haline gelmesi gibi".(16)

Evet, Aristo, daha o çağda, servet sahibi olmanın, "yönetenler" gurubunda olmanın betimleyicisi olmaması gerektiğini dile getirebiliyor ve halkın içindeki çok sesliliğin zararlı olmayacağını, ancak, bu seslerin ahenk içinde olması gerektiğini vurgulayabiliyordu.

1.3.2. Modern Çağda Demokrasi

Çağımızda demokrasi kavramı bir yönetim sistemini tanımlamaktadır. Bu **toplumsal sistem** (17) , demokratik bir yapı içinde kendine özgü **toplumsal kurumlarını** da ortaya

(16) A. Taner Kışlalı, Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi, s:203
(17) Toplumsal sistem' kavramını "Bütün üyelerin birbirlerine, dışardaki kişilere ve dış dünyaya karşı olan davranışlarını ve rollerini zorunlu olarak belirleyen kurallara sahip örgütlenmiş bir gurup" olarak tanımlayan Sorokin'in tanımını kullanıyoruz. Tanım için bkz: Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, s:463

çıkarmaktadır. Kuralların (yasaların) oluşturulması, işlerliğinin sağlanması vb. gibi işlevler sistem içindeki çeşitli kurumlarca üstlenilir. Sistem, ana çizgilerini korumak ve sistemin yokedilmesini önlemek için, **vazgeçilemez**lerini de yine bu sistem içinde oluşturduğu kurumlarca korur. Sistemin temel özelliği, bireylerine (aktörlerine) özgürlük ve eşitlik tanımasıdır. Bu işlemin de bir uzlaşma ortamında yapılması söz konusudur. Herkesin bu haklardan yararlanabilmesi için hukuk sistemini geliştirir. Hukuk önünde bireyler eşittir. Kendi oluşturduğu bu kavramların (özgürlük ve eşitlik) var olabilmeleri için sistemin varlığının devamı önkoşuldur. Çünkü, sistem ortadan kalkarsa sistemin türevi olan kavramlar da otomatik olarak devre dışı kalır. Özetle, "demokrasi içinde, demokrasiyi yok etme özgürlüğü de yoktur."(18) İşte bu nedenle sistemin bir tek vazgeçilemez kuralı bulunur. Bu da **sistemi yoketmemek**. Modern çağın demokrasi anlayışının, çeşitlilikler içinde, hep aynı kalan özelliklerini özgürlük, eşitlik, uzlaşma ve sistemi yoketmemek olarak özetleyebiliriz. Günümüzde her toplum kendisi için **daha iyi demokrasi** modelini arama çabasındadır. Sistem özgürlük, eşitlik ve uzlaşma ilkelerine sadık kalarak, değişen toplumsal yapıya uygun uyarlamalar içinde olacağından, sürekli olarak, daha iyi demokrasi arayışını sürdürecektir. Bu durum, özgürlük, eşitlik ve uzlaşma kavramlarının doğal sonucudur. Bu nedenle demokrasi sisteminde, önem verilen noktalar ve uygulama şekilleri, hem zaman sürecinde kendi içinde, her toplum için farklılaşmakta, hem de toplumdan topluma farklılıklar göstermektedir.

Toplumsal sistem, **toplumsal yapıya**(19) uygun olduğu ölçüde başarıyla işleyecektir. Osmanlı yönetimi sonrası, demokrasi, sistem olarak, toplumumuz içinde gelişmemiş, hazır bir model olarak Cumhuriyetle birlikte Batıdan alınmıştır. Yeni kurulan bir devletin yönetsel sistemi olarak benimsenmiştir. Toplum, hızlı bir benimseme süreci yaşamıştır. Acaba, Türkiye Cumhuriyetinin kültürel köklerinde temel demokrasi kavramları hiç yer almamış mıdır? Yer almışsa, bunlar ne şekilde karşımıza çıkmıştır? Demokrasi insanlığın

(18) Emre Kongar, Demokrasi ve Kültür, s:14
(19) Toplumsal yapı' tanımlamaları ve açıklamaları için bkz: Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, s:33, 35,463

toplumsal evrim sürecinde bir gereksinmenin yanıtı olmuşsa, bu gereksinme bizim kültürümüzde yaşanmamış mıdır?

Madem ki Cumhuriyet'le birlikte yeni bir siyasal sistem, bir bütün halinde alınıp benimsenme sürecine girmiştir, o halde, toplumsal yapımızda kültürümüzden gelen demokratik özelliklerle, harmanlanmalı ve "bize göre"olan, kendi toplumsal yapımıza uyumlu, daha iyi bir demokrasiye ulaşma hedeflenmelidir. Toplumsal sistem ile toplumsal yapı sürekli etkileşim halindedir. Şu halde daha iyi demokrasi arayışı, toplumsal yapıya daha çok uyan özelliklerden yola çıkılmasıyla başarılabilir. Toplumsal yapı ise değişkendir. Bunun sonucu olarak, sistem içindeki önem verilen noktalar ve uygulama şekilleri de buna bağlı olarak yine zaman içinde değişkenlik gösterecektir; toplumsal yapı kendisini yenilerken, toplumsal sistem (demokrasi) de kendisini sürekli olarak yenilemek durumunda olacaktır. Unutmamak gerekir ki, **demokrasi** amaç değil, **araçtır.**(20) İnsanların insanca, barış içinde, huzur içinde yaşaması için oluşturulan bir araçtır.

Aristo, yönetenlerin sadece servet sahibi kitleden oluştuğu sürece toplumda bu kitle ister azınlık oluştursun, ister çoğunluk oluştursun mevcut sistemin demokrasi olamayacağını, o çağlarda sezinlemiş görünüyor demiştik. Ayrıca, yönetenler ve yönetilenler arasında uçurum olduğu sürece çatışmanın kaçınılmazlığını; böyle bir durumda huzurlu bir ortamın kurulamayacağını da dile getirebilmişti. Daha da ileri giderek azınlıkların farklılıklarının bulunmasında sakınca olmadığını, hatta bunların tümden giderilme çabasının monotonluk yaratacağını, azınlıkların farklı seslerinin, **ahenkli** bir uyum içinde bulunmasının ise ortaya, güzel nameler çıkaracağını söyleyebiliyordu.

Günümüzün daha iyi demokrasi anlayışında da bu ahengin nasıl sağlanacağı, akordun nasıl tutturulacağı araştırılmıyor mu?

Bir toplumda, bireylerin hepsi hukuk karşısında **eşit** kabul ediliyorsa, sistemin **ana kurallarını çiğnemeksizin,** azınlıkta kalanların görüşleri ve istekleri dile getirilebilmeli mi? Bu görüş ve istekler, sistemin temel kurallarıyla çakışmadığı sürece, sisteme zarar

(20) Tokiamış Ateş, Demokrasi, s:201

vermediği sürece, yaşama indirgenebilir mi? Bu soruların yanıtları olumlu olduğu takdirde, biz azınlıkta kalanların da bazı haklarından söz edebilmekteyiz. Ancak bu haklar eşitlik ilkesini bozmamalı yani, ayrıcalık istemek kapsamına girmemelidir. Ayrıcalık, diğerinin hakkına tecavüzdür. Yanıt olumsuz, yani, hayır olursa, o takdirde, böyle bir kitle, çoğunluğun isteklerine uyma gerekçesiyle dikkate alınmamak durumuyla karşı karşıya gelmeyecek midir? Bu durumda, demokratik ortamdaki ses, halkın sesi mi olacak, yoksa, halkın çoğunluğunun sesi mi olacaktır? Daha iyi demokrasi arayışında arzulanan sonuçta duyulan sesin halkın sesi olabilmesidir. Farklı melodilerden oluşsa da biribiriyle uyum içinde, ahenk içinde, aynı bütünün parçaları şeklinde bir halkın sesi arzulanmaktadır.

Eğer özgürlükler, herkese eşit olarak tanınan özgürlükler (hangi alanda olursa olsun) gerçekten işlese, zaten herhangi bir etnik grubun ya da azınlığın, bu konuda özgürlük istemi ortaya çıkmayacaktır. Böyle bir gereksinme doğmayacak, sorun haline gelmeyecektir. "Kadın hakları" konusu da bu tür bir örnektir. İnsanlar madem ki eşittir. Cinsel farklılaşmayı gerektirmeyen (21) her türlü olay karşısında kadın ve erkek "insan" olarak eşit hak ve yükümlülüklere sahip olmalıdır. Toplumda eğer "kadın haklarından" bahsedilebiliyorsa bu, ancak, o toplumda kadının insan haklarından gereğince yararlanamadığı içindir.

Ancak bir üst bağlamdaki haklar yani bireylerin özgürlük haklarına saygılı davranılmıyorsa bir alt bağlamdan ses çıkabilir. Ezilmenin yoğunlaştığı gurup ses çıkarır. Kadın-erkek eşitliği konusunda olduğu gibi. Kadın ve erkek cins ayırımının yapılmasının hiç de gerekli olmadığı yerlerde 'insan hakları', yani, insan olmaktan doğan haklar yerine getirilmeyince, işletilemeyince bir alt bağlamdan ve tabii ki bu hakkı kullanamayandan ses çıkar çıkan ses "kadın hakları"

---

(21) Kadının cinse dayalı durumu ise, analık özelliği ile belirleyici olarak sınırlıdır. Örneğin çocuk sahibi olan kadının emzirme saatleri, doğum izni vb. gibi konular kadın için ayrıcalık gösterir. Bunlar doğanın ona yüklediği ayrıcalıklardır. Kadın hakları denince sadece bu tür cinse dayalı haklar söz konusu olmalıdır. Geriye kalanlar, yani kadın ve erkek olarak özel durum gerektirmeyen hallerde ise söz konusu kavram "insan hakları" olmalıdır. Örneğin bir toplumda erkeklerin kadınlara karşı şiddet ve baskı uygulaması o toplumda "insan haklarının" kadın aleyhine ihlalidir.

diye çıkar; gerçekte verilmeyen ve gereksinme duyulan " insan haklarıdır"

Tüm gurupsal birleşmeler için de bu örneği büyütebiliriz. Bireylere bireysel hakları verilmeyince, hakları baskılanan gurup bir ortak payda ile tanımlanır ve hak talep eden bir azınlık olarak ortaya çıkar. Bu etnik guruplar için de böyledir, ideolojik guruplar için de böyledir.

Toplumsal sistem olan demokraside, toplumsal varlık olan **insanın mutluluğu** bütün halindeki **toplumun mutluluğu** korunarak amaçlanır. Kültür tarihimizde bireyin mutluluğu ve toplumun mutluluğu kavramlarıyla çok yakından ilgilenmiş bir toplumsal sistem de "tasavvuf"tur.

2. TASAVVUF

2.1. Tanımı

Araştırma sonuçlarımız ışığında, tasavvufun işlevsel yönü ağırlıklı olarak, günümüzde tasavvufu, "İslam dininin daha çok ahlaksal kurallarından ve varlık birliği inancından hareketle insanın erdeme kavuşmasını, olgunlaşmasını (**insan-ı kamil**) amaçlayan; olgun insanın toplumdaki hizmetleriyle de erdemli topluma, olgun topluma (**toplum-u kamil**) ulaşmayı amaçlayan bir sistem" şeklinde tanımlayabiliriz. Bu tanım her ne kadar klasik tanımlardan farklı olsa da onlara ters düşmemekte, yalnızca, klasik tanımlara birşeyler daha eklemektedir. Araştırmamız sonuçları bizi böyle bir tanımı yapmaya yöneltti. Klasik tanımlarda, örneğin, "Tasavvuf : Tanrı'nın niteliğini ve kainatın oluşumunu varlık birliği (vahdeti vucut) anlayışıyle açıklayan dinî ve felsefî akım. Tasavvufta esas fikir, kainatta ancak bir tek vücudun bulunduğuna inanmak ve başka varlıkları, o vücudun tecellilerinden ibaret addetmektir." (22) şeklindeki tanımın bizim yukarıdaki tanımımızla çelişen bir yönü yoktur. Ancak bizim tanımımız olayı toplum ve birey açısından, bireyin ve toplumun amacına ulaşmak üzere bir araç olarak tanımlamakta, klasik tanımda ise bireyin mutluluğa, erdeme ulaşması için izleyeceği yolu betimlemekle yetinmektedir. Oysa, araştırma sonuçlarımız göstermiştir ki, **tasavvuf sadece bireysel bir yol değildir.** Başlangıçta bireyden hareketle gelişmiş olmakla birlikte özellikle **Anadolu ve Balkanlar** üzerindeki gelişmesi **toplumsal ağırlıklı** olmuştur. Bu nedenle günümüzde tasavvufu incelerken Anadolu öncesi tasavvuf ve Anadolu tasavvufu gibi iki dönem olarak ele almak daha doğru olacaktır. Bu iki dönemin ayrılma noktası Horasan erenleriyle oluşur. Horasan dervişlerinin Anadoluya gelmesi ve bunu takiben Balkanlara geçmesi yakın zamandaki Anadolu ve Balkanlardaki Türk tasavvufunu meydana getirmiştir. Anadolu öncesi dönem ise tasavvufun ilk doğuşundan itibaren Horasan okulunun oluşumuna kadarki dönemdir. Horasan okulu ile birlikte Türk töresi ve Türk dili ağırlıklı bir tasavvuf düşüncesi oluşmaya başlamış ve bu

(22) Meydan Larousse, c:11, tasavvuf maddesi.

akım en büyük liderlerini Anadoluda halk kesiminde **Hacı Bektaş Veli** ve **Yunus Emre**, saray kesiminde ise, **Mevlana** ile bulmuştur.

Anadolu öncesi tasavvuf anlayışı özünde **"Hak ile Hak olma"**ya ulaşma amacını taşır. İnsan-ı kamil'i amaçlar. Anadolu tasavvufu ise **"Hak'tan Halk'a inmeyi"** amaçlar, insan-ı kamil'in yanısıra, toplum-u kamil'i de amaçlamaktadır.

Tasavvuf kelimesinin nasıl oluştuğuna gelince yaygın görüş, "tasavvuf" kelimesinin **"sûfi"** kelimesinden kaynaklandığı yolundadır. Kimlere "Sûfi" denildiği konusunda başından beri bir görüş birliğine varılamamıştır. Bazıları için, "dış görünüş" tanımlara ana kaynağı oluşturarak giyimden yola çıkılırken, diğer bazıları için ise, söz konusu kişilerin "amaçları" ana kaynağı oluşturmuştur. Kimlere sufi denildiği konusunda Kelâbâzî, (23) "İçleri saf, dışları pak olduğu için sûfîlere "sufiyye" adı verilmiştir derken bazı mutasavvıfların görüşlerine değinerek "Sufi, Allah'la olan muamelesini saf hale getirdiği için Aziz ve Celil olan Allah'ın saf ikramına ve kerametine nail olan kimsedir" şeklinde açıklamıştır. Aynı eserde sufî kelimesinin farklı anlamlarına ilişkin olarak Kalâbâzî, "Bir başka sûfî gurubuna göre 'sûfîler 'yün' manasına gelen 'sof' dan yapılan elbiseler giydikleri için sufi (sufiyye'den) adını almışlardır" demekte ve suffileri tanımlamak için değişik sıfatların da kullanılmış olduğuna dikkat çekmektedir. Sufîleri tanımlayan farklı sıfatlardan bazılarından örnekler verir. Örneğin, vatanlarını terk ettikleri için "Gurebâ" (garibler); memleket memleket dolaştıkları için "seyyahin" (seyyahlar); Gerektiğinde mağaralara sığındıkları için özellikle Horasan yöresinde "Şikeftiyye" (Şikeft, bu yörede mağara anlamına geldiği için); Şam'da "Su'iyye" (açlar) anlamında; ve bazı yörelerde de mülkiyetlerinde bulunan eşyayı terkettikleri için "fukara" (fakirler) olarak anıldıklarına dikkatimizi çeker.

Sufi kelimesinin, islamiyetin hemen doğuşunda belirli bir gurubu tanımlamak üzere kullanılmasına rastlayamıyoruz. Süleyman Uludağ, Hicri 150 tarihine kadar nadiren rastlanan **sufi** terimine bu

(23) Kelâbâzî, Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, s:54-55

tarihten sonra daha sık rastlandığını ancak hicri 150-200 arasındaki kendini dine adamış pek çok kişinin sufilikten çok "zühde mensubiyet" ile tanındıklarını belirtiyor ve ilk defa sufî adıyla tanınan kişinin Ebu Haşim Sufî (24) olduğunu ve bu kişinin hicri 150 miladi 767 yılında vefat ettiği bilgisini veriyor.

Diğer bir görüş ise tasavvuf teriminin yunanca **sophia** (hikmet) kelimesinden türetilmiş olabileceğini yolundadır. Ayrıca, suffa (25) kelimesinden kaynaklanmış olabileceği görüşü de vardır. Ehl-üs Suffa adı verilen ve yaşam tarzları tasavvufla uğraşanlarca benimsendiği için kendilerine suffe kelimesinden türeyen mutasavvıf adının verildiği görüşü de bulunmaktadır.

Annemarie Schimmel, Tasavvufun Boyutları adlı kitabında sufiliği bütünüyle kavramının ne kadar zor olduğna ve kendi kitabının da ancak sufiliği anlama çabasında ışık tutabileceğine değinerek şöyle bir tanıtım yapıyor:

"Mevlana'nın bir körler hikayesi vardır hani: File dokunurlar da, eller hayvanın neresine değerse, tanımlar ona göre yapılır; kimine taht gibi gelir fil, kimine yelpaze; nargile, direk sananlar da olur. Hiçbiri bütünüyle neye benzediğini anlatamaz hayvanın. Sufilikte de böyle bir durum söz konusu: anlamına bir ölçüde de olsa, yaklaşabilmek için mistisizm sözcüğü üzerinde durmamız gerek. Mistisizm, eski Yunancada 'gözleri kapamak' anlamına gelen myein sözcüğünden geliyor; demek ki, mistisizm'de, bilinen yollardan giderek, ya da zihin işleterek erişilemeyecek bir şey var. 'Dinler içinden akan büyük ruh nehri' diyenler olmuştur mistisizme. Siz ister bilgelik, ister aydınlık, ister aşk, ister hiçlik deyin ona, gerçek olan, en geniş anlamıyla, tek bir hakikatın bilincine varmaktır." (26)

Süleyman Uludağ, tasavvufun islamî mistisizm olduğunu vurgulayarak şöyle bir tanımlama yapmaktadır: "Tasavvuf, İslam dininin özü ve ruhu demektir. Zahiri ilimler İslamın bedeni, batini ilim

---

(24) Tam olarak adı Ebu Haşim-ül Kufi'dir.
(25) Medine'de Mescid-i Nebevi'nin kuzey yönünde, üzeri hurma dalları ve kille kapatılmış, genellikle yoksul ve kimsesiz olan göçmenlerin zamanlarının çoğununu ibadetle geçirdikleri bir alan.
(26) Annemarie Shcimmel , Tasavvufun Boyutları, s:17

demek olan tasavvuf ise ruhudur. Bedensiz ruh, ruhsuz beden düşünülemez. Esasen mistiklik ve sırrilik belli ölçüde her dinde mevcuttur. Bu özelliği taşımayan din zaten din değildir. Bu itibarla İslam dininde de bir mistikliğin ve sırriliğin olacağı pek tabiidir. İslama has olan mistisizmin adı tasavvuftur." (27)

Batının yazılı kaynaklarındaki mistisizm ile bağlantısından yola çıkarak tasavvufu oluşum evrelerine de değinerek tanımlayan Cavit Sunar'ın açıklamasına da yer vermek doğru olacaktır:

"İslama mahsus (Tasavvuf) kelimesinin Garp Literatüründeki sinonimi (Mysticisme) kelimesidir. Mistisizm kelimesi Eleusinian mister (Sır, Gizli Hikmet)lerle ilgilenme sonunda meydana çıkıp kullanılmağa başlanmıştır ve Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf konularında Milâdi beşinci yüzyıl sonlarında yazılmış olan bir çok eserlerin kendisine isnad edildiği (Dionysius) adına sıkı sıkıya bağlıdır. Bundan önce, Orta Çağ başlarında, bu anlamda genel olarak kullanılan terim, halk tabakalarının üstünde daha yüksek bir spritüel deneye işaret eden "Contemplatio", yani (Contemplation-Murakaba, Müşahede) idi. Ve bu kelime, Dionysius'un Mistik Teoloji (Theologia Mystica) adlı risalesinin kısa zamanda Latinceye tercüme edilmiş olmasına ve bunun Allah hakkında özel bir görüş ve biliş deyimleyen bir terim olduğu bilinmesine rağmen, teologlarca Orta Çağ sonlarına kadar geçerli kalmıştır.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Mistisizm ve Mistik kelimesinin aslı Yunan misterlerinde bulunmaktadır. Misterlerin rolü, insana, eşyanın içine ait (Batını) bilgiyi, yani İlahi bilgiyi kazandırmak ve insanı yeniden ezeliyete kavuşturmaktı. Bu sebeble mistiğin objesi zamana ait dünyadan zaman dışı dünyaya, ezeliyete geçmek, yani Allah'ı doğrudan doğruya kavramak ve ona kavuşmaktı. Bu iş için de metod, sülük merasimleri idi. Salik, bu misterler ve bunlarla ilgili merasimler yolu ile kutsal mahrek (Zekâ) ya kavuşmuş sayılırdı. Bundan ötürü de bu misterleri yoldaş olmayanlara söylemek kesinlikle yasaktı. Esasen, (Mysterion) kelimesi, Grekçe, (Mu-O) fiilinden gelir ki bu da (dilsiz olmak, dudakları ve gözleri kapamak) anlamınadır.

(27) Mustafa Kara, Din Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, s:19 (Süleyman Uludağ'ın önsözünden)

Yunan misterlerinde bu anlamda olan Mistisizm, Yeni Eflatunculuk adını alan Yunan ve Oriental Senkretizminde (28), realitenin, entellektüel (Akli) den ziyade sezgisel (Hadsi) fakültelere dayanan bir kavramı sayıldı. Hıristiyanlığın ilk yüz yıllarında da bu Yeni-Eflatuncu fikirler, Hıristiyan akidesiyle birleşerek, Hıristiyan Mistisizminin temelini attı."(29)

Tüm yukarıdaki açıklamalardan sonra Cavit Sunar da Annemarie Shimmel gibi bu konuya ilişkin betimsel tanımlama güçlüğüne değinmekte ve şöyle demektedir: "Mistik veya spiritüel tecrübe, dışa ait bir tecrübe olmayıp içe ait bir tecrübe olduğu için onun doğrudan doğruya bir tasviri yapılamaz."(30)

Tasavvufa yönelik işlevsel tanımlama yapmanın betimsel tanımlama yapmaktan daha kolay olduğu bir gerçektir. Ö. Rıza Doğrul da işlevsel açıdan hareketle bir tanımlama yapmıştır:

"Tasavvuf, insanın yaşattığı ve geliştirdiği ruh hayatı, diye tarif olunabilir. Çünkü, insanın tasavvufa başvurmakla başarmak istediği iş, nefis ile savaşarak onu dizginlemek, nefsi tasfiye etmek ve temizlemek sayesinde his perdelerini kaldırmak, gönlü her türlü gıllügışden (her türlü karışıklıktan ve bozukluktan) kurtarmak, kendini ihtirasın esiri olmaktan korumak, elhasıl insanın Tanrısı ile arasındaki ve kendisiyle sair insanlar arasındaki bağlantıyı bozan bütün maddi alâkaları kırmaktır. Daha ötesi de vardır. O da: bütün bu cihanı derinden derine düşünerek kavramak, düşüne düşüne cihanı yaratanla karşılaşmak, bu karşılaşma ve teması, beşer nefsaniyetini öldürmek yoliyle sağlayarak Allahın zatında bekâ bulmayı kazanmak, bu sayede en yüksek hakikatle birleşmek ve bu birleşme sayesinde artık şek ve şüphenin yol bulamıyacağı surette, Hak ile Hak olmaktır." (31)

Tasavvuf bir kültürel olgudur. Kültür, soyut bir kavramdır ve değişir, durağan değildir. Tasavvuf da kültürel bir olgudur, soyut bir kavramdır ve değişmeye açıktır. Aynı şekilde islamiyet de bir kültürel

(28) Kelimenin aslı "syncretisme" dir. Kültürel anlamda, değişik kökenli öğelerin karıştığı bir mozayik görünümünü açıklamak için kullanılmaktadır.
(29) Cavit Sunar, Tasavvuf Tarihi, s:1
(30) Cavit Sunar, Tasavvuf Tarihi s:10
(31) Ö. Rıza Doğrul, İslamiyetin Geliştirdiği Tasavvuf, s:3

olgudur. Soyut bir kavramdır ve değişmeye açıktır. Çağına ve zamanına göre çeşitli etkileşimler sonucu değişim geçirmesi doğaldır.

Değişme ile neyi anlatmak istediğimizi biraz açıklamakta yarar olacağı kanısındayım. Bu konu ilerideki bölümlerde, dinsel simgeler ve anlamları konusu işlenirken daha detaylı olarak ele alınacaktır. Ancak, yine de kısaca belirtmek gerekirse, terimler birer simgedir (semboldür). Dinsel terimler de birer simgedir. Bu simgeler "anlam yüklüdür". Her dinsel simgenin de "öz anlamı", "yorumsal anlamı" ve "uygulanan anlamı" bulunmaktadır. Buradan hareketle, islam dinindeki ve tasavvuftaki ifadelerin de öz anlamları bulunmaktadır. İslam dini gibi Tasavvuf da öz anlamlarını Kuran-ı Kerim'den almaktadır. Bunlarda değişme yoktur. Birer başlama noktası oluşturmaktadır. Ancak yorumsal anlamlar zamana ve kültüre göre değişmekte ve islam düşüncesi ile tasavvuf düşüncesi gibi kavramların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İslamda mezhepler, tasavvufta tarikatler bu anlamların sonucudur.

İnsanoğlu ve insanoğlunun oluşturduğu kültür değişir, kültürün bütünleştirici özelliği nedeniyle, kültürel olgu olan tasavvuf düşüncesi de islam anlayışı da değişecektir. Aksi takdirde kültürle bütünleşemeyecek, işlevini yitirecektir. Bu konuda düşünmüş ve yorum getirmiş kişilerden biri Süleyman Uludağ'dır. Görüşleri özetle şöyledir:

"Değişiklik ve yenilik; gelişme, büyüme ve ilerleme sürecinde olan cemiyetler için kaçınılmazdır. Müslüman cemiyetin her bakımdan Asr-ı saadetteki şekil içinde kalmasını istemek İslamın gelişme ve ilerleme özelliğini inkar etmek demek olur. İslama hayatiyet veren bu özelliklerin reddedilmesi, bu din için yapılabilecek kötülüklerin en büyüğüdür. Zira gelişme ve ilerleme niteliğinden mahrum olan bir fikir ve inanç sistemi gerilemeye ve yok olmaya mahkumdur."(32)

Günümüzdeki tasavvufun Hz. Muhammed'in zamanında bulunmadığını belirterek, tasavvufu islam dininden soyutlamaya

(32) Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, s:14 (Süleyman Uludağ'ın önsözünden)

yönelenlere Uludağ şöyle yanıt veriyor: "'Bugün anlaşılan manada bir tasavvuf Hz. Peygamber zamanında yoktur' diyenlere: 'Peki bugün anlaşılan manada fıkıh, Hz. Peygamber zamanında var mı idi?' sorusu sorulmalıdır. 'Vardır' derlerse bu insanlarla hiç konuşulmamalıdır. Çünkü verdikleri cevapla İslamiyet hakkında hiç bir şey bilmediklerini ortaya koymuşlardır. Cahillerle yapılan tartışmalardan olmlu bir netice çıkmaz. 'Bugünkü şekli ile Asr-ı saadette fıkıh yoktu, fakat fıkhın birçok hükümleri ve esasları vardı. Fıkıhcılar bu hükümleri ve esasları toplayarak bugün fıkıh dediğimiz ilmi tedvin etmişlerdir', tarzında cevap verirse onlara söylenecek söz şudur: Tasavvuf da tıpkı fıkıh gibidir."(33)

Evet, özetle diyebiliriz ki, tasavvuftaki öz anlam Kuran-ı Kerim'de mevcuttur. Yorumsal anlamlar ve uygulanan anlamlar ise kültürel süreç içinde günün gereksinmelerine göre değişim geçirmiştir.

Tasavvuf düşüncesi "nasıl bir insan" ve "nasıl bir toplum" olmalıdır arayışını işlediği için, sadece düşüncede kalmamış, uygulamaya yönelik olmuştur. Yaşamlanmıştır. (34) Davranışlara indirgenmiştir. Bireysel ve toplumsal yaşam tarzı sergilemiştir. Halka mâl olmuştur.

2.2. Türk Tasavvufunun oluşması

2.2.1. İslamda Tasavvufun Doğuşu ve İlk Dönem

Hz. Muhammed'in sağlığında kendisine danışıldığı için bir yorum ve açıklama gerekmezken, peygamberin ölümünden sonra, İslamî konulardaki yorum ve açıklamalar zamanla tasavvufun oluşumunu etkilemiştir. İlk başlarda yorumları için kendisine en çok başvurulan kişi

---

(33) Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, s:14-15, Süleyman Uludağ'ın önsözünden) Yazarın burada verdiği dipnotu da konuya açıklık getireceği düşüncesiyle aynen vermek istiyoruz: "İmam-ı Azam Kitap ve sünnetten 500.000 (Yarım milyon) meselenin hükmünü çıkarmış ve 4.000 fetva vermişt. Bk. Kederî, Menakıb-ı İmam Azam, I, 35,144. Öbür müctehidlerin çıkardıkları hükümler ve verdikleri fetvalar da düşünülecek olursa 100-150 sene gibi kısa bir zaman içinde fıkıh alimlerinin Kitap ve sünnetten ne kadar çok yeni hüküm çıkardıkları daha iyi anlaşılır. Fıkıhcılar nasların zahirinden bu kadar çok hukuki mesele çıkarırken sufiler de boş durmamışlar, onlar da nasların batınından çok sayıda manevi ve ahlaki hüküm çıkarmışlardı. Fıkıhcıların çıkardıkları yeni hükümler kadar sufilerin çıkardıkları yeni manevi, batını, sırrı ve ahlaki hükümler de İslamın ruhuna muvafık, özüne mutabıktır." (34) Yaşamlanmıştır : Yaşamın bir parçası haline getirilmiştir anlamında kullanılmaktadır.

olduğu için Hz. Ali tasavvufun "pîri" olarak tanınır. Elbetteki bu adlandırmalar sonraları geliştirilmiştir.

Tasavvuf ilk dönemde zühdî bir nitelik taşır. Bireysel yaklaşım söz konusudur. Bireyin manevi olgunluğa erme çabası, kurtuluşa ermesi, selamete kavuşması için yapması gerekenler ön plandadır. Bu da uygulanan anlamında, toplumdan ve dünyadan soyutlanmak şeklinde kendini göstermiştir.

Tasavvufun ilk devresine ilişkin tanınan isimlerden biri olarak **Süfyan Sevri** (ölm. 161/778) verilmektedir. Sevrî'nin ilk sufî olarak anılan **Ebu Haşim-ül Kufi**'ye oranla, o devirde daha fazla tanındığı belirtilmektedir. (35) Birkaç arkadaşı ile birlikte zahidane bir hayat yaşadığı belirtilir. Yine bu ilk devre ilişkin bir de kadın mutasavvıf söz konusudur. Aynı yazarın verdiği bilgiye göre **Rabiatü'l Adeviyye** (36) (ölm. hicri 2. yy. sonları) adlı hanım ve Süfyan Sevri'nin arkadaşlarından **Şeybetü'r Ra'i** (ölm. 158/775) zaman zaman insanlardan uzak kalarak münzevi bir hayat yaşamışlar ve tasavvufun öncüleri arasında yer almışlardır.

Amacımız tasavvuf tarihini yazmak olmadığı için, bu ilk döneme ilişkin sadece iz bırakmış birkaç isme değineceğiz.

Zünun Mısri (öl. 245/858) Tasavvuf konusunda açıklamalarda bulunan ilk mutasavvıflardandır. Tasavvuf akımının hızlanmasına katkıda bulunmuştur. "Alçak gönüllü olmak isteyen bir kimsenin, kendisini her an Hakk'ın kudret ve azametini müşahedeye sevkederek, zikr-i daim içerisinde bulunmasını, zira nefsinin bu suretle zayıflayacağını; Allah Teala'nın tecellilerine nazar eden kimsenin nefsin sultasından kurtulacağını söyler"(37) İbadetin anahtarını "düşünce" olarak kabul eder. (38)

Abu Said al-Harraz (öl.272/885) "fena" ve "beka" üzerinde

---

(35) Selçuk Eraydın,Tasavvuf ve Tarikatler, s:70 (Abdurrahman Câmî, Nefahâtü'l -Üns, Lâmî Çelebi tercümesi İstanbul, 1289, s:86)'dan naklen bu bilgiyi vermektedir.
(36) Cavit Sunar, Rabia Adeviyye'nin ilahi aşk mezhebini geliştirdiğini belirtir. (Ana Hatlarıyle İslam Tasavvufu Tarihi, s:45)
(37) Selçuk Eraydın, Tasavvuf ve Tarikatler, s:77 (Abdurrahman Sülemi, Tabakatü's Sufiyye, Mısır 1969 s:20) den naklen.
(38) Cavit Sunar, Ana Hatlarıyle İslam Tasavvufu Tarihi, s:23

durmuştur. Allah'tan geldim Allah'a gidiyorum görüşünü savunmuştur. **Seriyy'es-Sakati** tevhid'e ilişkin görüş bildirmiştir. **Abu Hamza Muhammed b. İbrahim** makamlar ve menziller hakkında görüşlerini belirterek sufiyye mezheplerine değinmiştir. Tasavvuf anlayışının kesinliğe kavuşmasında önemli rolü vardır.

Hâris Muhasibî (öl.243/857) İnsanı doğru yoldan saptıran ve hakikatten uzaklaştıran şeyin "mevki hırsı ve tama" olduğunu belirtir.

Yahya Razi (öl.258) Camilerde ilk kez tasavvuf dersi verir. "Allah'a şükr eden zengin, dilenen fakirden üstündür " der. (39)

Bayezid Bistami (Abu Yezid Tayfur al-Bistami) (öl. 234/848 veya 261/874) Tasavvufun yerleşip yayılmasında etkin rol oynamıştır. "Yılanın derisinden soyulduğu gibi ben de nefsimden soyuldum; baktım, bir de ne göreyim: Ben, O'yum"(40) demiştir. Bir anlamda Horasan Erenlerinin ilk esinlenme kaynağını oluşturur. Ahmet Yesevinin görüşleri de sonraları Tayfuriyye adıyla anılan Bistami'nin görüşlerinden etkilenmiştir.

Cüneyid-i Bağdadi (öl.297/909) Tasavvufu bir bilim haline getirme çabaları içinde olmuştur. Şeriat ile Hakikat'ı Tasavvufta birleştirmiş ve "Tasavvufun sonu, başıdır" demiştir.

Hallac-ı Mansur (öl.309/921) Belki ilk kez En'el Hak diyen değildir ama ilk En'el Hak şehidi olarak bilinir. Tanrı ile insanı bir özde görerek "ikiliği ortadan kaldırmayı" amaçlanmıştır. Hallac'a göre bütün dinler Allah'a aitti. Adları her ne kadar ayrı ayrı olsa da hepsi aynı hakikati dile getirmekteydi.

Gazzali (öl.505/1111) Tasavvufu sevdirme çabası içinde olmuştur. Bu konuda başarılıdır. Tasavvufun, İslam din büyükleri arasında sevilmesinde, payı büyük olmuştur. Kesin bilgi ancak sezgi ile elde edilebilir diye savunur. Aklın hakikatı kavrayamayacağını ve hakikati ancak, Allah'ın nuru ile nurlanan kalbin zevkinin kavrayabileceğini ileri sümüştür. Tasavvuf ve felsefenin farklarına değinmiştir.

Sühreverdi (Maktül)(öl.649 veya 632/1234) Hakikatin bir nur

(39) Cavit Sunar, Ana Hatlarıyle İslam Tasavvufu Tarihi, s:23
(40) Cavit Sunar, Tasavvuf Tarihi, s:175

olarak (ışık) insan gönlüne doğduğunu, savunmuş, "işrakiye" adı verilen aydınlanma felsefesinin kurucusu olmuştur.

Muhiddin Arabi (Muhiddin İbn al-Arabi) (öl.637/1239) Felsefe ve tasavvufu biribirine bağdaştırır. Vucud birliğini savunur. "Var olmak tanrının birliğinde olmak O'ndan gelmektir" demiştir. Zuhur etmemiş olan âlem ile zuhur etmiş olan âlem arasındaki bağlantıyı "insan" olarak tanımlar. Tasavvuffu kısaca "Tanrının ahlâkı ile ahlâklanmaktır" şeklinde tanımlamıştır. Yetkin insan, insan-ı kamil'dir bu. Kuran'ı Kerime dayanarak, "Hangi tarafa dönerseniz Hak'kın yüzü orada görünür" sözünden hareketle "Hak'kı, Hak'tan Hak gözü ile gören kimseler Hak'kı bilenlerdir. Hak'kı Hak'tan Hak gözü ile görmeyip nefsinin gözü ile ahirette görmeği uman kimseler de cahillerdir" demektedir.

Ahmet Yesevi (öl.562/1166) Ahmet Yesevi bize göre tasavvufun ilk dönemi ve ikinci dönemi arasında geçiş noktasında bulunmaktadır. Muhiddin Arabi ile ilk dönem tasavvuf düşüncesi doruk noktasına ulaşmış ve **Hak'la Hak olmak**, vahdet-i vucud anlayışı ile yaygın bir kabul görmüştür. Hak'la Hak olanın İnsan-ı Kamil'e, yetkin insana ulaşmasını simgelediği görüşü ise, Ahmet Yesevi'nin hareket noktasını oluşturur. Ancak, Ahmet Yesevi'de en önemli noktalardan biri, insanın İnsan-ı Kamil'e ulaşmak için **çaba göstermesi** gereğidir. Bu çaba ise **"eğitim"**dir. Eğitim temellerini içinde yaşadığı toplumun kültüründen alan Ahmet Yesevi Türk töresini, Türk dilini tasavvuf düşüncesi ile birleştirmiş bezemiş ve Türk Tasavvufunun temeline ilk taşları koymuştur. Bu yüzden Ahmet Yesevi tasavvufun hem ilk dönemine hem ikinci dönemine girebilen bir kavşak noktasıdır. İslam dünyasında Türk halkının özgür arayışının sesi olmuştur. Eğitim vererek yetiştirdiği dervişlerine **"...Şu ata bin, batıya doğru git, atın durduğu yerde in ve hemen hizmete başla"** (41) diyecektir ve Rum Abdalları Anadolu ve Balkanlarda Türk tasavvufunu oluşturup yayacaktır.

Ahmet Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet" adı altında toplanan Türkçe şiirlerinin bulunduğu eserinin, zamanının Doğu ve Kuzey Türkleri -

(41) Mustafa Kara, Din,Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, s:147

Özbekler, Kırgızlar ve Volga Türkleri - arasında mukaddes bir din kitabı gibi itibar gördüğü ve elden ele dolaştığı Fuat Köprülü tarafından bildirilmektedir.(42)Eserlerinin yanı sıra, Ahmet Yesevi'nin tasavvufa önemli katkıları arasında, teşkilatlanmaya gidişi, Türk töresine ve diline sahip çıkışı ve eşitlik anlayışını geliştirmesi ve ibadet ve eğitimde cinse dayalı eşitliğe önem vermesi sayılabilir. (43)

Yukarıda değindiğimiz ve değinemediğimiz pek çok tasavvuf ehli "ehli sünnet uleması" denilen şeriatçılar tarafından önceleri tepkiyle karşılandı. Hicretten beş yüzyıl sonra, tasavvuf yorumlarının, şeriat kuralları, sünnet ve Kuran esaslarıyle ters düşmediği kabul edildi. Böylece, tasavvuf, başlangıçta tepkiler aldıysa da zaman içinde tüm islam alemince kabul gördü.

Tasavvuf ehli aldığı tepkilere karşı tutumunda mutasavvıflara özgü bir yol izleyerek çoğu kez dizelerle yanıt vermiştir. Medreselilerin tasavvuf ehline bakış açısını eleştiren bir örnek vermek istiyoruz:(44)

Eğri bakarlar derviş olana
Kulpu takarlar derviş olana
İmanı bulur, denize salar
Cahildir güler derviş olana

Münkirin işi, inkardır aşı
Atarlar taşı derviş olana
Allah'ı bir'ler, gönlünü ber'ler
Mansurdur derler derviş olana

---

(42) Fuad Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s:119,120
(43) Belkıs Temren, Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu 42-50 sayfalarda Ahmet Yesevi'ye ve katkılarına ilişkin daha detaylı bilgi verilmektedir.
(44) Vahab Ummi, Halveti, 16. yy. (Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler s:100)

Bilmez safâyı bilmez şifayı
Eyler cefayı derviş olana
Görmeden söyler, dışına güler
İftira eyler derviş olana

Bu arada, İslamiyet doğdugu merkezden çevreye hızla yayılıyordu. Yeni fethedilen topraklarda ya da islamiyeti kabul eden hükümdarların ülkelerinde farklı töreler, gelenek, görenek ve inançlar vardı. İslamiyet, giderek çok çeşitli kültürleri bünyesinde toplamaya başlamıştı. Kendi yaşam tarzlarından tamamiyle vazgeçemeyen halk çoğu kez İslami öğreti ile kendi yaşam tarzları arasında bir senteze ulaşmayı amaçlıyordu. Tasavvuf anlayışı böylece hem bireyin özgür düşüncesi hen de toplumun özgür düşüncesi gereksinmelerine yanıt vermiştir.

2.2.2. Türkler'in İslam diniyle tanışmaları

İslamiyet öncesi Türk toplumlarının gelenek ve göreneklerinde, **gezginci şairler**in önemi büyüktü. Yüzyıllardan süzülerek gelen efsanevi, tarihsel bilgiyi içeren halk hikayelerini, şiirsel bir anlatımla özlü hale getiren kişilerdi bunlar. Tarihsel içerikli şiirlerle, geçmişteki olayları, duyguları, düşünceleri gününe aktarmanın yanı sıra, bu kişiler, gördükleri, şahit oldukları yeni olayları, uygulamaları, halkın bakış açılarını da, hemen şiirsel bir anlatıma kavuşturmuş ve yollarına devam ettikçe halk arasında "ayaklı gazete" gibi iletişim kurmaya, duygulara tercüman olmaya ve aktarmaya da hizmet etmişlerdir.

Günümüzde iletişimin önemini kimse reddedemiyor. İletişim sistemlerinin yeterince gelişip yaygınlaşmadığı zamanlarda ise bu gereksinmeye bir ölçüde yanıt veren gezginci şairlerdi. Hem dikey boyutta, çağlar içinde geçmişten gününe doğru, hem de yatay boyutta, bir yöreden diğerine doğru iletişim sağlamakta gezginci şairlerin işlevini ve önemini gözardı edemeyiz. Fuat Köprülü onları en genel hatlarıyle şöyle tanımlıyor:

"Bu devirdeki şairler, hepsi biribirine benzeyen, elleri kopuzlu, basit adamlardı. Oba oba dolaşarak umumi yahut hususi toplanışlarda eski kahramanların menkabelerini terennüm ederler, milli destanlar söylerler, veya, yeni hadiseler hakkında yeni türküler bağlarlardı....'Sığır' denilen milli av ayinlerinde, 'şölen' yani umumi ziyafetlerde, 'yuğ' yani matem merasiminde şairler mutlaka bulunurlardı." (45)

Türkler, tarih boyunca büyük devletler, imparatorluklar kurmuştur. At, Türk insanının tarihsel dostu olmuştur. Kültürlerinin her zaman önemli bir kısmı at ve at binmeye ilişkin olarak gelişmiştir. Onların bu özelliği coğrafi mekanda büyük mesafeleri kolaylıkla aşmalarını sağlamıştır. "Türklerin içinde yaşadığı zaman ve mekan koşulları, onlarda metafizik yaklaşımlardan ziyade, yaşama hemen uyarlanabilen insanın insana ve doğaya egemenliğinin yollarını betimleyen eylemler, bu eylemlerin başarıyla gerçekleşmesini olanaklı kılan pratik çareler icat etmelerine neden olmuştur. Atlı göçebe kültürü, bu anlayışın bir ifadesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Dahası, Türklerin dinsel ve mistik inançları bile, yaşamlarının bu açılardan birer yorumu biçiminde dışa vurmaktadır."(46) Kurulan devletlerde yarı-göçer ve göçebe özelliğine sahip kitlelerin yanısıra yerleşik hayatın da oluştuğunu görmekteyiz. Türklerin islamiyet öncesi dinsel inanışları konusunda tümüyle Türkleri içerebilecek kapsamda birşeyler söylemek oldukça zordur. Bunun nedeni Türklerin son derece geniş topraklarda, coğrafi bölge içinde yayılım göstermiş olmaları ve bazan bölgesel olarak farklı dinsel inanışları benimsemiş olmaları bazan de tıpkı bir mozaik gibi biri birinin içine girmiş halde çeşitli inanışları yanyana, iç içe yaşatabilmiş olmalarıdır. Bu bile bize Türk töresindeki inanç özgürlüğü konusunda ipuçları vermeye yeterlidir. Yaygın uygulamalardan biri şamanist etkinliklerdir. Ancak şamanizm bir din olmaktan ziyade sağaltma (sağlıklandırma) ağırlıklı güncel hayatın çeşitli yönlerine nufuz etmiş uygulamalar olarak karşımıza çıkar. Bunun yanısıra Gök Tanrı inancına bağlı, Budist, Manişeist ve yer yer Zerdüst etkisi altındaki Türklerden, Yahudi ve

(45) Fuat Köprülü, İlk Mutasavıflar, s:11
(46) Saffet Bilhan, "Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım" s:43

Hristiyan Türklerden söz etmek mümkündür. Türkler yaşadıkları dinlerde genellikle törelerini de birlikte yaşama yoluna gitmişlerdir. Ancak, zaman zaman törenin unutulduğu ve tamamen kültürel kimlik değişimi yaşandığı da olmuştur. Örneğin, Bulgar Türkleri daha sonraları tamamen slavlaşmışlardır. Çoğu zaman ise, bir dinsel inanıştan vazgeçerek başka bir dinsel inanışı benimsemeğe yöneldiklerinde genellikle törelerine sadık kalmışlardır.

Türklere ilişkin tarihi bilgilerimiz bize, atı evcilleştirip kullanmaya çok erken zamanlarda başlamış olmaları sonucu onların komşu uluslarca, süratli, çevik, akıncı ve avcı olarak tanımlandıklarını göstermektedir. Bunun gereği olarak da **"harp sanatında"** ilerlemişlerdi. Türklerin iyi at binmeleri, akıncı olmaları, savaş tekniklerini iyi bilmeleri, kısaca, iyi asker olmaları onların hem islamiyeti kabulünde, hem de islamiyetin koruyucusu ve yayıcısı olmalarında büyük önem taşımıştır. Türklerin savaşçı ve avcı özelliklerine ilişkin Cahiz'in gözlemleri şöyle not edilmiştir:

"Türkler de, aynı şekilde, çadırlarda ve çöllerde otururlar, hayvan beslerler....Onlar,...sadece, gaza yapmak, avcılık etmek, ata binmek, kahramanlarla çarpışmak, ganimet elde etmek, çeşitli memleketleri tanımakla meşgul olduklarından ve yaratılışları bu işler için müsait olduğundan bunları iyice sağlamlaştırdılar, bu konularda en yüksek dereceye ulaştılar. Sanatları, ticaretleri, zevkleri, öğündükleri, aralarında güzdüzleri ve geceleri konuştukları harp mevzuu oldu. Böylece harp sanatında, Yunanlılar'ın felsefe ve ilimde, Çinliler'in sanatta, bedevilerin saydığımız hususlarda, Sasaniler'in devlet ve siyasette elde ettikleri dereceyi elde ettiler." (47)

Ayrıca, Cahiz, Türklerin sadece savaş beceri ve tekniklerinde değil, silahların yapım ve kullanımında da üstün olduklarını ve gereksinmelerini kendi üretimleriyle karşıladıklarına, silah donanımlarında başkalarına muhtaç olmadıklarına değinmektedir. (48)

(47) Cahiz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s:81-82
(48) Cahiz şöyle diyor: "Eğerin, okun okdanlığın, mızrağın yaralayıcı ve kalkan olarak kullanılan bütün silahların durumu da aynı şekildedir. Türk bunların hepsini başından sonuna kadar bizzat kendisi yapar. Hiç bir kimseden yardım istemez. Hiçbir dostun fikrine müracaat etmez. Hiçbir sanatkarın yanına gidip gelmez. Onun oyalamaları, yalan vaadleriyle ve ücretini ödemekle kafasını meşgul etmez." Cahiz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s:82

Çok eski zamanlardan beri Türk yurdu olarak bilinen bölgeler ünlü ticaret yollarıyla bağlantılı olmuş bu yollar Türklerin oturdukları yerlerden batıya ve doğuya doğru uzanmıştır. (49) Bu yollar Türklerin diğer ülkelerle ticaret ve kültür alışverişi içinde olabilmelerini sağlamıştır. Tarih süreci içinde Türkler yerleşim olarak ticaret yolları kavşağında bulunma avantajını hep yaşamışlardır.

Türklerin İslamiyet ile tanışmalarında, Oğuz boylarının önemi çok büyüktür. Türklerin kurmuş olduğu Karahanlılar devleti ve Selçukluların da Türklerin İslamiyetle tanışmasında önemi yadsınamaz.

Claude Cahen, bu konuda şu bilgiyi veriyor: "Orta Asya'da yaşayan Türklerin, **yedinci yüzyıldan** başlayarak, güneyde yeni bir komşusu olmuştur: Müslüman Araplar. ..o eski yollardan (ticaret yolları), bu kez yeni Müslüman din adamları ve tüccarlar Türk topraklarına gelmeye başlamışlardır. Hatta, savaşlar, yağmalar ve bunları izleyen tutsak değiş tokuşu bile komşu kültürün ve bu yeni dinin, hiç olmazsa bazı yönlerini, Türklere tanıtmakta yardımcı olmuştur. ....Hıristiyanlığı benimsemek yolundaki Balkan Bulgarlarında bile, dokuzuncu yüzyılda Kuran'-ı Kerim'in okunmuş olduğunu gösteren bazı kanıtlar vardır. Fakat bir dereceye kadar Türk bölgesi sayılan **Volga Bulgarları** arasında, Müslümanlık en göz kamaştırıcı zaferini kazanmıştır. Propaganda ve dinsel evrimin yanısıra siyasal ve askeri gerekçelerin de önem taşıdığı nedenlerden, Volga Bulgarlarının prensi, **920**'de, Bağdad'daki Abbasi Halifesi'nden yalnız savunmaya güçlendirecek bir mühendis istemekle kalmamış, kendisine **İslam dinini öğretecek bir bilgin** de göndermesini rica etmiştir. Prense gönderilen grupta **İbn Fadlan** (50) adında biri de bulunuyordu." (51)

Faruk Sümer de, Oğuz yurdundan geçen en önemli ticaret yolunun Harizm'den İtil bölgesine giden yol olduğunu belirtmekte ve bu

---

(49) Saffet Bilhan "Asya Eğitim Felselesine Tarihsel Bir Yaklaşım" adlı makalesinde Türlerin Anayurdu üzerinden geçen üç temel ticaret yolunu vermektedir.
(50) İbn Fadlan, bu seyahate giderken görüştüğü Oğuz büyüklerinden Yınal'ın bir kez Müslüman olduğunu, fakat halkın 'Müslüman olursan bize reislik yapamazsın' şeklindeki itarazı üzerine eski dinine dönmek zorunda kaldığını" bildirmektedir. (Faruk Sümer, Oğuzlar, s:50)
(51) Claude Cahen, Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler, s:25

yolun çok işlek bir yol olduğunu vurgulamaktadır. Oğuzlar'da kervanlarla ticaret yapan pek çok tacir olduğu belirtilmektedir. Oğuzlar, barış zamanlarında ticaret amacı ile Harizm'de Curcaniye ve Barategin şehirlerine, Mavera ün-nehir 'de de Sabran şehrine giderlerdi. Oğuzlar'ın sattıkları malların başında "koyun" gelmekteydi. Horasan ve Mavera ün-nehir halkı et ihtiyacını Oğuzlar ve Karluklar'dan temin ediyordu. Türk koyununun Mavera ün-nehir ve Horasan koyunlarından ayrı bir tür olup, diğer ülkelerce de tercih edildiği belirtiliyor.(52) Ayrıca, Faruk Sümer, Oğuzların komşu müslüman ülkelere islami giyim tarzında önemli yer taşıyan "Türk keçesi " satarak onlardan genellikle dokuma ürünleri aldıkları kanısındadır.

Türk kavimleri arasında **ilk olarak İslamiyeti kabul edenler**, Balasagun ile Talas'ın doğsundaki **Mirki kasabası arasında oturan Türkmenler** olmuştur. Balasagun'un batısındaki Ordu şehrinde oturan Türkmen meliki İslamiyeti kabul etmiş ve İsficab beğlerine vergi vermeğe başlamıştır. Faruk Sümer, bu Türkmenler'in İslamiyeti kabullerinin 10. yüzyılın birinci yarısında olduğunun şüphe götürmez olduğu kanısındadır. Ancak, söylendiği gibi, bir Müslüman şehri olan Balasagun, 942 yılında gayri müslim Türklerin eline geçmiştir.

Oğuzlar arasında 10. yüzyılın ikinci yarısında islamiyetin yayılışının hızlandığı izlenmektedir. 11. yüzyılda ise hakim bir din haline gelmiştir.

Oğuzların islamiyetle tanışmalarına ilişkin bir başka bilgi de şöyledir: "**...Oğuzlar da**, daha batıda bir siyasal yapı kurmuşlardı. Başbuğlarına da **Yabgu** adı verilmekteydi. Önceleri dinsiz (53) olan bu hükümdarlar, **M.S.1000 yıllarında Müslümanlığı kabul etmişlerdi.**(54) Merkezleri, Aşağı Sir-Derya üzerinde bir pazar kenti

---

(52) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:43
(53) Gayri müslim anlamında kullanılmaktadır.
(54) Oğuz Yabgu'sunun İslamiyeti kabulü, Faruk Sümer'in Gerdizi'den naklen verdiğine göre, bir dünürlük sonucu olmuştu. "Son Samanlı şehzadesi Ebu İbrahim (Muhtasır), Mavera un-nehr'i Kara-Hanlılar'ın elinden almak için giriştiği faaliyetler esnasında bir ara Oğuz Yabgusu'nun yanına giderek onun ile bir ittifak vücuda getirmiş, dünürlük kurmuş ve neticede yabgu Müslüman olmuştu (391=1001den sonra her halde 392=1002de "Faruk Sümer, Oğuzlar, s:51)

olan Yand idi." (55)

İslamiyetin yavaş yavaş Türkler arasında yayılmaya bu şekilde başlaması büyük din bilginlerinden ziyade halk arasında gezgin din adamlarının, tüccarların ve sınırlardaki askerlerin ilişkilerinden kaynaklanmaktaydı. Bu ilk tanışmadaki islamiyet, İslam dininin ana bakış açılarını içeren, mezhep farklılıklarına yer vermeyen **"evrensel ve ilkel bir Müslümanlıktı."** (56)

Türklerin arasında müslümanlığın hızla yayılması, Türk topraklarında müslüman olmuş Türklerin yanısıra, aynı yörelerde müslümanlaşmamış Türklerin bulunması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Cahen, **"Türkmen"** sözcüğünün daha çok bu müslüman olmuş göçebe Türkleri diğerlerinden ayırmak amacıyla ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

Hükümdarlarının müslümanlığı kabul etmiş olmalarıyla "müslüman Türk devleti" özelliğini taşıyan ilk devletler arasında **Gazneliler** (57) (963-1183) ve **Karahanlılar** (932-1212) gelmektedir. Gazneliler Türk hükümdarlarla yönetilmelerine ve ordularında Türklere yer vermelerine rağmen ülke genelinde Türk töresi hakim değildir. **Karahanlılarda** ise tamamen Türk töresi hakimdir. **Vakıflar, camiler medreseler ve kervansaraylar yapılmıştır.** Divan-ı Lügat-it Türk adlı ansiklopedik Türkçe sözlüğün yazarı Kaşgarlı Mahmud Karahanlı kökenlidir. Kutadgu Bilig de Karahanlılarca yazılmıştır. Ayrıca "egemenliklerinin son dönemlerinde, **...Ahmet Yesevi** de Karahanlılar'ın arasında yapıtlarını ortaya koymuştur." (58)

---

(55) Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s:32 (Ayrıca yazar, son zamanlardaki arkeolojik kazılarda bu kentin görkemli kalıntılarının bulunduğunu bildirir)

(56) Clande Caken, Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler, s:28

(57) Gazneli hükümdarı Mahmut'un "dar görüşlü bir taassubu"na değinerek Hindistan seferinde bu yüzden "kafir kanı sel gibi akmıştır" denilmektedir. Ayrıca kendi ülkesinde de Şiilere amansız cezalar verdiği belirtilir. Bunun dışında halktan çok yüksek vergiler aldığı, seferlerden elde ettiği ganimet ve serveti ise saraylar yaptırmakta kullandığı bildirilir. Vergilerden olanaksızlıklara düşen halk tarım için gerekli sulamayı yapamamış ve **1011 yılında büyük bir kıtlıkla** karşılaşmıştır. Bu dönemde sadece Nişabur civarında 100.000 insanın açlıktan öldüğünden bahsedilmektedir.

(58) Claude Cahen, Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler, s:32

Selçuklu tarihine İslamiyetle tanışmaları açısından baktığımızda şu bilgiyle karşılaşırız: "Başta mensup olduğu **Kınık** boyu ile ardına taktığı öteki boylarla **Selçuk Bey 960** yılından sonra Seyhun ırmağının sol kıyısında bulunan Cend'e geldi. Türk illeri ile islam ülkeleri arasında bir sınır kenti olan Cend'e Selçuk'un gelişi, tarihte önemli bir çağın açılışına başlangıç olmuştur. Selçuk Bey'in Cend yöresine yerleştikten sonra ilk işi kendisi, çocukları ve kendisine bağlı illerle birlikte **İslamlığı kabul etmesi oldu.** Böylece Cend'in asıl yerli ve Türk-İslam halkı ile de kaynaştıktan sonra Oğuz Yabgu'su ile bağlarını tamamen kopardı. Merkezi Cend olmak üzere yeni bir Türk devleti kurdu."(59)

Selçuklu Devleti'nin işleyişi Türk törelerine göre meydana getirilmişti. Devlet örgütünde Yabgu, Yınal, İnanç, Bey gibi Türk töresinden gelen ünvanlara sahip kişilerce görevler yürütülmekteydi. Örneğin, Selçuk Bey'in ölümünden (1009) sonra oğullarından Arslan Yabgu, yönetimin başına geçer. Selçuklu Devletini kuran Türkler geleneklerine sahip çıkmışlardır. "Selçuklular milli teşkilat, müessese ve geleneklerini, hülasa neleri var ise hepsini beraberlerinde getirmişler ve onları devletlerinin sonuna kadar muhafaza etmişlerdir. Yağmalı toylar, yas törenleri anayurtda olduğu gibi devam ettiriliyor, milli yemek tutmaç da yeniliyordu."(60) Daha sonra Anadolu halkının geleneklerinde de yer alarak, Bektaşi ve Alevi kültürünün bir parçası olan ve "dem" adıyla anılacak olan içki, Selçuklularda da onur ve kutsama işaretiydi. Selçuklu hükümdarları da, bir kimseyi şereflendirmek için ona **içki sunuyorlardı.** "(61)

Yine Türk geleneklerinde bulunan, toprakların yönetiminin varisler arasında paylaştırılması geleneği (62) gereği, Horasan illerinin yönetimini Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı Bey aralarında paylaşırlar. İki kardeş biribiriyle iyi geçinmişler ve ülkelerine iyi hizmet

(59) İsmet Parmaksızoğlu, Genel Tarih I, s:403-404
(60) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:104
(61) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:104
(62) Faruk Sümer, Selçuklular'ın bazı islami kurumları benimsedikleri halde çok önemli olan veraset konusunda Türk geleneğine bağlı kaldıklarını ve bu yüzden sultanın, ülkenin çeşitli yerlerini kendi akrabalarına verdiğini belirtmektedir. Bunun toprak birliğini koruma açısından getirmiş olduğu sakıncalara dikkat çekmektedir. (Faruk Sümer, Oğuzlar, s:103)

vermişlerdir.(63) Tuğrul bey Dandanakan savaşını takiben Selçuklu liderleri tarafından **Selçuklu hükümdarı** ilan edilir.(64) Bu sırada, belki de Türklerin İslam dünyasında oynayacağı büyük role ilk adım atışları gerçekleşir. **Abbasi halifesi el Kasım bi-emri'llah** zor duruma düştüğü bir zamanda, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i kendisini kurtarması için Bağdat'a çağırır. Tuğrul Bey Halife'ye yardıma gider. Bu sıralar, Bağdat, Halifeliğin başkentidir. Tuğrul Bey, Bağdat'ta bir saray, konaklar, askeri kışlalar ve bir cami yaptırır.(65) Siyasal bir nedenle, kısa süre için Tugrul Bey Bağdat'tan ayrılır ve bir süre sonra tekrar Bağdat'a döner. Bu ikinci gelişinde, Halife, Tuğrul Bey'i özel olarak karşılar. Kendisi için hazırlanan resmi bir törende, halife tarafından Tuğrul Bey'e **"doğunun ve batının hükümdarı (melik ul-maşrik ve'l mağrib)"** ünvanı verilir. Böylece **1055 yılında, İslam dünyasında Türk egemenliği resmen başlar.**(66) Daha sonra 1060 yılında çok sevdiği eşini yitiren Tuğrul Bey, 70 yaşında iken, Peygamber ailesinin damadı olmanın sağlayacağı şan, ve şeref için **Halife'nin kızına talip olur**. Halife önce kabul eder, daha sonra kızını özellikle çok seven Halife, bu kararından dönmek istese de, Tuğrul Bey'i reddedemez. Kızından ayrılmak Halife'yi hüzünlendirir. Selçuklu sarayının avlusunda ise yeni gelin için Türkçe şarkılar söylenir, Tuğrul Bey Türk geleneklerine uygun olarak Beyleriyle milli oyunlar oynar.(67) Eylül 1063'te Tuğrul Bey'in ölümünden sonra yerine geçen Alpaslan amcasının evlendiği Abbasi seyyidesini armağanlar ile birlikte Bağdad'a geri gönderir.

Selçuklu devletinin sınırlarını genişletmenin yanısıra bir yandan da anayurttan kümeler halinde sürekli olarak gelen **oğuz boyları**, (68) fethedilen toprakların sınırlarına, yani, **uç bölgelerine**

(63) Türkler, Anadolu'nun fethini, Bizans sınırlarına dayanma Selçuklu beyleri Tuğrul ve Çağrı beylere borçludur. 1048 de Pasin ovasında Oğuzlardan oluşan ordusuyla Bizanslıları İbrahim Yınal'ın yenmesini takiben Bizans imparatoru İstanbulda 9. yy.da inşa edilmiş bir camii tamir ettirerek orada Tuğrul Bey adına hutbe okutur.
(64) İsmet Parmaksızoğlu, Genel Tarih I, s:406
(65) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:97
(66) Faruk Sümer Halife ile Tuğrul Bey'in bu görüşmesine ilişkin şu bilgiyi vermektedir. "Halife Selçuklu hükümdarına üst üste 7 hil'at giydirdi ki, bu, 7 iklimin kendisine tevchi demekti. Halife ayrıca Tuğrul Beğ'e doğunun ve batının hükümdarı ünvanı ile hitab etti ve bunu ifade etmek üzere ayrıca iki kılıç kuş attı."Oğuzlar, s:97
(67) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:99
(68) 13. yy.a kadar Selçuklu Oğuzlarına bazı yazarlarça "Oğuz, Guzz" denilmiş bazılarınca ise "Türkmen" denilmiştir ancak 13. yy. dan başlayarak Oğuzlara her yerde Türkmen denilmiştir.

yerleştiriliyorlardı. Bu Türkmenler, sınır ötesi ülkelere akınlar yaparak kendileri için **'doyumluk'** elde ediyorlardı. Aynı zamanda dışarıdan gelen aynı nitelikteki hücumlara karşı koymak sureti ile bağlı bulundukları beylere hizmette bulunuyorlardı ve bu akınların içerilere girmesine engel oluyorlardı. Türkmenlerin akıncı becerileri ve tutarlılıkları yerel halkın beğenisini kazanmalarına neden oluyordu. Uçtaki Türklerin en kalabalığı Anadolu'da Bizans sınırındakiler olup, şöhretleri her tarafa yayılmıştı. Fethederek yerleştikleri yerlerde beylikler kurmuşlardı.

2.2.3. Anadolu'nun Türkleşmesi

Anadolu'nun Türkleşmesinde Türkmenlerin boylarının ve Selçukluların payı büyüktür.

Selçukluların hassa ordularında yer alan Türklerin çoğunluğu Oğuz olmayan Karluk, Kıpçak gibi diğer Türk boyların mensuptu. Bunlara **memlûkler** yani **kullar** denilmekteydi.(69) Akıncı Türkmen boyları ise Selçuklu hükümdarları tarafından yukarıda sözünü ettiğimiz gibi uç beyliklerine gönderilmiştir. Bu Selçuklu devleti için de akınlar halinde gelen Türkmen boylarıyla başetmenin akıllıca bir yolu idi. **"Malazgird zaferi** Türkmen meselesinin devlet için kısmen de olsa yeni buhranlar doğurmasını önledi. Türkmenler bilhassa Kutalmış oğullarının idaresinde olarak Anadoluya yayıldılar. Anayurddan İran'a gelen Türkmenler buradan Anadolu'ya geçiyorlardı."(70)

"Yeni gelen bu Türkmenler bermutad daha ziyade uçlara, yani devletin sınır bölgelerine gönderiliyorlardı. Bu suretle hem onların dahilde zayıf ve buhranlı zamanlarda karışıklık çıkarmaları önleniyor, hem de hududlarda düşmana karşı mühim bir kuvvet bulunduruluyordu. Sınır boyundaki Türkmenlerine 'uç Türkmeni' deniliyordu. Bunlar gösterdikleri faaliyetler ile o kadar büyük bir şöhrete sahip olmuşlardı ki, Müslim ve gayrı Müslim bütün eserlerde onlardan bahsedilir. Hatta eski müelliflerden bazıları uç (türkçe:sınır) sözünü onların adları sanmışlardır"(71)

(69) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:109
(70) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:108
(71) Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu araştırmaları Dergisi, Türk Tarihi Kurumu Yay, s:4

Faruk Sümer, Selçukluların ve onların memluklerinin (Oğuz boylarından olmayan Türklerden oluşan askerler) tarihe karışmasınına rağmen Türkmenlerin bugün hala varlıklarını sürdürmelerinin nedenini, Türkmenlerin, - öz temsilcileri olarak- Türklüğün varlığını devam ettirmiş olmalarına bağlamaktadır.(72)

Göçlerle gelenler yalnızca Türk göçebe toplulukları değildi, bunun yanısıra, yarı göçebe ve yerleşik köylü-şehirli Türkler de gelmekteydi. Ayrıca beraberlerinde şeyhlerini ve dervişlerini de getirmekteydiler. Müslüman olan bu gurup İslami özelliklerin yanısıra baskın olarak **Türk töresinin özelliklerini** de taşımaktaydı. Faruk Sümer de onlar için, "eski Türk dini inançlarını kuvvetle taşıyorlardı" demektedir. (73)

Bir yandan Anadolu'ya Türkler akın akın yerleşirken, diğer yandan Selçuklu dünyasında tasavvufta tanınmış şeyhler hanedanın bazı üyelerince korunma altına alınırken, bazan, diğer bazı hanedan üyeleriyle ters düşebiliyorlardı. Örneğin, "1216 'da Harezmşah, Şeyh Mecdeddin Bağdadi'nin idamını emretmekle hem annesini ve hem de ulemayı gücendirmişti. Genç şeyh mutasavvıfların bugün hala mevcut olan Kübrevî tarikatının kurucusu Şeyh Necmeddin Kübra'nın talebesi idi. Onikinci ve onüçüncü asırların büyük şeyhleri gibi Şeyh Necmeddin, batıdan gelen muhacirlerden Şeyh Abu Ya'kub Yusuf el-Buzencirdi el-**Hemedani**'nin (ölm. 1140) Maveraünnehr'de kurduğu tarikate mensuptu. Tarikatın kurucu ve saliklerinden tarih kitaplarında pek az bahsediliyorsa da , ahali üzerinde büyük bir nüfuzları olduğu şüphesizdir. Faal üyeleri arasında **Hakim-ata ve Ahmed Yesevi** gibi bugün bile halk tarafından çok hürmet gören evliya vardı."(74)

Horasan yöresinde toplanan ve sonraları okullaşarak tarihe "Horasan Okulu" olarak geçen tasavvuf akımı böyle bir ortamda Ahmet Yesevi tarafından teşkilatlandırıldı. Bu okuldan yetişen dervişler daha sonra hizmet için Anadolu'ya ve bir kısmı da Balkanlar'a dağıldı. Genel kanıya göre, Horasan Erenleri Pirlerinin şu sözüyle hareket

---

(72) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:111
(73) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:157
(74) Barthold, Moğol İstilasına kadar Türkistan, s:464

ederler: **"...Şu ata bin, batıya doğru git, atın durduğu yerde in ve hemen hizmete başla"**.(75) Böylece Horasan Okulu'ndan yetişmiş olan tasavvuf ehlinin de Anadolu'ya akın ettiği söylenebilir. Yukarıdaki cümle, "ata binip atın durduğu yerde hemen hizmete başlamak" düstur haline gelmiş hizmet anlayışının ifadesidir. Sembolik bir ifadedir. Bu anlayış içindeki dervişler çeşitli zamanlarda, Anadolu'nun ve Balkanların çeşitli yörelerine gitmiş ve halkın gereksinmesi doğrultusunda hizmete başlamıştır. Bunlardan biri ve belki de başardıkları açısından en önemlisi de Hacı Bektaş Veli'dir. Böylece tasavvufta "Türk tasavvufu" dönemi başlar. Horasan'da başlayan bu oluşum Anadolu'da gelişecek, Anadolu'da sahipsiz kalmış Türkmenlere yol gösterme hizmetini üstlenen Hacı Bektaş Veli çevresinde, Türk töresi ve Türk diliyle bezenerek şekillenecek ve sonraları Bektaşilik adı verilen okul kurulacaktır. Bir Bektaşi nefesi bu oluşumu şöyle açıklar: (76)

Türksün Türke dimağsın,
Hacı Bektaş-ı Veli
Görüllerde çerağsın,
Hacı Bektaş-ı Veli.

İrfanın oldu bade,
Türke oldun irade
Yetişirsin imdade
Hacı Bektaş-ı Veli.

Türk Ulusunu derdin,
Milli bir devlet verdin
Dil'm, din'im Türk derdin,
Hacı Bektaş-ı Veli.

(75) Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, s:147
(76) Turgut Koca, Pir Nefes Ustad, s:40,41

Yolun gayet uludur.
Naz ehlinin yoludur
Yurdun Anadolu'dur,
Hacı Bektaş-ı Veli.

Hü...Dedin Türk yürüdü:
Arap, Acem eridi,
Nutkun Yeniçeriydi,
Hacı Bektaş-ı Veli.

Yıktın cehlin tahtını,
Taassubun lâhdını,
Açtın Türkün bahtını,
Hacı Bektaş-ı Veli.

Elin yeşil, yüzün ak.
Lekesizsin sütten pak.
(Turgut Baba) son durak:
Hacı Bektaş-ı Veli.

Sonuçta diyebiliriz ki, Tasavvuf, Anadolu'ya Türklerle beraber giren bir düşünce sistemidir ve **Tasavvuf, Türk Kültürünün Orta Asya'dan gelen temel değerlerini korumakta birinci derecede rol oynamıştır.** Medrese Bağdat ve Kahire'den ortodoks islamlığın baskısını alıp getirirken, tasavvuf, Anadolu ve Rumeli Türkünün tarihi değerlerini korumasına, kültürünü yaşamasına olanak tanımıştır.

Bu konuda Parmaksızoğlu ve Çağlayan'nın görüşlerine yer vermek istiyoruz:

"Tasavvuf, felsefi görüş, dini tefsir, edebi ve fikri sahadaki gelişmeyi sağlayan bir akım olduğu kadar köylere, obalara, mahalle aralarına kadar yayılan kuruluşlarıyle **Türk adet ve törelerinin devamını da sağlamıştır.** İktidarın askeri ve mülki teşkilatı, dini müesseselerin yanı başında her ilde, her sancakta, her bucakta gücünü sadece müridlerinden, muhiplerinden yani, halktan alan meşayih-i kiram halkın temsilcileri olarak kendilerini kabul ettirmişlerdir. Mutasavvıflar halk mümessilleri olarak halkın eğilimlerine, meraklarına, ilgilerine şekil veren eğiticiler olarak Türk düşünce tarihinde unutulmayacak hizmetlerde bulunmuşlardır. Bugün Anadolu'da halk inancı, saygı gören nice yüzyıllık dut, çınar, çitlenbik, çağ ağacı, nice pınar, kaya kovuk, manevi değerlerini eski Türk kültüründen almakta ve bu değerleri yaşatan da bunların civarında bulunan bir velinin, bir şeyhin varlığı olmaktadır. Böylece, İslamiyetin naslarına, medresenin sünnet ve kitaplara bağlı zihniyetine, bütün baskısına rağmen Türkiye'de milli renklere bürünmüş bir islamiyet doğmuştur. Türk halkı kendi kültürünün potasında bu dine özellikler kazandırmıştır. Anadolu ve Rumeli türkünü yüzyıllarca eğiten tasavvuf olanlarının başında Bektaşilik, Halvetilik ve Mevlevilik gelmektedir. Gerçi, Türkiye'de tasavvuf akımlarının Kadirilikten, Nakşibendilikten, Ticaniliğe kadar bütün kollarının kuruluşlarına tesadüf edilirse de Müslüman Türkün kendi özbenliğeinden doğan bu üç tarikat, XVIII. yy.a kadar üstünlüğünü devam ettirmiştir." (77)

Anadolu'daki tabloya baktığımazda, artık Türklerden oluşan nufusun hızla çoğaldığını görüyoruz. İrene Melikoff, Anadolu'daki halk arasında, Müslüman olmuş, kentlileşmiş Türklerin "müslüman" olarak tanındığını ve yarı göçebe ve göçebe, gayri müslim ya da yeterince islamlaşmamış Türklerin ise "Türk" olarak tanındığı düşüncesindedir.(78) Bu Türk halkı eski gelenek ve göreneklerini yaşayabilmek istiyorlardı ve yaşıyorlardı da. Faruk Sümer onların

(77) İsmet Parmaksızoğlu..., Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri, s:429
(78) Irene Melikoff, Uyur İdik Uyardılar, s:103

kılık, kayafetine ilişkin şu bilgiyi vermektedir: "14.yüzyılın ikinci yarısında ve 15. yüzyılın başlarında, Türkiye Türkleri'nin kıyafetleri, umumiyetle Orta Asya Türkleri'ninkinin aynı idi; ayaklarında - kadınlar da dahil olmak üzere- kırmızı çizmeler ve başlarında da kızıl börk vardı. Ozanlar 14. yy da olduğu gibi, bu yüzyılda da ellerinde kopuzlar ile her tarafta dolaşıyorlar ve Dede-Korkut destanlarını söylüyorlardı."(79)

Böylece 13. yüzyıl sonlarına dek Anadolu'ya göçler devam eder. 14. yüzyıldan itibaren ise bu göçlerin aksi yönde yani Anadolu'dan İran'a doğru ağırlık kazandığı izlenir. "Bilhassa Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular ve Safeviler'in faaliyetleri sonucunda İran'a Anadolu'dan pek çok Türk gitti. Öyle ki, 16.yy.dan itibaren Batı-İran, Rum-eli gibi, kavmî bakımdan Anadolu'nun bir uzantısı mahiyetini aldı. Böylece Orta, Güney ve Doğu Anadolu'daki Türk oymaklarının kollarını, mezkur asırdan itibaren İran'da da görmekteyiz. İşte bugün Kuzey-Azerbaycan'da ve İran'ın Güney-Azerbaycan ile diğer bazı eyaletlerinde yaşayan Türk unsurunun pek mühim bir kısmını Anadolu'dan gelmiş, bu köylü ve göçebe oymaklar teşkil etmiştir."(80)

Yakın zamanda İran'daki İslam devriminden sonra, İran'da yaşayan pek çok Türk tekrar Türkiye'ye göç etmiştir. Bugün Türkiye'de yaşayan ve akrabalarının büyük bir kısmı İran'da olan İran'lı Türk nufus oldukça fazladır.

Carl Brockelmann, "Osmanlılardaki dini hayatta, diğer Türk kabilelerinde olduğu gibi, çok etkili olan dervişliğin temsil ettiği şii eğilimler egemendi" demektedir. Hukuk kaynağını Kuran ve Hadislerden almaktaydı. Şiiler için sadece peygamber ailesine üye kişilerin ve 12 imamın rivayet ettikleri hadisler makbul sayılması nedeniyle Sunni görüşten ayrılmaktaydılar. Dini hukukun "İslamiyetin ilk asırlarında yaşamış olan fıkıhçıların yapmış oldukları şekilde yeni meselelere uydurmağa cüret edilemeyecek kadar donup katılaşmış"(81) olduğunu belirten Brockelmann, bu gereksinmeden dolayı Os-

(79) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:167
(80) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:156
(81) Carl Brockelmann, İslam Uluslar ve Devletleri Tarihi, s:218

manlılarda sultanlar tarafından kanunların geliştirildiğini vurgulamaktadır. Böylece ilk laik kanunlar Sultan Orhan'ın kardeşi Alaaddin'e atfedilmektedir.(82) Alaaddin, İmparatorluğun ilk veziri kabul edilir. Para sistemi, kıyafet tüzüğü ve askeri örgüt olmak üzere üç ana konuyu ele almıştır. Orhan devrinde devşirilmiş hıristiyanlardan müslümanlaştırılmak suretiyle Yeniçeriler adı verilen yeni bir ordu kuruldu. Bu ordu, yarı dini bir örgüt olarak, Osmanlıların fetih tarihinde derin izler bıraktı. Hacı Bektaş Veli'nin yeni oluşturulmuş birliklere "hayır dua ettiği" inancından hareketle Yeniçeriler, "Bektaşi Tarikatı"na katılmışlardır ve kaderleri biribirini tarih boyunca etkilemiştir.

2.2.4. Fütüvvet hareketi ve Türk Tasavvufundaki yeri

Fütüvvet kelimesinin, Arapça "genç, yiğit, cömert, yardımsever" anlamlarını içeren **"feta"** kelimesinden kaynaklandığı ve bu kökten gelen **"fütüvvet"**in de **"mertlik, yiğitlik"** anlamında kullanıldığını görmekteyiz. "Fütüvvet teşkilatı" ise; "bir şeyhin başında bulunduğu, özel bir tekke veya zaviyede toplanan, belli inanç, düşünce ve davranışları olan dini ve mesleki birlik, esnaf teşkilatı"(83) olarak tanımlanmaktadır. Çağatay, Tasavvuf terimlerini açıklayan 'Ta'rifat' adlı eserin 'fütüvvet' maddesinde bu terimin **'halkı dünya ve ahirette kendi nefsine yeğ görmektir'**(84) şeklinde açıklandığını belirtmektedir ki, bu tanım bizim bakış açımızdan önemlidir.

İslam öncesinde ve islamiyetin ilk dönemlerinde bu **"eli açık, cömert, yiğit, mert, başkasını kendinden önce düşünen, iyilik yapan, kötülükten sakınan kişi"** olmak gibi özellikleri taşıyan kişiler, **"feta"** sıfatı ile tanımlanıyordu. Bunlara verilebilecek en iyi örnek Hz. Muhammed'in amca oğlu ve damadı olan **Hz. Ali**'dir. Yaşamı boyunca çevresindekiler tarafından, yiğitliği, mertliği ve başarılı savaşçı oluşu övülen ve bu konudaki ünü gittikce artan ve yayılan Hz. Ali'den, İslam dünyasında, en iyi feta örneği

(82) Carl Brokelmann, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, s:218-220
(83) Meydan Larousse, fütüvvet maddesi.
(84) Çağatay, Neşet. Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, s:3

anlamında, **"lâ feta illa Ali"** (en iyi feta Ali'dir) diyerek söz edilmekteydi. Bu cümle günümüzdeki tasavvuf kültürü içinde özellikle **Bektaşi** erkanlarında, sık sık kullanılmaktadır. **Alevi** kültürünün ise bir parçası olmuştur ve özenilen, örnek kişiliği simgelemektedir.

Mertlik, yiğitlik ve adaleti korumak gibi meziyetler hemen her toplumda aranmış, istenmiş erdemlerdir. İslamiyet öncesi **Arap** toplumunda, **barış ve adaleti korumayı, haksızlıkları önlemeyi üstelenen**, toplumun saygın kişilerinin üye olduğu, **"Hilfu'l-Fuzul"** adıyla anılan bir teşkilatın (Şövalye gurubu) bulunduğu bildirilmektedir.(85) Bu teşkilat İslamiyetin ortaya çıkışından sonraları da devam etmiştir.(86) **Türk** toplumunda da **islamiyet öncesinde "alpler"** (savaşçı gaziler) adıyla anılan Türk şövalyeleri ve şövalyeliğinin bulunduğunu belirtilmektedir.(87)

Öyle görünmektedir ki, fütüvvet teşkilatının ilk oluşumuna neden olan şey, **feta** sahibi insanların biraraya gelip bir teşkilatlanmaya gidişinden çok, baş edilemeyen, asayişe uymayan başıboş, delişmen grupları yola getirmek, onlara feta özelliği kazandırarak topluma kazandırmak ve onların hizmetlerinden yararlanmak üzere harekete geçilmesidir. Böylece bu guruplar fütüvvet grupları olarak tanınmaya başlamıştır. Sonuçlara bakılırsa amaca da ulaşılmıştır. Bu konuda Cahen şu açıklamayı yapar:

"İran ve Irak'daki çoğu kentte bulunan **fütüvvet**, çok sayıda halkça unsurları kapsayan, **atılımları başlatıcı nitelikteki,** arkadaşlık ve ruhsal birlik duygularıyla birbirlerine bağlı, profesyonel olmayan, **anonim** kuruluşlardı. Merkezi yönetimin, otoritesini yitirip, denetimi sağlayamadığı dönemlerde, fütüvvete bağlı olan ve kendilerine **fityân** ya da **ayyarûn** adı verilen kimseler, kentlerde ve

---

(85) Bayram Mikail. Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın kuruluşu, s:13-14. Ayrıca yazar, Hz. Muhammed'in de peygamber olmadan önce bu teşkilata katıldığının, peygamber olduktan sonra da bu teşkilatın faaliyetlerini övdüğünün rivayet edildiğine değinir.
(86) Örneğin Emeviler devrinde Hilfu'l Fuzul'un Hicaz'da varlığını sürdürdüğünü Mikail Bayram 'Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu' adlı eserinde (s:14) şöyle vermektedir: "Hz. Hüseyin ile I. Muaviye'nin Medine'ye vali olarak tayin ettiği yeğeni Velid b. Utbe b. Ebi Süfyan arasında Zu'l Merve adlı Köyde bulunan bir maldan ötürü anlaşmazlık çıkmıştı. Velid yetkilisini kullanarak Hz. Hüseyin'den o malı zorla almaya Nebi'ye gider, Hilfu'l Fuzul üyelerini yardıma çağırırım" demişti."
(87) Çağatay, Neşet. Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, s:2'de Ömer Lütfü Barkan'dan nakil olarak.

hatta Bağdad'da bile, yönetime ve zenginlere yöneltilmiş bir dehşet havası yaratırlardı. "(88)

Yönetim için genellikle sorun yaratacağından korkulan bu gruplarla sürekli olarak uğraşmak yıpratıcı olmaktaydı. Claude Cahen, Halife el-Nasır 'ın(89) bu nedenle, **fütüvvet** hareketine karşı cephe almaktansa onu desteklemeyi tercih ettiğini ve bu kurumun **Büyük Başkanı**'ı durumuna geldiğini belirtmektedir. El-Nasır, bu kurumun savunduğu törel ilkeleri, daha kesin kurallar şekline dönüştürmüş, böylece onu, **toplumsal dayanışmanın bir aracı** haline getirmiş ve toplumda ileri gelen kişilerin de bu akıma katılmasını sağlamıştır.(90) Halife aynı zamanda, propagandadan yararlanarak, Asya'daki bütün Müslüman hükümdarlarını, kendi ülkelerinde de, yine kendi himayelerinde, bu şekilde fütüvvet kurumları oluşturmaları yolunda etkilemeye çalışmıştır.(91) Yeni fetihler, istilalardan kaçanlar gibi nedenlerle sürekli savaşlar ve akınlar, geniş bir alanda çoğunluğu Türk kökenli yarı-göçer ya da göçerler niteliğinde halk kitlelerinin oluşmasına yol açmıştı. Bu kitlelerin sürekli bir işlerinin olmayışı ve yerleşik olmayışları sonucu 'bir düzen altında tutulmalarının zorluğu' nedeniyle bu öneri çoğu yerde kabul görmüştür.

Bu kurum Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde de büyük yararlar sağlamıştır. Fütüvvet kurallarını benimsemek ve onları daha iyiye götürmek Türkler için çok kolaydı. Başından beri dizginlenemeyen bu gurup içinde zaten pek çok Türk vardı. 8. yy. dan sonra ortaya çıkan, kısa bir süre içinde birçok İslam ülkesinde benimsenip yayılan **fütüvvetin** kuruluşu dini niteliğinin yanısıra, özellikle Anadolu'da ekonomik niteliği açısından da önem taşır. Bazı araştırmacılar, giz ve sır taşıyan inançlarda örneğin, Eski Mısır'da mumyaların, ehramların yapılmasında, Pythagoras'ta fütüvvetin ilk izlerini bulmanın mümkün olduğunu belirtirler. Fütüvvetin özellikle İslamiyetin

(88) Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s:65
(89) Annesinin Türk olduğu; zamanının tutucu dinsel eğilimlerini yerdiği ve müslümanlığın çeşitli inançlarına bağlı olan mezheplerini, hiç olmazsa törel açıdan kendi himayesi altında birleştirmek istediği bildirilmektedir. (Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s:65)
(90) Cahen, 19.yy. tarihçilerinin eline Halife El-Nasır'ın yapmış olduğu bu düzenlemelere ilişkin belgeler geçtiğinden, yanlış belgeleme sonucunda, bu tarihçilerin fütüvveti bir şövalyelik kurumu sandığını belirtmektedir.
(91) Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s:66

doğuşundan sonra ve daha çok Anadolu'da yayılıp gelişmesi, törenlerinin, meslek sırlarının gizli tutulması ona, Anadolu damgasını vurur. Eski çağlarda her mesleğin bir tanrının, bir tanrıçanın koruyuculuğu altında gelişmesi ile, fütüvvet inancında meslek pirlerinin dini bir nitelik taşıması ve her pirin bir eski peygambere, o peygamberin de halife Ali yolu ile Hz. Muhammed'e bağlanması arasında ilişkiler vardır. Eski Anadolu inançlarına dayanan Bektaşilikle ve Alevilikle Fütüvvet arasındaki sıkı yakınlık bunların kaynaklarınının da ortak olduğunu gösterir. Fütüvvet hareketinin etkileri Ahi kuruluşlarında ve Bektaşi erkannamelerinde çok yoğundur.

"Ahi" Arapça'da 'kardeş" anlamına gelmektedir. Ahilik ise "kardeşlik" anlamında kullanılır. Ancak kelimenin kökünün arapçadan gelerek "Ahi"'den mi dilimize yerleştiği yoksa, Türkçe "Akı" (cömert, eli açık) kelimesinin değişim göstererek ahi şeklinde kullanılmasından mı kaynaklandığı açıklığa kavuşmamıştır. Ancak sonuçta, bir mesleğin ve teşkilatın adıdır ve kardeşim anlamında kullanılmıştır.(92) Ahilerin yönetimindeki fütüvvet zaviyeleri birer lonca kuruluşudur. Hemen bütün şehir ve kasabalarda, başlarında **"ahi"** adı verilen başkanları yani "pîr"leri bulunan esnaf ve san'atkar dernekleri vardı. Her mesleğin bir piri ve o pirin çevresinde de mesleği yürüten kişiler bulunmaktaydı. Aynı mesleği sürdüren bu kişiler beraberce bir zaviyede yatar, akşam yemeklerini birlikte yer, bağlı oldukları özel iş yerlerinde çalışır, kendi emekleriyle geçinirlerdi. Her konuda yalnız başlarındaki pire karşı sorumluk duyarlar ve ondan başka kimseye hesap vermezlerdi. Bunlar aynı zamanda, silahlı olup, beledî kuvveti temsil ediyorlardı; bütün gün çalışan dernek mensupları geceleri de yine dernek merkezinde toplanarak sohbet ederler, müzik eşliğinde türküler, şiirler okur, raksederlerdi. İnanç bakımından Hz. Ali'ye bağlıydılar. Bunların dernek merkezleri aynı zamanda misafirhane hizmetini de görüyordu. Bir Anadolu şehrine uzak yakın yerlerden gelen yabancılar bu ahi odalarında pek sıcak bir konukseverlik görüyorlardı."(93)

---

(92) Bayram, Mikail. Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının kuruluşu, s:4
(93) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:163

Fütüvvetin temel ahlak ilkeleri şöyle özetlenebilir: Alçak gönüllülük, cömertlik, başkalarını sevmek, nefsine hakim olmak, başkalarını kendinden üstün görmek, dünya malına önem vermemek, kusurları hoşgörmek ve tevekkül. Bunlara iyi huylar (mekarim-ül ahlak) denir.

Fütüvvet erlerinde hizmet anlayışı ön plandadır. Kendinden önce, hizmet etmeye, halkı düşünmeğe, yoksulu, düşkünü korumağa, zalimle mücadeleye mecbur tutulur. İster zaviyede, tekkede, ister işbaşında fütüvvet erlerinin güven, doğruluk, öğüt, tövbe, hidayet vb. gibi kurallara uyması şarttır. Her esnaf, fütüvvet yoluna girip şeyhten nasip alamaz, yani fütüvvet kemeri kuşanamaz. Yalancılara, hırsızlara, muhtekirlere, zalimlere, haram yiyenlere, zina edenlere, kafir ve münkirlere, falcılara, ayrıca celep, kasap, çırak, üfürükçü, oyuncu vb. gibi iş sahiplerine fütüvvet kemeri sağlanamaz.

Tasavvufun kullandığı sembolik anlatım içinde fütüvvet devrinden kalma pek çok kültürel miras bulunmaktadır.

2.2.5. Türkleşme Öncesi Anadolu'da din kültürü mirası ve Türk Tasavvufundaki önemi

Anadolu'ya Türklerin yoğun bir şekilde yerleşmeleri, resmi tarihlerde 1071 ile bir dönüm noktası oluştururken, bu tarihten önce 9. yy.dan iribaren başlamıştı. Ancak, Anadolu topraklarında, daha önce kurulmuş olan medeniyetler ve bunların inanç ve törenleri vardı.

Örneğin 300 yıllarında Hristiyanlığı resmen kabul eden Ermeniler de uzun yıllar Osmanlı yönetimi altında yaşarlar. Bir kısmı Osmanlılaşırken, bir kısmı da bugünkü Ermenistan topraklarına devlet kurarlar.

Temeli, İbrahim peygamberin, "Tanrı'ya itaati öğretme"sine dayanan Yahudi dininin esas şeklini alışı, Musa Peygamber'in Mısır'da köle kitlesi haline dönüşmüş olan İbranilere özgürlüklerini kazandırmasıyla başlar. Mısır'ı terk ederek Sina dağında 10 emri alan Musa peygamber yönetimindeki İbrani kalkı kendilerine yine Sina dağında yurt olarak verilen Kenan ülkesine gitmek üzere yola çıkarlar. 40 yılı çöllerde geçirirler ve bu sırada Hz. Musa onlara dinin esaslarını

öğretir. Kral Süleyman'ın ölümünden sonra (M.Ö. 933) krallık Yahuda Krallığı ve İsrail Krallığı adı altında ikiye ayrılır. Kimi zaman putperestliğe tekrar meyil gösteren halka Tanrı'nın buyruklarını hatırlatmak üzere, çeşitli peygamberler gelir. 722'de İsrail Krallığı yıkılır ve halkın büyük çoğunluğu Asur'a gönderilir. 586'da Yahuda Krallığı çöker ve halkının büyük kısmı Babil'e sürülür. Daha sonra yurtlarına dönme izni çıkar. Ancak, uzunca bir süre yahudi halkına, Anadolu toprakları, misafirperverlik etmiştir. Bunların bir kısmı da geri dönmemiş Anadolu'nun yerel halkı ile kaynaşıp kalmıştır.

Hıristiyanlığın beşiği olarak bilinen Anadolu topraklarındaki ilk hıristiyan halk, milattan sonraki ilk yüzyıllarda, Kadim Süryaniler ve Nesturiler olarak bilinen, protestan ve katolik hıristiyan kilisesinin görüşüne muhalif bir hıristiyanlık anlayışı içinde yaşarlar.

Süryani, Nesturi tarihi açısından olaya baktığımızda, Antakya Kilisesinin önemi çok büyüktür. M.S. 38 yıllarında Antakya yöresi yeni yayılmakta olan Hıristiyan dini ile tanışır. Yöre halkının putperest olduğu devirde Hz. İsanın havarilerinden Toma ve kardeşi Aday'ın gayretleriyle Urfa'da Hıristiyanlığın ilk yayılma merkezi oluşturulur. Urfa, **M.S. 38** yılında Hıristiyanlığı kabul eden, **Süryani** (94) kültürünün beşiği olur. Daha sonra Diyarbakır ve civarı Hıristiyanlığı kabul eder. Diyarbakır, yıllarca Süryani Kadim kavminin patriklik merkezliğini yapmıştır. Süryaniliğin doğuşuna ilişkin, "Türk Süryaniler Tarihi" eserinin yazarı Aziz Günel şu bakış açısını vermektedir: "...Süryani Kadim cemaatı ilk olarak bütün Hıristiyan aleminden önce Hıristiyanlığı kabul etmiş bulunduğundan da Hıristiyanlığın annesi olma şerefi ve gururu içinde yaşamaktadır: Annelerinin sırtını yarıp doğan Akrep yavruları gibi, Hıristiyanlığın diğer unsurları, Süryani Kadimliğin sırtını yarıp doğmuş ve

(94) Aziz Günel'in naklettiğine göre "Süryani" adının hikayesi özetle şöyledir: M.Ö. 2347 yılında Hz. Nuh'un Tufan Gemisi Cudi Dağının zirvesinde karaya oturur. Hz. Nuh ile karısı, üç oğlu ve üç gelininden oluşan sekiz kişilik aile gemiden çıkar ve dağın eteğinde Temnet adında bir köy kurar. Bu olaydan sonra Nuh dünyayı üç oğluna (Sam, Ham ve Yafes'e) taksim eder. Filistin, Şam, Suriye Mezopotomya, Asur, Sümer, Babil, Pers ve Hicaz gibi ülkeleri büyük oğlu Sam'ın hissesine düştüğünden, Nuh oğlu Sam'dan gelme olmaları nedeniyle, buralarda yaşayan insanlara Samiler denilir. Sami ülkelerde yaşayan kavimleri ise üçe bölerler a) Amuriler, b) Kenaniler c) Aramiler. Büyük İskenderin halefleri Siciller Aramilerin ülkelerini istila etiklerinde, Aram adını Suriye adına değiştirerek buralarda yaşayan halka da Süryani (Suriyeli) demişlerdir ve bu isim günümüze kadar devam edip gelmiştir.

Süryaniliği öldürmeğe çalışmışlardır." (95)

Bir süre sonra Roma İmparatorluğu da Hıristiyanlığı kabul eder. "Roma İmparatoru kısa bir sürede İmparatorluğundaki Hıristiyanlık dini liderlerini toplayarak (Devletin namı hesabına, arzu ve emeline uygun çalışıldığı takdirde) kiliseye lüzumlu maddi takatın devletçe sağlanacağını, hatta bu kiliseyi hukuken **Devlet Kilisesi** olarak tanıyacağını bildirdi. Din adamları bu teklifi Hıristiyanlık gelişmesi adına uygun görerek kabul ettiler ve anlaşma düzenlendi."(96)

M.S. 451 yılında Bizans ve Roma dini önderlerinden oluşan bir kongre **Kalkedona (Kadıköy)** de toplanır. Antakya Doğu Patrikliği, doğrudan doğruya din kisvesi altında **siyasi anlam kazandığı** gerekçesiyle bu kongrenin kararlarını benimsemez. Aradaki anlaşmazlık yazışmalarla giderilmeye çalışılır. 518 yılında ise Bizans Kalkedona (Kadıköy) ortodoks kilisesi hukuken Devlet kilisesi statüsüyle "Melkit" (Krallığa mensup) ünvanını alarak Rum Ortodoks Kilisesi olarak Antakya Süryani Kadim Kilisesinden ayrılmıştır. Tarih süreci içinde daha sonraki gelişmelerde bazılarının protestanlığı ve katolik mezhebini benimsemeleri sonucu Türkiye'deki Süryaniler üç gurup olarak karşımıza çıkar. Kadim Süryaniler; Katolik Süryaniler ve Protestan Süryaniler.

Süryanilerin en büyük özelliklerinden biri bilime olan ilgileridir. Kendilerini eski Keldani'lerin (Babillilerin) devamı olarak görürler. Doğu bilgisi batıya, batı bilgisi doğuya çoğunlukla Süryani eserler ve tercümanlarca çevrilmiştir. Örneğin, Abbasi devrinde tercümanlık mesleği Süryaniler arasında babadan oğula geçmekteydi. Halifelerin emriyle oluşturulan tercümanlar kurulunda Süryani tercüman baba, oğulunu, kendi yerine bu görevi daha sonra üstlenebilmek üzere yetiştiriyordu.(97) Süryanilerin bu devirde felsefe ve dil okulları vardı ve Abbasi'lere hocalık yapmaktaydılar. Anadolu topraklarında da önemli eğitsel oluşumlar gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, Fırat civarında Kınnesrin Manastırının Üniversitesi (98) bu-

(95) Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi s:32
(96) Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, s:33
(97) Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, s:77-83
(98) Felsefeci, Teolog ve Astronom olarak tanınan Nusaybinli Severios, Tarihçi Urfalı Yakup (633-7088 ve Athnasios Beledi /688) bu üniversite mezunlarıdır.

lunmaktadır (M.S. 7. yy). Burada Yunan dili ve felsefesi okutulmaktaydı. Mardin'de Nusaybin bölgesinde Dar-ül-Ulum adıyla bir Üniversite daha açılmıştır. İran'da tıp fakültesi kurmuşlar ve Abbasiler devrinin ünlü doktorlarını yetiştirmişlerdir, tıp kitaplarını tercüme etmişlerdir. Abbasi devrine kadar İslamiyet öncesi uygarlıklara ve ilime ilişkin kitaplar horlanırken, bu devirde yavaş yavaş çeviriler yapılıp İslam kültürüne tanıtılmaya başlanmıştır. Bu devirde Bağdat ilim merkezi haline gelmişti.

Kısaca Süryaniler, Mezopotamya kültürünü Eski Yunan'a; Yunan kültürünü İslam dünyasına; İslam kültürünü Ortaçağ Hıristiyan Batı'sına tanıştırmış ve Anadolu kültürüne zenginlikler katmışlardır.

Nesturi ve Süryani'ler, özellikle Hıristiyan Ortodaks Kiliselerinin Anadolu topraklarında en fazla üzerine yürüdükleri halkı oluşturmuşlardır.

Anadolu'ya geliş öncesinden başlayarak Müslüman Türklerle Bizans çekişmeleri sürecinde Süryaniler de Bizans'a karşı olduklarından Mezopotamya'da Selçuklu Türklerinin işgaline yardımcı olmuşlardır. Aziz Günel, "Süryaniler; oldum olasıya İnsan'a aşık (Humanite) düşüncesine değer verirlerdi. Tarih tanıktır ki Süryaniler hiçbir Halife ve Padişah iktidarına sıkıntı yaratmazlardı. 20.yy.da Süryani kilisesine bağlı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları da babalarının tutumunu aynen yürütmekte"dirler diyerek, Süryanilerin bakış açısına tercüman olmaya çalışmaktadır.

Nesturi (99) kelimesinin oluşmasını açıklarken "Nestorius'un Hz. İsa'ya yönelik farklı anlayışı nedeniyle onun görüşünü benimseyenlere Nesturyen denilmiştir" şeklinde bilgi verilmektedir. Kadim Süryani kilisesinin benimsediği görüş ile temelde aynıdır. Nestorius da Antak-

(99) Süryani'lerin bakış açısından Nesturiliğin doğruşu şöyle anlatılır: "Keldani-Süryaniler, İranlıların İstila ve hakimiyetleri üzerine devletlerinden olmuşlardı. Hıristiyanlığın doğuş ve yayılması üzerine, bu dine davet için her tarafa öğütçüleri dağılmıştı. Bu dağılma esnasında da (İran'ın nufuz sahası dışına çıkmaktan ötürü) Katoliklik ve Nesturi'lik, Süryanilikten ayrılmış İstanbul piskoposu Nastorius'un cemaatidir. M.S. 428 de Nastorius psikopos iken, Arios (Aryani) mezhebi ile diğer mezhepleri reddederek, kendi kendine yeni bir mezhep icat edince, Aythalog ruhani senato tarafından azledilip sürgün olarak Mısır Çöllerine gönderilmişti. Bir çok eserleri yakılarak yanız söylevlerinden bazısı ve yazışmalarının bir kısmı mevuttur. "Ayrıca yazar, Bu mezhebin Irak ve Hindistan'da daha çok yayıldığını belirtmektedir. (Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, s:71)

ya Okuluna bağlıdır. İstanbul patriği iken 428 'de Nestorius Roma ve Bizans kilisesi ile anlaşmazlığa düşer. Nesturiler ve Kadim Süryani Kilisesi mensupları yani Süryaniler Roma ve Bizans kiliseleri karşısında benzer kaderi paylaşırlar. Ancak, 17. yy. da Nesturiler'in büyük kısmı Roma Katolik Kilisesine bağlanır, Süryaniler ise kendi tanımlamalarına göre, aynı inançlarını bugün hala sürdürmektedirler.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında Anadolu'nun yerli halkı arasında epeyce Nesturi ve Süryani bulunmaktaydı ve bunlar Roma ve Bizans'a karşı Türklerden yardım istemiş ve bu yardımı da almışlardı. Hıristiyanlığın bu bakış açısı İslamiyet açısından da çok daha makbuldü. Çünkü, onlara göre İsa, Tanrı değil, tanrısal nitelikler taşıyan bir insandır. Onun annesi olan Meryem de Tanrı'nın değil ancak insan olan İsa'nın annesiydi. Bu görüş ise, zamanın koyu hıristiyanlarını kızdırıyordu. Oysa, İslamın Hz. İsa'ya bakış açısına daha uygun düşüyordu.

Alevi tarihine baktığımız zaman yörede Nesturi ve Süryani kökenli halkın pek çoğunun zaman içinde Bektaşi bakış açısını benimseyip daha sonraları Türklerle karışıp Alevi nüfus içinde eridiklerini görmekteyiz.

Anadolu'daki Türkleşme hareketleri sırasında İslamiyetin yaşama geçirilmesine gelince, bir elit kitle arasındaki medrese dini, bir de, halk arasında dinin dervişlerce yaşamlanmasını görmekteyiz. İnsana değer veren, hoşgörüyle bezenmiş tasavvuf düşüncesi işlenmektedir. Daha önceki konularda belirttiğimiz anadolu Türkmenleri Türk töresi içinde yaşayan, geleneklerine bağlı ve islamiyeti kabul etmiş yaygın bir nufustu. Cahen, Anadolu'da Türklerin ilk yerleşim aşamalarındaki dinsel yaşantıyı "Anadolu'daki Türkler müslümandı ama, müslümanlık onlar için henüz büyük bir önem taşımıyordu ve onların müslümanlığı, yeni, ilkel, camileri bilginleri ve Arapçası olmayan bir Müslümanlıktı"(100) şeklinde dile getirmektedir.

Anadolu'da yoğun Türk akınları öncesi, diğer bir deyişle Anadolu'nun Türkleşmesi öncesi, bu topraklarda çeşitli halk kitlelerinin ve

(100) Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Müslümanlık, s.91

çeşitli dinsel inançların bulunduğu bir gerçektir. Anadolu'nun Türkleşmesi kapsamı içinde ele alınan Türk göçlerinden önceki Türk yerleşimleri de bu kapsamın içindedir. Göçlerle gelen Türk'lerin ise daha önce belirtilen süreçlerde büyük bir çoğunluğu **islamiyeti kabul etmiş olarak Anadolu'ya yerleşmişlerdir.** Anadoluya gelmeden önce islamiyeti benimserken kendi töreleri, yaşam tarzları ile islam dininin öğretisi ve önerdiği yaşam tarzı bir senteze girme sürecine başlamıştır. Ancak, İslamiyet bilindiği gibi ortaya çıkışından çok kısa bir süre sonrasından başlayarak mezhepleşmeye gitmiştir. Türkler yukarıda değindiğimiz gibi kimi zaman islamiyetle, en genel hatlarıyla, farklılaşmaları gözardı ederek tanışmıştır kimi zaman da belirli bir mezhebin bakış açısının etkisiyle tanışmıştır. İslamiyetle bu ilk temasın hangi şekilde olduğu Türklerin islamiyeti yaşamlama şekillerini etkilemiştir.

Onuncu yüzyıl sonları ile onbirinci yüzyıl dönemlerinde İslam ülkelerindeki tabloya baktığımızda islamiyette farklılaşan görüşleri iç içe, yanyana görmemiz mümkündür. Doğudaki Karahanlılar ve Gaznelilerin Sünni hanedanlarca yönetildikleri ve siyasal açıdan da Abbasi Halifeliği ile iyi ilişkiler yürütmekte oldukları sıralarda, Hazar Denizinin hemen güneyinde bulunan Deylemler bir Şii hanedanı olan Buyid Hanedanına bağlıydılar. Bu hanedan Orta İran ve Irak yörelerinde saygınlığını korumaktaydı. Güçlü bir yönetime sahip olmayışları nedeniyle Abbasi Halifeliği ile fazla ters düşmemeye özen gösterirlerdi. Bunun dışında Hazar denizi kıyılarında, Musul civarında çeşitli Şii topluluklar, kuzey-batı İran'ın Bizans ve Kafkas sınırında Sünni topluluklar, ayrıca yine bu yörelerde şii koldan bazı görüşleriyle farklılaşan İsmaililer ve Mısır'da Fatimîler bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi, İslamiyetin farklı mezhep ve uygulamalarını benimsemiş olanları birbirleriyle iç içe coğrafi mekanlar içinde görmek mümkündü. Anadolu'ya göç eden Türklerin büyük kısmının göç yolu, günümüzde İran toprakları olarak bilenen yöre, özellikle, Hazar Denizinin güneyinde bulunan bölge (Horasan topraklarını da içererek) üzerinden olmuştur. İslamda Anadolu öncesi tasavvuf düşüncesi de bu yörede gelişmiştir. Tasavvuf düşüncesinin yaşamlanması süreci ise bu yörede oluşan ilk tarikatlerin ortaya çıkışına neden olmuştur.

Türkler, Anadolu'ya geldiklerinde, bu kültürel donanımlarını da beraber getirmişlerdir. Anadolu'da yerleştikleri bölgelerdeki yerel kültür ve bu kültürdeki dinsel inançlar ve yaşam tarzı ile bir kez daha etkileşime girmişlerdir. Sonuçta, Anadolu'da Türkler günün koşulları gereği islamı yeni yorumlamalarla yaşamaya başlamışlardır. Bu da bize Anadolu'daki tasavvuf düşüncesini ve bunun yaşamlanması sonucu oluşan yeni tarikatlerin gelişmesi sürecini vermiştir. Bunların içinde en yaygın olarak görüşleri benimsenmiş mutasavvıflar ise Hacı Bektaş Veli, Mevlana Celaleddin Rumi ve Yunus Emre olmuştur. Bugün dahi Anadolu halk inançlarında etkileri son derece yaygındır.

Tasavvuf "dinlerin birliği" inancını, islamda "tevhid" inancından ve vahdet-i vucud anlayışını geliştirerek vardığı "vahdet-i mevcud" inancında bulmuştur. Bu nedenle her yaratılmışta yaratanı gören tasavvvuf ehli 72 millete bir gözle bakmıştır. Hiçkimseyi ve hiçbir topluluğu zahirdeki (dış anlamdaki) ibadet ve uygulama farkları yüzünden ayrı görmeye yönelmemiştir. Bâtındaki (iç anlamdaki) inanışın aynı olduğundan hareketle, tüm uygulamalara hoşgörüyle yaklaşır. İkilikleri aradan kaldırmaya çalışmıştır. Bu yüzden Anadolu'da halk arasında İslamiyet yaygın olarak Tasavvufla yaşamış onunla olgunlaşmıştır. Anadolu'da yeşeren Türk Tasavvufunda her toplum her insan, özgürlük bulmuş, eşitlik bulmuş, uzlaşma bulmuştur. Bu yüzden tasavvuf Anadolu'da demokrasinin temel kavramlarının arayışlarına yanıt olmuştur, bu gereksinmeden kuvvet almıştır diyebiliriz.

3. TASAVVUF DÜŞÜNCESİNİN ANA HATLARI

3.1. Varlığın "tek"liği:

İnsanoğlunun belki de en uzun arayışı, **kendi kimliğine yönelik** olanıdır. Tasavvuf da, insanoğlunun "evrendeki kimliği"ni bulma çabalarının sonuçlarından biridir. Kim olduğunu ararken kendini ve çevresini sorgulayan insanoğlu, oluşumunu da merak edince, "Oluşturan-oluşan-oluşum" kavramları ile karşılaşmıştır. İşte bu kavramlar, "Tanrı", "insan", "evren" ve bu üçünü bir bütün içinde görme şeklinde tasavvuf düşüncesinin ana hatlarını meydana getirir. Tasavvuf düşüncesi ilk dönemde Vahdet-i Vucud anlayışıyla gelişerek Türk ta-

savvufunda vahdet-i Mevcud'a ulaşır. Vahdet-i Mevcut ile anlatılan, mevcut olan her şeyin "O" olduğudur. Kısacası, var olan O'dur. Var olan "O" ise; insan da, "O"dur; "Halk" da "O"dur. İnsan'ın kendisinde var olan "O"dur, başkasında var olan yine "O"dur. Tasavvuf düşüncesine göre, oluşturan da, oluşan da, oluş da birdir. Bu görüş, "Tanrı'dan başka mevcut yoktur "(101) **(La mevcudu illallah)** kuralını temel kabul eder. **Varlık tektir**, birdir. O'na ulaşmanın yolu ise **aşk**'tır. Tanrıya da, evrene de, insana da ulaşmanın yolu aşktır. Tasavvuf, insanın tanrı ile, insanın kendisi ile, insanın evren ile ve insanın başka insanlarla ilişkilerini bu bütünde arama ve açıklamaya yönelir.

3.2. Aşk ve sevgi:

Tasavvufta önemli kavramlardan biri yukarıda değindiğimiz gibi - **aşk**-tır. Tasavvuf inancında **"mecazi"** ve **"hakiki"** olmak üzere iki aşk anlayışı bulunur. Biri geçici olan, yani insanlara duyulan aşk; diğeri ise ebedi ve hakiki olana, yani Tanrı'ya duyulan aşk olarak tanımlanır. **"Zahir ile bâtın'a ulaşma"** anlayışıyla insan, "Tanrı aşkı"nı, insana duyduğu mecaz aşkında dener ve geliştirir. Çünkü insan, Tanrı sıfatlarını kendinde toplayan "cami" sıfatına sahip bir seçilmiş varlıktır.

Aşk kavramında, **sevgi** vardır, **oluşturuculuk** vardır. **Yapıcıdır**. İnsanın insana duyabileceği aşk, sevgi ile, yapıcılık ile kendini gösterir. Bu da, bizi, sevgiyi tanımlama çabasına götürüyor ve **"Sevgi, sevilenin oluşumuna katkıda bulunabilmektir"** diyoruz. Öyle değil mi? En yalın şekliyle, yaşamımızdan bir örnekle sevgiyi açıklamaya çalışabiliriz. Anneler, babalar çocuklarını sever. Onların istenen özelliklere sahip birer birey olabilmeleri için pek çok katkıyı hiçbir karşılık beklemeksizin yaparlar. Sevgide karşılıksız hizmet anlayışı vardır. İşte sevgi budur. Sevgi ile hareket

(101) Mutasavvıfların, her şeyin Allah'ın bir adının tecellisi, bir mazharı olduğunu anlatmak için yaptıkları benzetmelerden biri de 'ayna' ile ilgili olandır, bu benzetmeye göre: Allah, karşılıklı konmuş yokluk aynasına bakan bir varlık gibidir. Bu karşılıklı aynalar ortadaki varlığın sonsuzca görüntüsünü verir. Ortadaki varlık, aynaların önünden çekilirse aynalar boş kalır. Bunu, somut olarak gösterebilmek için, karşılıklı aynaların ortasına bir mum koyarlar, aynalardan yansıyan pek çok mum görüntüsü belirir, ancak ortadaki varlık halindeki mumu kaldırdığınızda, görüntülerin hepsi yok olur. İşte, Tanrı ile yaratılmışlar alemi arasındaki ilişki de böyle tanımlanır.

eden insan da, sevilenin oluşumuna katkıda bulunur.

Tasavvufta işlenen sevgi teması da budur. Tanrı da insanı ve evreni sevgiye oluşturmuştur. Sevginin, büyük bir güdü, kuvvetli bir güç ile ortaya konulduğu zamanda ise "aşk" kavramıyla karşılaşırız. İlahi oluş, "aşk" ile ifadeye kavuşur. Bu yüzden "oluşturan da, oluşan da, oluş da "O"dur" (semme veçhullah) dan yola çıkarak, Hallac-ı Mansur'un "En-el Hak" demesine karşın, Bedri Noyan Dedebaba (102) aynı anlamı "En-el Aşk" terimiyle anlatmaktadır. Tasavvufta, Tanrı ile insan arasındaki karşılıklı "sevgi" de "muhabbet" terimi ile ifade edilir. Korku ise sadece, sevgiyi kaybetme korkusudur.

3.3. Allah-İnsan-Evren Bütünlemesi:

Tasavvuf düşüncesi, benliğini yok ederek, gönlünü ve düşüncelerini evren'in büyük sonsuzluğuna bir ayna yapabilen ve bu aynada insanın ve evren'in gerçeklerini bütün inceliği, genişliği ve derinliği ile gören ve gösterebilen düşüncedir.(103) İnsan, kendini bilerek, "O"nu bulacaktır. "Kendi iç varlığını öğrenip, kendini bildiği takdirde, bütün kainatı da, onu halkeden Allahı da bilebilir."(104) Tasavvuf ehlilin tasavvufu tanımlamasında, kimi zaman "Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmaktır" şeklinde beliren, kimi zaman da "peygamberlik mesleğidir (peygamber gibi yaşamak anlamında)" şeklinde anlatıma kavuşan, insanın kendi özünde "O"na kavuşması ana fikrini, Yaşar Nuri Öztürk, insanın tanrıyla olan yeminleşmesine ve bu yemine uygun şekilde davranma, yaşama sorumluluğuna bağlıyor ve şu açıklamayı yapıyor: "**İnsanın** özü itibariyle ilahî nefha, yani Yaratıcı Kudret'in bir uzantısı oluşu, bizi Kur'an'ın başka bir tespitine bakmaya itiyor: **İnsan ile Allah arasında bir ezeli anlaşma, bir zaman öncesi ahdleşme vardır.** Kur'an buna Misak ve Ahd diyor ve insanı bu ahdi bozmamaya, hayatını onun gereklerine uygun yaşamaya çağırıyor. (bk. A'raf 172-173; Bakara, 27; Tâha, 115) Tasavvuf tarihinde Cüneyd el-Bağdadî (ölm. 298/910) tarafından bir sistemin adı olarak kullanılan **bu misak, insanın bireysel, sosyal ve evrensel bütün ilişkilerinin temeli sayılıyor.** ...

(102) Günümüz Bektaşi Dedebaba'sı.
(103) Tanım, Bektaşi Dedebabası Bedri Noyan'a aittir.
(104) Amiren Kurtkan, Sosyolojik açıdan Tasavvuf ve Laiklik, s:33

misak keyfiyeti insanı, biri ezelde, biri de ölüm sonrasında yer alan iki metahistorik olgu arasına yerleştirmektedir. Bunların ilki Yaratıcı ile insan ırkı arasında meydana gelmiş bir pakt, diğeri ise bu paktın bir tür muhasebesi olan Haşr keyfiyetidir..."(105)

Yunus'un "bir ben var bende, benden içeri" dediği gibi, insanın bir görünen yönü, bir de görünmeyen ama sezilebilen yönü bulunmaktadır. Yaşar Nuri Öztürk islam anlayışı açısından bu yönleri şöyle anlatmaktadır:

"... **Kur'an** , insanın varlık yapısında iki alanın birleştiğine dikkat çekiyor: Bunlardan biri ölümlü alan, yani **beden**, ikincisi ölümsüz alan yani **ruh**tur. Bu iki alanı ifade için ölümlü-ölümsüz, beşerî-ilahî , fenomen-numen ayırımlarını kullanabilirsiniz. Sufiler bu ayırıma nâsut-lâhut (Hallac), şeklî-aslî, heykel-ruh (Cüneyd), kalıp-öz vs. gibi ifadelerle dikkat çekerler. Şöyle veya böyle, insanda, biri evrimin konusu olan ve insanın diğer varlıklarla ortak yanını gösteren bir beden alanıyla yalnız insana özgü bir maddeüstü alan vardır. Bu ikinci alan psikolog-düşünür Max Scheler tarafından Geist alanı diye anılmıştır. Bir başka deyişle insanın obje olan bir yanı, bir de obje olmayan arasyonel-alojik bir yanı vardır. Bu yan, gerçi irrasyonel değildir; ama rasyonel teşebbüslerle kavranacak kadar basit de değildir. İnsan, bu ikinci yanıyla diğer varlıkların üstünde, onlardan ayrı; fakat öteki yanıyla onlarla beraber ve laboratuvar konusudur." (106) İşte bu yüzden Türk tasavvufuna göre, "İnsan, Allah'ın halifesidir".

Eliade ise, tüm dinler tarihini dikkate alarak, evren açısından görünen yön ve görünmeyen yönü kutsallık ayırımıyla açıklamaya çalışır:

"Dindar insana göre doğa hiçbir zaman yalnızca 'doğal' olmayıp, her zaman dinsel bir değer yüklüdür...Evren tanrısal bir yaratıdır ...Tanrılar, ..Dünya'nın yapısında ve kozmik olgularda kutsalın çeşitli tarzlarını tezahür ettirmişlerdir. Dünya kendini öyle bir biçimde ortaya koymaktadır ki, dindar insan, onu seyrederken kutsalın ve buna bağlı

(105) Yaşar Nuri Öztürk, Mevlana ve İnsan, s:41
(106) Yaşar Nuri Öztürk, Mevlana ve İnsan, s:39-40

olarak, Varlık'ın çeşitli tarzlarını keşfetmektedir. ...Evren bütünülüğü itibariyle, aynı anda hem Varlık, hem de Kutsallık değişmelerini keşfetmektedir. Varlığın zuhuru ile kutsalın zuhuru birbirlerine kavuşmaktadır."(107)

Tasavvuf düşüncesine göre, "Evren, Hak'kın meydana vuruşudur. Evren O'nun vücudunda açığa vurmuştur. Sıfatlarının meydana çıkışıdır. Bütün yaratıklar diridir, hareket halindedir. Tanrı'ya tesbih ederler". Bu tanımlamaya göre evren, macro kosmostur. Evrendeki kutsallık da insandaki kutsallık da **"varlığın tekliği"** nde birleşince tasavvuf bunu vurgulayarak **"ne varsa alemde, örneği var ademde"** diyerek macro kosmosu, micro kosmos ile özdeşik hale getirmektedir. Tüm bu düzenin dengesine (hatt-ı istivasına) de "insan"ı **"tanrı halifesi"** olarak oturtmaktadır.

İnsan, Allah'ı ve evrenin sırlarını kendi varlığında fark ederek kavrayacaktır. Fark ettikçe **"zevk"** edecektir. İnsan, Tanrı için bir aynadır. İnsan sorumluluk sahibidir. İşte tasavvuf anlayışındaki kendini bilmekten yola çıkan anlayış, nefsini bilmek şeklinde ya da kendini (benliğini) yok etmek şeklinde karşımıza çıkar. Amiran Kurtkan bunu önyargıları yok ederek tarafsız bakışı elde edebilmek (108) olarak almaktadır. Bu bakış açısı tasavvufta **"zannını yok etmek"** olarak da geçer.

Tasavvufta amaç düşünceyi davranışla noktalamaktır. Bunu tarif, tasnif, tahakkuk gibi aşama terimleriyle açıklarlar. Tasavvuf düşüncesi yaşamlanmaya, yaşamın parçası haline getirilmeye yöneliktir. Davranışlarımıza yansımalıdır. Bunu başarmanın yolu da "eğitim"dir. Amaçlanan ise, "nasıl bir insan?" ve "nasıl bir toplum?" oluşturmak sorununa "insan-ı kamil" (yetkin insan) ve "toplum-u kamil" (yetkin toplum) yanıtını verebilmektir. Oluşturucu kuvvet olan sevgiyle yapacaktır bunu, bu amaçla karşılıksız hizmet verecektir.

---

(107) Mircea Eliade, Kutsal ve Dindışı, 95,96
(108) Amiran Kurtkan, Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik, s:30-35

4. TASAVVUF DÜŞÜNCESİ VE TARİHTEKİ BENZER DÜŞÜNCELER

İnsan kültürel bir varlıktır. Her insanoğlu bir kültürün içine doğar. Neyi, nasıl yapacağını ise içine doğduğu bu kültürden öğrenir. Kültürün öğrenildiği, değiştiği, sürekli ve aktarımlı olduğu, günümüzde kültürbilimciler tarafından tartışmasız olarak kabul edilmektedir. Bir kültürün ürettiği düşünceler, bakış açıları, yorumlar da o kültürün içeriğinin parçalarıdır. Bu durumda onların da öğrenileceğini, değişeceğini ve aktarımlı olduğunu kabul etmemiz doğaldır. İnsanlık tarihi, çeşitli düşünceler, bakış açıları ve yorumlarla bezenmiştir. Tasavvuf da bunlardan biridir. Tasavvufun da temeli düşüncedir (109), belirli bakış açılarını ve yorumları içerir. Biz kısaca buna tasavvuf düşüncesi diyoruz. Şu halde, tasavvuf düşüncesi bir kültürel olgudur, dememizde hiçbir sakınca olmayacaktır. Madem ki bir kültürel olgudur, o halde, tasavvuf düşüncesi de öğrenilir, değişir, aktarımlıdır ve kültürün sürekliliği ilkesine dayalı olarak o da öğrenim, değişim ve aktarım süreçleri içinde oluşmuş ve gelişmiştir.

Bugüne kadar pek çok araştırmacı kültürün sürekliliği ilkesi doğrultusunda yukarıda saydığımız özellikler ışığında tasavvufun tarihteki hangi düşüncelerden, hangi yönlerden etkilendiğini açıklamaya çalışmıştır. Örneğin, Eski Yunan düşüncesinden etkilendiği, Hind dinlerinden etkilendiği, İran dinlerinden etkilendiği, Hıristiyan düşüncesinden etkilendiği gibi. Buna karşıt görüşler de ileri sürülmüştür. Örneğin, tasavvufun temelinin sadece Kuran'ı Kerim'de olduğu ve başka hiçbir düşünceden etkilenmediği gibi. Bu konularda, örnekler vererek, kendi tezlerini savunan ve açıklamalar getiren pek çok eser bulunmaktadır.

Biz, olaya farklı bir yaklaşımla bakmak istiyoruz. Kültürün süreklilik ilkesini, öğrenildiğini, değiştiğini ve aktarımlı olduğunu elbette ki kabul ediyoruz; ancak, diyoruz ki, yaşanmış her olay tarihe mâl olmuştur. Yaşanmış, olmuş şeyler için "olmamıştır" diyemeyiz. Tarihte, tasavvuf düşüncesiyle benzeşen düşüncelerin çeşitli

(109) "Düşünce"yi en geniş anlamında alıyoruz ve inanca da ancak düşünce ile varılabileceğini kabul ediyoruz.

yüzyıllarda, çeşitli toplumlarda görüldüğü de bir tarihsel gerçektir. Şu halde bunlar için, "yoktur", "düşünülmemiştir" diyemeyiz. Varolmuşluklarını yadsıyamayız. Tarih bu düşünceleri kaydetmiştir. Biz ise bugün tasavvuf düşüncesi ile bu düşünceler arasındaki benzerlikleri saptayabiliyoruz. Benzerliklerin azlığı ya da çokluğu, diğer bir deyişle "niceliği" elbette ki tartışılabilir. Bunu da biz saptayabildiğimiz ölçüde yansıtmaya çalışacağız.

Ancak, madem ki, tarih sürecinde çeşitli zamanlarda, çeşitli toplumlarda benzer düşünceler insanoğlunun gündemine gelmiştir; **Bunun bir nedeni var mıdır?** Bu düşünceler, toplumdaki hangi gereksinmelere yanıt olmuştur? Neyi aramıştır insanoğlu? Bu düşüncelerdeki, arayışlardaki ana kavramlar nelerdir?

Bu doğrultuda, insanoğlunun **çevresine** ve **kendi kimliğine yönelik** arayış süreçlerinden bazıları ile tasavvuf düşüncesindeki benzer düşüncelere birkaç örnek vermeye çalışacağız.

4.1. Varlığın "tek"liği; Değişen'de değişmez'i; "Hakikat"i arayış ve çoklukta "bir"liği buluş (kesrette vahdet):

Nasıl bir bebek doğduktan sonra gözlerini açar açmaz tüm duyu organlarıyla etrafını anlamaya keşfetmeye çalışırsa, insanoğlunun da ilk çabaları çevresini anlamaya ve keşfetmeye yönelik olmuştur. Çevresini kaplayan herşey acaba neydi? **Frazer**, ilk insanların çevrelerine ve yaşamlarına ilişkin deneyimlerini açıklamak ve anlamlı kılmak gayretlerinin **din olgusunu** doğurduğunu ileri sürerken belki de yanılmıyordu. İnsanın düşünen varlık olması çevresini tanımanın yanı sıra , çevresini sorgulamasını da beraberinde getiriyordu. **Marrett**, ilkel insanın inancındaki, doğada ve herşeyde var olan "**yaygın kişilik dışı güç inancı**"nın bu sorgulama sonucu ortaya çıktığını vurguluyordu. İnsanın çevresini tanıma ve tanımlama çabaları, insanın, aynı zamanda, çevresinin parçası olan insanoğlunu da tanıma ve tanımlama çabalarına yol açtı.

Zaman ilerledikçe, çevrede değişkenlik izleniyordu. Neden değişiyordu. Değişmeyen var mıydı? Değişen geçici idi, değişmeyen kalıcı. Kalıcı olan gerçek olmalıydı. Kalıcı olan neydi? Tüm bu soru-

lar hem felsefe içinde yerini buldu ve felsefi açıdan irdelendi hem de çevresinde inançsal törelerin geliştiği din olgusu içinde ele alındı. Ama her zaman insanın düşüncesinin ürünü oldu. Bu nedenle ister felsefe açısından ister din açısından ele alınmış olsun, bu arayış insanoğlunun düşünce eyleminin önemli odaklarından birini oluşturdu.

Değişende değişmezi arayış, çoklukta birliği arayış, varlığın tekliği bunlar hep, "en yüce, herşeyin üstünde var olan bir tek öz, temel kaynak" arayışıydı, diğer bir anlamda dinsel açıdan bakıldığında Tanrı arayışıydı. Bu arayışa farklı zamanlardan benzer birkaç örnek vermek istiyoruz.(110)

Örneğin, Eski Yunan'da hakikati arayış çabalarını görebiliyoruz. **Elea okulu** (111) , varlığı, akılla, **soyut** olarak kavramaya çalışıyordu.

Eski Yunanlı düşünürlerden **Xenophanes** (Xenophanes M.Ö.569-477), Eski Yunan dinlerinin temel özelliği olan, insana benzetilen Tanrılar imajına karşı çıkarak, "tanrı'nın hiçbir surette insana benzetilemeyeceği, **tek ve sonsuz olduğu, doğurmadığı ve doğmadığını iddia etti**"(112). Xenophanes, "fanilerle kıyaslanamayan bir tek Allah vardır" diyordu ve kainatın içinde mevcud olduğunu kabul ettiği bu Allah için **"nereye baksam aynı varlığın tecellileriyle karşılaşıyorum"** (113) diyordu. Xenophanes'ın tanrı tasarımı Eski Yunan düşüncesinde "tektanrıcılığa (monoteism) doğru atılmış bir adım olarak tanımlanır.(114) Xenophanes'ın ilginç yönlerinden biri de 25 yaşlarında iken yurdunu terk ederek Güney İtalya'ya göç etmesi ve burada gezici bir ozan yaşayışı sürmüş olmasıdır. Tıpkı tasavvufa hizmet veren öncü gezici

---

(110) Fazla örnek sunmak, konumuzun amaçları dışına çıkacağından sadece birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki her başlık için dünya düşünce ve inanç tarihinden daha pek çok örnek verilebilir. Bu örnekler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar saptanarak çeşitli çıkarımlarda bulunulabilir. Bizim amacımız ise sadece farklı zamanlarda bu konularda arayışın var olduğunu, insanların bu konularda düşünmüş olduklarını vurgulamakla sınırlıdır.
(111) Eski Yunan felsefe okulu. En büyük temsilcisi Parmenides olarak bilinir. M.Ö. 545' te Yunanistana sığınan Kolophon'lu Xenophanes (doğ. yak M.Ö. 580) bazılarınca bu okulun kurucusu olarak kabul edilir.
(112) Ülken, İslam Felsefesi s:13
(113) Meydan Larousse, Tasavvuf maddesi.
(114) Nadit Gökberk, Felsefe Tarihi, s:27

dervişlerin yaptığı gibi. Xenophan bugün Değirmendere dediğimiz, o zamanki ismi Kolophon olan İzmir ve Efes arasındaki yerde doğmuştur. Daha sonra Güney İtalya'da Elea şehrinde yaşar ve Parmenides'e ders verir.

"Nereye baksam aynı varlığın tecellileri ile karşılaşıyorum" düşüncesinin tasavvuf düşüncesindeki benzerine **Niyazii Mısri**'nin şu dizeleri en güzel şekilde örnek olacaktır:

Arife eşyada esma görünür

Cümle esmada musemma görünür

Bu Niyazi'den de Mevla görünür

Adem isen semme veçhullahı bul

Kande baksan ol güzel Allahı bul

Elea Okulunun güçlü ismi **Parmenides**'e göre çokluk bir aldanma, bir yanılmadır. Bir tek Varlık vardır - Esti gar einai- Bir "birlik"tir o, kendi içine kapalıdır, doğmamıştır, yok olmayacaktır, değişmez, bölünmez, yoğunlaşmaz, seyrekleşmez (115) diyordu.

Herakleitos'a göre, her şey **değiştiği** halde **değişmeden kalan** bir şey vardı ve bu **logos**'tu. Logos, her şeyin nedeni olan tanrıca bir evren yasasıydı. Orhan Hançerlioğlu bu konuda şu bilgiyi verir: "Söz, anlam, düşünce, akıl anlamlarının tümünü birden kapsayan bir sözcüktür logos. Sonsuzdan gelen ve sonsuza giden logos, kendini karşıtlıklar ve çelişkilerle vermektedir. Logos, bu karşıtlıklar ve çelişmelerle sürekli olarak gelişir ve serpilir. Ama bütün bu çelişmelerin ve karşıtlıkların içinde bir ve değişmeden kalır. Herakleitos bu sonuca kendi deyişiyle şöyle varmıştır: Kendi kendimi araştırdım."(116) Herakleitos, "bütün şeylerden bir şey, bir şeyden bütün şeyler" diyerek çoklukla birlik arasındaki ilişkiye değinmişti. Ona göre, Evrende sonsuz bir değişme vardı. **Bütün cisimleri**

(115) Macit Gökberk, Felsefe Tarihi s:28
(116) Orhan Hançerlioğlu, Düşünce Tarihi, s:79
(117) İlk çağ İran dinsel inançlarında da ateşin önemi büyüktür. Ateş kutsaldır ve İran'da kendilerine Ateş Rahipleri denen ayrıcalıklı bir sınıf bulunmaktaydı.

bir öğenin ve aynı öğenin değişmeleri olarak görmekteydi. Herakleitos' göre, temel madde "ateş"tir.(117) Ateş, **bütün karşıtların içinde eridiği birliktir.**(118)

Sisamlı **Fisagor** (Phytagoras M.Ö. 580-504) ve ardaları, maddi alemin ötesinde bir soyut âlemin bulunduğuna inanıyorlardı ve **"evren bir sayı uyumudur"** diyorlardı. Fisagor, müzikle ve ses fiziği ile uğraşıları sonucu, bütün âlemde sayılara ait kanunların ve bir sayı düzeninin hâkim olduğu sonucunu çıkarmıştı. Bu kavram, yani "sayı", herşeyin aslıydı ve mükemmeli açıklıyordu. **"Adet"lerin hepsi sonunda bir'e (tek) dönüşüyordu.** Bu bir anlamda, **"külli ahenk"**ti yani, Allah'tı.

Fisagor'un görüşünü, Cavit Sunar "...Fisagor'a göre hakikat Bir'dir; çokluk bu birin çokluğudur ve sadece bir görünüşten ibarettir ve bu çoklukta tam ve tek bir **ahenk** vardır."(119) şeklinde özetliyor.

Fisagor Güney İtalya'ya göç ettikten sonra burada gizli bir tarikat kurar ve bu okulunda iki devreli dersler verilir. Fisagor, ikinci devre öğretimi sırasında ders verecektir. **Sayılar bilimi** de bu dönemde gündeme gelir. "Altın gün" denilen bir yükseltme ile ikinci döneme geçen öğrenciler artık kutsal ve gizli sayılar biliminde sadece soyut bir varlık olarak değil, **mutluluğu sağlayacak kutsal bir anahtar** olarak "sayı" ile karşılaşır. **Bir**(120), insanla Tanrı arasındaki ortak ilkedir. Herşey birle başlar birle biter, birle düşünülür, birle sayılır.

Fisagor'un öğretisine göre, **"bilenle bilineni, düşünenle düşünüleni** birleştiren ortak bir ölçü olarak gösterilen **biri** bilebilmek için **onunla birleşmek** gerekir. Ona benzemeye çalışarak ona yaklaşılabilir. Fisagor'a göre, sonsuz alemler **idrakle** algılanabilir. Burada ulaşılacak hedef ise **yaratıcı düşüncedir.** Bu da, beden, can ve ruh üçlemesi bütünlendiğinde **teki** verir.

---

(118) Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, s:25
(119) Cavit Sunar, Tasavvuf Tarihi, s:76
(120) "Bir"e ilişkin Hançerlioğlu şu bilgiyi vermektedir:"...salt (mutlak) bir tekilikle çiftlik birliktelidir. İlk varlık olan bir, noktadır. Nokta, hareket ederek çizgi; çizgi, hareket ederek satıh; satıh, hareket ederek cisim olmuştur. Şu halde her başka cisim, bir başka sayının karşığıdır." O. Hançerlioğlu, Düşünce Tarihi, s:76

Böylece Fisagor, öğrencilerini bazı eğitim aşamalarından geçirerek **"birle birleştirir"**. Tasavvufta benzer düşünceyi **"Hak'la Hak Olmak"** şeklinde görebiliyoruz.

İslam dünyasında **Eflatun** olarak tanınan **Platon,** Sokrat'ın öğrencisidir. Eflatun'un **İdealar teorisi**, aritmetik bilginin her yerde aynı olduğundan yola çıkarak, gerçek bilginin algıdan ibaret olamayacağını; onun üzerindeki akılla kavranan **İdeaların bilgisinin asıl bilgi** olduğunu savunur. İdealar dünyası, duyularla kavranabilen değişmeler dünyasının üzerinde bir dünyadır. Eflatun idealar dünyasına Mağara Alegorisi (121) ile ulaşır.

Aristoteles(122) ise Eflatun'un öğrencisidir. Onun görüşlerinin izinden giderek ve onun idealar görüşünü eleştirerek geliştirir. Aristoteles'in görüşü özetle şöyledir:

Gerçek İdea görüşü yerine bireysel ve gerçek olan cevher (subtantia) fikrini ileri sürer. Bütün varlıklar bireysel çevher (töz)lerden ibarettir. **Cevherler** her şeyin değişmez aslıdır, ve onun üzerinde şeylerin değişen **'araz'ları** (attribut) bulunur. Bir şeyin nerede, nasıl ne zaman, ne ile, ne kadar, neden, neyi sorularına cevap teşkil edecek tarzda açıklanması onun 'araz'larını verir. Eğer bardak bir cevherse

---

(121) "Mağara alegorisi' dediği bu sembolde mağarda zincire bağlı insanların gördüğü gölge hayallere duyular veya görünüş dünyasının bilgisi, sanı (doxa); zincirinden kurtulan ve güneşin aydınlattığı üstün varlığa, İdeaların gerçek bilgisine, asıl bilgi (sophia) diyor. Filozof birinciden kurtularak akıledilir dünyaya yükselen insandır ki doxa derecesinde kalanlar onu anlayamazlar. Platon, insanların aslında bu İdealar dünyasında yaşarken sonradan yeryüzüne düştükleri ve duyuylar bilgisinin zinciriyle bağlandıkları, fakat kendilerindeki hatırlama gücü ile asılları olan bu İdeaları canlandırdıklarını,kendilerinde doğuştan varolan İdeaları akılla kavradıkça asıllarına dönme imkanını kazandıklarını söylüyor. Böylece Platon, İdeaların manevi dünyasını savunurken aynı zamanda yalnız onların asıl gerçek, duyulara ait her şeyin ise görünüş olduğunu söylemek suretiyle idealizmin en üstün ifadesini vermiş oluyor. Fakat eğer İdealar her şeyin ilk örnekleri (Prototype) ise, bütün varlıklara değişmezliği ve öncesizliğini veren yalnız İdealar oluyor, ruhun ölmezliği sorusu da burada bir cevap buluyor: Sokrat'ın Savunması adlı diyaloğunda Platon ruhun ölmezliği fikrini açıkça savunur. Fakat İdealar her şeye ait olduğu için duyularla kavranan cisimlerin İdealarından başlayarak güzelliğin, iyiliğin, mutluluğun, doğruluğun da İdeaları vardır. Öyle ise İdealar arasında bir mertebelik kurulmalıdır. Onlar birbirlerine bağlanarak en üstün olan İyilik ve Bir İdea'sına kadar ulaşır. Sokrat'ın ahlak felsefesi burada metafizik bir temele dayanmış oluyor. Mutluluk, iyilik İdeasına çevrilen üstün manevi haz ile elde ediyor. Nitekim Platon, siyasi felsefesini de buradan çıkıyor. Onca devlet İdealar dünyasının örneğine göre kurulmalıdır. ...İdeal devlet ancak İdealar dünyasına göre kurulacak olandır... sonraları bu fikrinde bazı düzeltmeler yaptı. İdea'lar dünyası ile duyular dünyayı bu derecede kesin olarak ayırmaktan vazgeçti." (Hilmi Ziya Ülken, İslam Felsefesi, s:17)

(122) Aristoteles (M.Ö. 384-322). 21 yıl hocası Platon'un derslerini izler. Büyük

onun şurada, içinde su dolu, demin konmuş, kaşıkla bağlantısı, büyük veya küçük, camdan yapılmış vs. olması "araz"larıdır.

Türk tasavvuf düşüncede yine cevher ve araz ile tanımlanan "tanrı" düşüncesi vardır. "O" ne tek başına cevherdir, ne de araz. Bunu bir ağaç örneğiyle anlatırlar. Ağaç çekirdeğin arazıdır. Ancak, ağaç hakikatte çekirdeği de içerir. Ağaç mevyasıyla düşünülür, çekirdeğiyle birlikte ağaçtır. Diğer bir deyişle, ağaçta mevcut olan tohumun çekirdeğinde daha sonra tekrar ağaç oluşmasına yarayan tüm bilgi mevcuttur. Kendini ve aslını, kendi ürününde ortaya koyar. Bu benzetmeden yola çıkarak, Türk tasavvufunda, cevher ile araz birlikte, bütünlükte ele alınır. Tasavvuf terminolojisinde **"ehadiyet-i cem"** olarak geçer. Her varlığı kendinde toplar. Hz. Muhammed'in "bu kainat yokken ben vardım" sözü de bu bakış açısıyla yoruma kavuşturulur. Bir başka yorumda ise bu öz **"nokta"** ile açıklanır. Nokta, bütün isimlerin toplamıdır. Noktanın eni, boyu derinliği yoktur. Yokluk gibi görünür. Noktalar yanyana gelir doğrular oluşur, doğrular yanyana gelir yüzeyler oluşur, yüzeyler yanyana gelir cisimler oluşur. Böylece cisim aleminin varlığı bir noktadan oluşuma bağlanır. Aynı benzetme kelam'da da kullanılır. Nokta yanyana gelir, harfleri oluşturur, harfler yanyana gelir kelimeleri ..vb şekilde devam eder. Herşey tek noktadan çoğalır. Haşır ve neşir tek noktadır. İslam inancında Tanrının insana yakınlığı, **"Sana şah damarından daha yakınım"** sözüyle tanımlanır. Ancak, bunu anlayabilmek için tasavvufa göre, kişinin **kendini bilmesi** gerekir. Buradan da yola çıkarak **"mümin, müminin aynasıdır"** derler.

Rıza Tevik'in dizeleri konumuza ışık tutacaktır.

Cahil mezahire Hak diye bakar

Her köşe başında bir kandil yakar

Bu seyl-i havadis durmayıp akar

İlelebet bâki kalan sendedir

İskender'in eğiticiliğini yapar. Atina'da Lise adlı okulu kurdu. Öğrencileriyle her gün 2 saat gezinerek ders yapardı. Kendisinden önceki düşünürlerin görüşlerini karşılaştırarak sentezlediği için çağına gelen bilginin en üst düzeyine ulaşmış bir düşünür olarak tanınmıştır.

Menbaı sendedir feyz-i hayatın
Gelip giden canlar hep nefahatın;
Hayrette boğulma, bu kâinatın
Hepsi bir katradır, umman sendedir.

Her şeyin varlığı senin özündür
Kendini çok gören senin gözündür
Bu mülke hükmeden senin sözündür
Kalıbın kürsüdür, sultan sendedir.

Hey **Rıza**, tâkat yok Hakkı inkâra
Sen mahrem imişsin didar-ı yâra
Şimdi agâh oldum sırr-ı esrâra
Alemi yaradan vicdan sendedir.

Benzer arayışları (123) Yeni Eflatunculuk olarak tanınan felsefede de görebiliriz. **Plotinos**'a göre aklın, vücudun ve cevherin üstünde bir Tanrı vardır. Buna, **"yüce başlangıç"** demiştir. **"Duyulur alem"**in üstünde bir de, **"anlaşılır alem"** bulunmaktadır. Duyulur aleminde görülen yaratılmışlar anlaşılır aleminin sonsuz görünümünden ibarettir. Mutlak varlığın özü sonsuzluktur. Böylece Plotinos, sonsuz bir varlıktan alemlerin meydana çıkışı fikrini ortaya atıyor. "Bir'den akıl çıkar, akıldan nefslerin aşamaları doğar. Nefslerin en aşağısı 'alemin nefsi'dir. Zuhur derecelerinin en sonunda, varlığın yoklukla temasa geldiği yerde madde vardır. Birlik , onca (Plotinos'a göre), zihinle kavranamaz olan 'sonsuz bir'dir. O, her yerde hazırdır,

(123) Arayışların benzerliğinden söz etmek istiyoruz. Tıpatıp aynıdır demek istemiyoruz Çıkarımların benzerliği bize arayışların benzerliğini vermektedir.

fakat görünemez. Bir'den ilk zuhur eden yani ilk hypostase **'külli akıl'**dır. Ondan külli **nefs(ruh)** doğar. Birlikten çokluğa doğru bu açılış veya inişin karşılığında çokluktan birliğe doğru yükselik vardır ki, o çokluğun birliği araması veya aşk şeklinde görünür." (124)

Hint dinsel inançlarında da Tanrı, kendi tecellisine bağlanan insana şunu vadeder: "Bütün varlıklar benim nazarımda **eşittir.** Ne dostum, ne de düşmanım vardır. Fakat, aşkla bana bağlananlar bendedir ve ben onlardayım".(125)

Buda'nın felsefesi de **değişmez varlıkta değişenin yok olması** şeklinde tanımlayabileceğimiz **Nirvana**'ya ulaşma amacını güder. **Eski Hint inançları**, bütün tanrısal sembollerin üstünde ezeli ve ebedi bir tanrı olarak **Brahma**'yı kabul ediyordu. Brahma eşyanın ilk unsuru, başlangıcı idi. Ebedi saadet Brahma'ya ulaşmak ve O'nda yok olmaktaydı. **Buda** mezhebine göre ruhun gayesi son mertebe olan **NİRVANA**'ya kavuşmaktı. Nirvana, değişmez varlıkta erimek aşaması, diğer bir deyişle 'yokluk' aşamasıdır.

Tasavvufta da **nefsinden sıyrılarak**, Hak'ka ulaşmak, **Hak'ta Hak olmak (fena fillah) aşamaları** vardır. Doç.Dr. Bedri Noyan Dedebaba şöyle demiş: (126)

Mahvetti bütün varlığı sevdan içimizden

Etraf bulamaz baksa da bir fark ikimizden

Tasavvufta, dış bilgisi ya da zahir bilgisi terimleriyle ifade edilen görünen realiteden hareketle, görünmeyen realiteye yani iç bilgisine ya da bâtın bilgisine ulaşmak mümkündür. Bu yöntem somutla soyutu anlatma çabalarında da kullanılır. Örneğin, "fena fillah aşamasını anlatmakta da aynı yöntemi kullanan tasavvuf ehli, olayı şeker ve çay gibi somut verilerden yola çıkarak bir benzetmeyle anlatmaya çalışır. Şeker çaya katılıp, çayda eriyince artık göründüğü şekilde şeker değildir. Çaya karışmıştır, O'nda erimiştir. Kendi sıfatlarını terk

(124) Hilmi Ziya Ülken, İslam Felsefesi, s:20-21
(125) Saffet Bilhan, "Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım, Hindistan Felsefesi ve Eğitimi" s:3
(126) Bedri Noyan, En 'el Aşk, s:33

etmiştir. Artık çayın içeriğindedir. O'dur"; şeklinde açıklamaya kavuşur. Artık çay ve şeker ayrı değildir, bir olmuştur. "Vahdet" durumundadır.

Osmanlı padişahlarından Kanuni Sultan Süleyman nasip alıp Bektaşi tarikatına girdikten sonra, muhib oluşunu kendisi için bir şeref görerek "muhibbî" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Şiirlerinden birinde "vahdet" konusunda şöyle der:

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi

Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi

Saltanat dedikleri ancak cihan kavgasıdır

Olmaya taht-ı saadet dünyada vahdet gibi.

Hakla Hak olan, arada ikilik görmeyen, vahdet'e eren mutasavvıf için, kayıtlar kalkmış kayıtsızlık diyarının ufukları açılmıştır. Alabildiğine bir özgürlük vardır. Yine de sınırsız değildir bu özgürlük. Nasıl ki tüm evren Hak'kın aşkıyla var olmuştur. Sevgisidir yapıcı olan, sevginin sınırlarıdır özgürlüğün de sınırları. Diğer bir deyişle saygıdır. **Sevgi**sinden dolayı, **saygı** kuralları içinde özgürdür insan.

4.2. Ölüm düşüncesi ve Türk Tasavvufundaki "Sen çıkınca aradan, kalır seni yaradan" anlayışı:

İnsanoğlu ölümlü olduğunun bilincinde olan belki de tek varlıktır. Düşünce ve hafıza yetisi ona bir gün öleceği gerçeğini verir. Ölümlülük, sonluluk mudur? Ölüm sonrası devamlılık var mı? Nasıl? Bu gibi sorular insanoğlunun "düşünce gündeminde" ilk insanların, ilkel dinlerinden başlayarak yer bulmuştur. Cancılık, totemizm, atalar ibadeti ve sürüp gelen dinsel inançlar içinde hep bir "öte dünya" düşüncesi yer almıştır. İnsanoğlunun "korku" kavramı da belki "ölüm ve ölümden sonraki hayat" ile yakından ilgilidir.

Mısır'da ölen kıral bile ölümden sonra yaşama hakkına kavuşabilmek için ölüler Tanrısı **Oziris**'in ünlü **Mahkemesi**'nde hesap vermek zorundaydı.(127) Yaşamı boyunca adil davrandığı, kimseye kötülük etmediği, hiçkimseye zulmetmediği, yalan söylemediği

(127) Felicien Challaye, Dinler Tarihi, s:35,36

vb. gibi pek çok konuda erdemli davranışlarla dolu bir hayat geçirdiğini gösterebilmesi gerekiyordu. İçinde yaşanılan kültürce, yaşamın erdemli kabul edilen koşullarına uyan kişi ölümden sonraki hayat için mükafatlanıyordu. Bu hemen bütün dinsel inançlarda bir şekilde yer alır. Örneğin, **Zerdüşt**'a göre insan iyi ve kötü arasındaki davranışlarını seçme serbestisine sahiptir. Zerdüşt'ün uyarılarına bağlı kalarak doğruyu seçerse **Cinvat köprüsü**nden (sırat köprüsü) geçecektir ve Ahuramazda'nın hakim olduğu cennete gidecektir.(128) İslam dininde de **"sırat köprüsü"**nden dinin gereklerine uyma ile geçilir. Tasavvufta ölüm, bedeni terk etme, kayıtlardan kurtulma, kayıtsızlık hali ile bir olma anlamlarını taşımaktadır. "O"ndan gelip "O"na dönüş şeklinde ele alınan, Tanrı'dan gelip, tanrıya dönmek düşüncesidir. Tanrıya verilecek hesabını da burada yaşarken vermek ister. Bu **erdemli bir yaşayış** sürmektir. Diğer bir deyişle, **insan-ı kamil** olarak yaşayabilmektir. Neyzen Tevfik dizelerinde şöyle der:

Duysun aşkın elindeki rebabı

Okusun alnında çile kitabı

Neyzen gibi günahının hesabı

Mezara girmeden sorulmuş olsun

Sonrası bilinemeyen bir olayın korku vermesi nedeniyle, Yunan düşüncesinde, **Stoa'cılar** insanların içindeki ölüm korkusunu yenmeye yönelik bir formül öne sürmüşlerdir. İnsanın da, kainatın da, ruh ve bedenden yapıldığını; **insanın küçük ölçüde bir kainat olduğunu**; kainat'ın ruhunun da Tanrı anlamına geldiğini savundukları için, bu görüşe göre **insan, kainatın bir parçası olduğunu anlayınca ölüm korkusundan kurtulacaktır.** Bu durumda ölüm, ruhun ortadan kalkması değil , **kainatın ruhuyle birleşmesi,** ebedi aleme geçmesidir.

Tasavvufta da **ölüm**, bedenin ölmesi ile ruhun ebedi aleme kavuşması şeklinde alınmıştır. Bektaşiler bu nedenle ölen için "Kalıbı dinlendirdi", **"Hakka göçtü"**, "Hakka yürüdü" gibi deyimler kul-

(128) Herve Rousseau, Dinler, s:105

lanırlar. Yaşar Nuri Öztürk, Yunus'un bunu "bedeni aşıp, can olmak" olarak tanımladığını belirtiyor.(129)

Hint inançlarında da ölüm anlayışını, **"karman"**dan kurtulup **"atman"**da erimek şeklinde görüyoruz. "Atman Upanişadlar felsefesine göre evrensel 'ben' , kişisel ve kozmik hayat ilkesi demektir. Aynı zamanda 'brahman' deyimi de kullanılır. Hint metafiziğinde her insanın 'ben'i hayat soluğu ve ruhudur, ölümden sonra yaşamaya devam eder...İnsan, eylemleri (karman) yüzünden vücut kafesine kapatılmıştır, buradan kurtulduktan sonra evrensel 'ben' (atman)'de eriyecektir."(130)

"Bedenlenmiş olma halinden kurtulup, evrensel özde erimeyi" Türk Tasavvufunda Yunus'un şu dizelerinde de bulabiliriz:

"Ten fanidir, can ölmez; gidenler geri gelmez

Ölür ise ten ölür, canlar ölesi değil."

4.3. Hakikatin Sezgiyle Anlaşılabilirliği:

İnsan bilgisinin sınırları vardır. Sınırlar değişkendir. Zaman içinde daha çok şey insanın bilgi dağarcığı içine girmektedir. İnsanda bilgiye ulaşmak, daha fazla bilmek için sonsuz bir çaba vardır. Ancak, bilgimiz ne kadar genişlerse genişlesin hep bir bilinmezlik ile sınırlı kalır. Bu sınır çizgisini ileriye attıkça bilgilerimize birşeyler ekleriz. Ama, çizgi hep vardır. Bilinmezlik diyarı hep oradadır. Bilemediklerimize de ulaşma çabamız bizim bildiklerimizi de elde edebilmemizin tek yoludur. Düşünceyle ve akılla bulabildiğimiz şeyler bilgilerimizdir. Artık bilenenler hanesindedir. Ancak, bilinmezlik sınırını zorlamamız da düşünceyle olur; bu sefer düşünceye **sezgi** eşlik eder. Bilgilerle giderek sınıra ulaşınca sezgiye başvurulur. Yeni bilgileri **keşfetmek ancak sezgiyle yola çıkmakla olasıdır.** İşte, tasavvufta bilmekten öte, **zevk etmek** terimiyle açıklanan, toplumsal ispatı olmayan ama bireysel deneyimle elde edilen vargılara sezgiyle ulaşılabildiğidir. Bunun için insanın sezgi yeteneğini geliştirmesi gerekir. Sezgide aşk'ın gücü vardır.

(129) Yaşar Nuri Öztürk, Çıplak Uyarı, s:108
(130) Saffet Bilhan, "Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım, Hindistan Felsefesi ve Eğitimi" S:17

Sezgi yeteneğini geliştirme arayışını Fisagor'da (Pythagoras) da görürüz. Fisagor, açmış olduğu okulunda, ilk düzeydeki öğrencilerine bilgi aktarımı yapmamakta, sadece onları dilediği biçime hazırlamak için yoğurmaktadır. Düşüncesine göre, önce, gençlerdeki sezgi yeteneğini geliştirmek gerekir. Daha sonra onlara, ana baba ve dost sevgilerini, bu sevgiler aracılığıyla da tanrı sevgisini aşılamak yoluna gidilebilir.

Bu okulda öğrencilere "sır açıklanmaz" ancak, onlar, **sırrın ne olduğu konusunda bilgiye varabilecek, sezinleyebilecek aşamaya getirilir.** "Elinde, **heptakord** adı verilen **yedi telli bir saz vardır.** Bu yedi telli sazdan yedi ses çıkmakta, bu yedi sesten de yedi gizli ses birleşimi elde edilmektedir. Yedi ses birleşimi, ışığın yedi rengini, yedi gezegen yıldızı, varlığın yedi biçimini karşılamaktadır. Eğer insan ruhu, bu yedi sesle akort edilir, uyumlu kılınırsa ruhunuzdan dinleyeceğiniz şarkı, gerçeğin şarkısı olacaktır." (131)

Bektaşi eğitiminde bilgi edinme yöntemine ilişkin olarak "Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu" adlı araştırma verileri ışığında özetle şunları söyleyebiliriz:

Bektaşilikte eğitim almakta olan kişinin, sürekli olarak ortada olan, erişilmesi mümkün olan bilgilere ve gerçeklere ulaşabilmesini, onları algılayıp, anlayabilecek duruma (hâl'e) gelebilmesini sağlamak doğrultusunda **eğitim**, durmaksızın sürdürülür. Bu yönteme, **"kabını genişletmek"** denilmektedir. Dolayısıyla eğitim yöntemi, "bireyin kabını genişleterek, gerçeği algılayabilecek, onu gerçekleri, idrak edebilecek, zevk edebilecek hal'e (dem'e) getirebilmektir. Bu yolda mürşid sadece yol gösterir. Bundan sonrası eğitimi alana kalmıştır. Temel prensip "seni senden aldık, sana teslim ettik" şeklindedir. **Keşfin** açılmasıyla, sırrı sezecektir.(132)

Fisagor'un okulundaki ilk düzey eğitimin amacı ile Bektaşi eğitiminin amacı arasındaki büyük benzerlik söz konusudur.

---

(131) Orhan Hançerlioğlu, Düşünce Tarihi, s:77
(132) Belkıs Temren, Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu, s:162,163

Ayrıca, Buda öğretisinin son aşamalarında Buda olma yolunun kendine dönüş olduğunu keşfeden Gotama şöyle der "Kendi kendinizin sığınağı olun! Sığınağı dışarıda aramayın"(133)

Turgut Baba'nın şu nefesi sezgiyle elde edilen bilgiyi dizelerde dile getiriyor:(134)

Benzemez hiç bir bade
Bu aşkın şarabına (1)
Bakmak sevap demişler:
Didarın kitabına(2)

"Emr-i men reani"de (3)
Vuslatına var müjde
Sırrile ettik secde;
Kaşların mihrabına (4)

Sensin "Allemel esma" (5)
Her esmaya müsemma
"Sümme dena. Ev'edna (6)
Dediler cenabına

Çar unsura mimarsın
Sen gönye vü perkârsın
Mahsura-yı esrarsın:
Kul olmuşuz babına (7)

---

(133) Saflet Bilhan, "Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım Hindistan Felsefesi ve Eğitim" s:29
(134) Turgut Koca, Pir Nefes Üstad, s:36 (nefes ve açıklamalar Bektaşi Halifebabası Turgut Koca'ya aittir.)

Ey varis-i Peygamber, (8)
Kıldın bizi münevver
Feyzin ile gönüller
Sığmaz oldu kabına

Bâtında Velâyetsin
Zahirde Nübüvvetsin (9)
Huzurunla hazretsin (10)
Geldik âb-ü tabına

Ey sâki-yi muhabbet (11)
Kıl bize bir âtıfet
Niyaz edelim lutfet,
Ayağın turabına

Varlığı oldu tâlân
Kârıdır etse ziyan (12)
Bulunmadı bir mizan (13)
Aşıkın hesabına

Turgut Baba sezmişler
Beyit beyit dizmişler
Sanki şeker ezmişler
Zevk verir erbabına

(Açıklamalar: (1) Saffat suresi 45. ayet; (2) Halakkallahı Ademe âlâ

suretihi. H. kudsi; (3) Men reani fekad reel Hak. Hadis. (4) Sad suresi 72. ayet; (5) Bakara suresi 31. ayet; (6) Necm suresi 8 ve 9. ayet; (7) Ene medinetül ilim ve Ali babuha. Hadis. (8) El ülemai veresetül enbiya. Hadis. (9) Ülemayü ümmetike el nebiyyi beni İsrail. Hadis; (10)Necm suresi 4. ayet; (11) Şura suresi 23. ayet; (12) Kaybedenler kazanacaktır. Hz. İsanın hadisi. (13) Rahman suresi 7. Ayet)

4.4. Aşk: Yapıcılık ve Sevgi; Kin: Yıkıcılık:

Türk tasavvufunda Aşk, oluşturucu güçtür.(135) Sevgi olarak ortaya çıktığında yapıcı; kin olarak ortaya çıktığında yıkıcı güçtür. İnsan da kendi kimliğini bu güçle oluşturur. Sevgi ile yapıcı, kinle yıkıcı kişilik geliştirir. Tasavvufta hedeflenen insan-ı kamil örneğine sevgi ile ulaşılabilir. Sevginin ürünü iyilik, kinin ürünü kötülüktür. İnsan-ı kamil düşüncesinden kötülüğü çıkarmış olan kimsedir. Dolayısıyla sevgiyle hareket edecek ve yapıcı bir kişiliğe sahip olacaktır.

Yeni Eflatuncu görüşte, **Plotinos**'a göre, Tanrı akıl yoluyla bilinemez. Varlığın birliği temasını işlediği felsefesinde Tanrı'yı bilmek ve onun mutlak güzelliğine erişebilmek ancak "vecd" ve "cezbe" ile mümkündür. Yaratılan varlık, içinden çıktığı yetkinliğe doğru yükselmek ister. Bu Tanrı'ya dönüş, iyiye yükseliştir. Ruhun ilk ilkeyle birleşmek için düşünceyi aşması, vecd yoluyla Tanrı'da erimesi ve kendi bilincinden sıyrılması gerekir. Bu bir mertebedir ve bu mertebeye **"aşk"**la, tanrısal sevgiyle, yani, dünyasal ilgilerini keserek sadece Tanrı'yı düşünmek ve Tanrı'yı **sevmekle** ulaşılabilir.

Türk tasavvuf düşüncesinin ana temalarından biri de aşktır. Mevlana'dan bir örnek verecek olursak, insanın sonsuz olanla, varlığın esasıyla temasa gelebilmesi ancak aşk ile olur. "Mahrem kişiyle Tanrı arasındaki elçi aşktır, haberleri o getirip götürür."(136) Mevlana'ya göre varoluş heyecanının özünde de aşk vardır... "Aşk ondan gebedir, bu cihansa aşktan gebe. Bu dünya şu dört unsurdan doğdu. Fakat dört unsur aşktan doğdu".(137)

(135) Balkis Temren, Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu, s:154,155
(136) Yaşar Nuri Öztürk, Mevlana ve İnsan, s:125
(137) Yaşar Nuri Öztürk, Mevlana ve İnsan, s:125

Bektaşiler için aşk, oluşturan, var eden güçtür. Tanrı kainatı aşkla oluşturmuştur. İnsana da bu oluşturucu özelliğinden vermiştir. İnsanda da aşk vardır. Bu yüzden öğretileri **"En'el Aşk"** üzerine kuruludur.

Empedokles (138), dört öğeyi **toprak, su, ateş ve havayı** birleştirmiş ve bunların da 'pore'lar dediği küçük öğelerden meydana geldiğini savunmuştur. Bunların **birleşmesi** ve **dağılmasından** ise dünyadaki doğuş ve bozuluşların ortaya çıktığını ileri sürer.(139) Ona göre hiçbir şeyin başlamadığını ve bitmediğini söyleyen Parmenides haklıdır; çünkü öğeler sürekli olarak aynı kalır. Her şeyin sürekli olarak değiştiğini ileri süren Herakleitos da haklıdır; çünkü öğelerin meydana getirdiği bileşimler bir an bile biribirleri ile özdeş değildir. Bu görüşe göre, birleşmeleri yapan sevgi, dağılmaları yapan ise **kin ve nefrettir.**

Birleşmeleri, yapılıcığı ve bunun yolu **sevgiyi** tüm eserlerinde ön planda işleyen **Yunus**, yıkıcılıktan ve bunun aracı olan **kinden** uzak kalmak gereğini şöyle vurgular:

Biz kimseye kin tutmazız

Ağyar dahi dosttur bize

Nerde ıssızlık var ise

Mahelle vü şardır bize

Adımız miskindir bizim

Düşmanımız kindir bizim

Biz kimseye kin tutmazız

Kamu âlem birdir bize

---

(138) Empedokles Sicilyalı'dır. M.Ö. 490 yıllarında doğmuştur. Zengin, nüfuzlu bir aileden gelir ve ailesi gibi kendisinin de olimpiyat oyunlarında madalya kazandığı söylenir. Babası Meton demokratik partinin önderi olarak bilinir, kendisinin de daha sonra bu partide önder olduğu söylenir. Siyaset adamı, kanun yapıcısı, şair, herim ve müneccim olarak bilinir. Kehanetleri olduğu söylenir.
(139) Ülken-İslam Felsefesi, s:14

Pek çok konuda çalışmalar yapan Aristoteles adalet kavramına da sevgi kavramıyla yaklaşır. **"Adalet, başkasının iyiliğidir"** der. Ancak, sadece "adalet"i yeterli bulmaz; "Toplumsal hayat bir fazilet daha ister" diyen Aristo, bunu da, **"sevgi"** olarak tanımlıyor.

4.5. İnsanın Değeri, Herşeyin Ölçüsü İnsan; Kendini bilmek, Rabbini bilmek:

Çevresini tanıma çabalarından başka insanoğlunun kendini tanıma çabaları da vardır. Tasavvufta ise kendini tanımak ile çevresini tanımak iç içe ele alınır. Bunun nedeni tevhid anlayışı yani, varlığı birlemektir. Vahdeti vücud ya da vahdeti mevcud anlayışının her ikisinin de bizi "bütün tecellilerde 'O'nu görmeye" götürdüğünü daha önce belirtmiştik. Dolayısı ile kendini bilen, rabbini bilecektir. Evrenin sırrına erecektir. İnsan-ı kamil olacaktır. Yetkin insan, olgun insan olarak da tanımlanır. Hak'la Hak olmuş kimse artık Hakkın dilinden konuşacaktır, işte bu nedenle, yetkin insana "Kuran-ı natık" (konuşan Kuran) da denilir.

Türk tasavvuf düşüncesinde, herşey insan için, insana hizmet etmek için oluşmuştur "İnsan olmasaydı, tanrı bu dünyayı yaratmazdı." düşüncesi hakimdir.

İnsan "küçük evren"dir. Tanrının "cami" sıfatının tecellisidir. Diğer bir deyişle, "ne varsa âlemde, örneği var Adem'de" denilmektedir. İşte insan, almış olduğu tüm bu emanetleri gereği gibi kullanmak ve "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak" sorumluluğundadır. **Sorumluluk yüklenmiş** tek canlı, **insandır.**

Eski Yunan düşüncesine baktığımızda, felsefenin temel konusu **"doğa"** olmaktan çıkıp **"insan"** olmaya yönelince, **kosmos** devrinin kapanıp, **Ethos** devrininin yaşanmaya başladığını görürüz.(140) Bu dönemde temel konu **"insan"**dır. İnsanı konu alan düşünürlere de

(140) Tasavvufun Yunan Felsefesinden etkilendiği görüşünü savunanlara göre, tasavvuf düşüncesine malzeme sağlayan veriler de daha çok bu tabandan filizlenmiştir. Biz ise etkilenme faktörünü araştırmadığımız için işin bu yönüne değil, ancak, tarihsel kanıtlarla bu düşüncelerin gündemde olduğuna ve tasavvuf düşüncesiyle aralarındaki benzeşmelere dikkat çekmek istiyoruz. Çıkarımları ise okuyucuya bırakıyoruz.

-sofistler- denilmektedir. Bunlardan **Protagoras**(141) **"doğruda ve yanlışta herşeyin ölçüsü insandır"** diyerek, "gerçeğin ve doğrunun insandan insana değişeceği"ni savunmuş, göreliliği ve insan merkezciliği kesin bir dille belirtmiştir. **"İnsan her şeyin ölçüsüdür,** varolanların varlıklarının da,(142) varolmayanların varolmadıklarının da" deyiminde varlıktan bahsedebilmenin önkoşulunun da, "insan algılaması" olduğu vurgulanmaktadır. İnsan olmazsa, "varlığın var oluşu" nasıl bilinecektir?

Tasavvuf okullarından Bektaşiler de bunu şöyle belirtiyorlar: "İnsan Allah değildir ama Allah'ı yeryüzüne indirendir, eğer insan idrak ederek Allah'ı bilmeseydi, Allah yeryüzünde bilinemeyecekti. İşte bu nedenle yeryüzüne indirendir."(143) demektedirler.

Rıza Tevfik'in dizelerinden tasavvufta insanın yerinin vurgulanmasına ilişkin bir örnek vermek istiyoruz:

Gel derviş, beri gel, yabana gitme,

Her ne arıyorsan inan, sendedir.

Nefsine beyhude eziyet etme!

Kâbeyse maksudun, rahman sendedir.

Çöllerde dolaşıp seraba bakma!

Allah Allah, deyip sehaba bakma!

Talib-i Hak isen kitaba bakma

Okumak bilirsen Kur'an sendedir.

Hint inançlarında da insan ve insanın değeri büyüktür. Ayrıca tasavvuftaki Allah-insan-evren anlayışı ile benzeşen noktalar bulmak

---

(141) Trakya'nın Ege kıyısında M.Ö. 485-410 yıllarında yaşadığı bilinir. Protogoras, 'bütün bilgilerimiz duyulardan gelir ve duyum insandan insana değişir, demek ki insan her şeyin ölçüsüdür'derken, göreciliği ve bir ölçüde de şüpheciliği dile getiriyordu. En önemli özelliği ise, dili iyi kullanmak ve bu yolla "hitabet sanatını" geliştirmekti.
(142) Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, s:43
(143) Belkıs Temren, Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu, s:153

mümkündür. Heinrich Zimmer, Upanişadlardan(144) verdiği bir örnekte özetle şöyle belirtir:(145) Dünyanın tanrıları, yaratıldıklarında, Atman'a "Bize içinde barınıp yemek yiyebileceğimiz bir ev ver" derler. Onlara, önce, bir boğa gönderilir; yeterli bulunmayınca bir at gönderir; yine yeterli bulunmaz, bu sefer bir **insan** gönderilir. Tanrılar insanı beğenir. Çünkü O, **başarılı bir yaratılıştır.** Atman, tanrılara "Şimdi hepiniz kendi evinize (barınağınıza) gidiniz" der. Ateş, konuşma haline gelir ve ağzın içine girer; rüzgar, nefes haline gelir ve burun deliklerinin içine girer. Güneş, görme haline gelir ve gözlere girer; Gök ilkeleri, işitme organı haline gelir ve kulakların içine girer; Otlar ve ağaçlar, saçlar haline gelir ve derinin içine girer. Ay, düşünce haline gelir ve yüreğin içine girer. Ölüm, soluğun verilmesi haline gelir ve göbeğin içine girer. Sular, tohumlar haline gelir ve tenasül uzvunun içine girer.

Bu hikaye, bize evrendeki tanrısal güçlerin insanda barındığı inancını göstermektedir. Müride insan hakkında şu bilgi verilir: "Nasıl ki bir toprak testi toprakta, dalga suda ya da bilezik altında çözülürse, **evren de içimde çözülecektir.** Ben görkemliyim! Bana saygı duyulmalıdır!". "Evrenin efendisi olan efsanevi yaratıcı artık önemini yitirir. Sadece özneyi kendi mahiyetinin derinliğine bakmaya zorlayan içe dönme sayesinde onlar, değişken üst üste yığılmaların değişmez kaynağına rastladığı o sınıra ulaşır. Böyle bir **içe bakış** sonunda, şuurun sınırını aşmasına yol açtığı, bütün **cevherin her yerde hazır ve nazır olan ezeli temeline** gömüldüğü ve ebedi hale geldiği bir başarıya ulaşılır. Bu ezeli temel **(dip) Benlik'tir (Atman),** O, Değişmez varlığın son, ebedi ve besleyen kaynağıdır. ...Bilge kişi boyun eğerek ve Tanrılar'ı överek değil, tersine, sadece **öz benliğini bilmekle** dünyevi olayların oyununa kendini kaptırmaktan kurtulur ve **gerçek sebebinin bilgisine ulaşır.**" (146)

---

(144) Upanişadlar: Kutsal Hindu metinleridir. 'Gizli bildiriler' anlamındadır. M.Ö. 600-300 yılları arasında yazıldıkları düşünülür. Bunlara 'Vedenda' (Vedaların vargısı) da denilmektedir. Bir Fransız genci Anquetil-Duperron Hindistan'dan getirdiği 50 kadar Upanişad'ı latinceye çevirir. Böyece bilim dünyasına kazandırılan bu metinlerin birlik ve özgürlük, ruhun rahat ve huzuruna ilişkin sözleri Batı'da yankılar yaratmıştır. (Felicien Challaye, Dinler Tarihi, s:53,54)
(145) Heinrich Zimmer, Hint Felsefesi, s:23
(146) Heinrich Zimmer, Hint Felsefesi, s:25

Sokrates'a (M.Ö. 470-399) mâl edilen **"kendini bil"** sözü daha sonra İslam tasavvufunun temel kurallarından biri olarak karşımıza çıkar. İnsanın erdemli olmasının önemini belirten Sokrat "...toplumun soylular tarafından değil, bilgili ve erdemli kişilerce yönetilmesi gerektiğini savunarak, demokratik düşüncenin evrimine katkıda bulunmuştur....(Sokrat'a göre) bazı insanlar doğuştan daha akıllı ve yetenekli olabilirler. Ama **bilgi ve erdem öğrenilebilen ve öğretilebilen bir şeydir."**(147) Epidauros tapınağının kapısına rahiplerce yazılmış şu cümle bulunmaktadır: "Buhurlarla kokulanmış bu tapınağa giren kimse, **arı, duru olmalı, yani erdemli düşünceler beslemelidir."** Delphoi tapınağının üzerine de şu bilgece sözler bulunmaktadır:(148) **"Kendi kendini tanı"**(149) ve **"ifrattan sakın". En büyük günah, haddini bilmezliktir** ve göksel kudretlerin kıskançlığını harekete getirir. **En yüce erdem ise, ölçülü olmaktır.** Sokrat, öne sürdüğü kurallara yaşam tarzında da uymuş ve felsefesine uygun yaşamış bir ahlakçı olarak bilinmiştir.

Kendini bilmek konusu tasavvufun en önemli konularından biri olmuştur. Her şeye giden yol **kendini bilmek**le başlar. Tasavvuf edebiyatı son derece zengin olduğu için yine dizelerden örnekle konuyu açıklamak istiyoruz. **Yunus** şöyle der:

İlim, ilim bilmektir

İlim kendin bilmektir

Sen kendini bilmezsin

Ya nice okumaktır

Tasavvufta **ölçülü olmak** da son derece önemli yer tutar. Örneğin "tuz" Bektaşilerde **"denge"**nin sembolüdür. Her sofranın tuzla açılıp, tuzla kapanması da, tüm eylemlerinde, davranışlarında dengeli olmaya verilen sözün ve kainattaki dengeye sahip çıkmak

(147) A.Taner Kışlalı, Kemalizm Laiklik ve Demokrasi, s:202
(148) Felicien Challaye, Dinler Tarihi, s:165-166.
(149) Sokrat'a göre, "Kendi kendini tanı" ile anlatılmak istenen, herkesin yaratılıştan basit oluşu, iyi olanın yaratılıştan iyi olduğu bu nedenle, kimsenin bilerek kötü olmadığı görüşüdür. Sokrat'a göre, her kötülük bilgi sanılan bir bilgisizlikten gelir.

üzere yapılan akidleşmenin, simgesel yinelenmesidir. Türk tasavvuf düşüncesine göre, yüklendiği sorumluluk gereği evrendeki dengenin korunmasında görev, **insana** düşer.

4.6. Tevhid ve Dinlerin Birliği

Türk tasavvufu, Tevhid inancından yola çıkarak, tüm yaratılmışları "bir" gördüğü için, hâkikat tek olduğuna göre, dinlerin özde aynı olması gerektiği sonucuna varır. Ben ve sen ikileminden kurtulur. Yetmiş iki milleti bir görür. **Eşitlik** olgusunu vurgular. Böylece temelde aynı olan, görünüşte farklı olan dinlerinden dolayı kimseyi yargılamaz ve ortak noktayı arar, **uzlaşmaya** çalışır.

Aynı arayışı farklı zamanda farklı kültürlerde de görmek mümkündür, örneğin, Fisagor'un okulunda, eğitim sürecinde, **müzikten** de yararlanılmaktaydı. Genç öğrenciler, sabah ve akşam, şu şarkıları dinlemekteydiler: "Ölümsüz tanrılara dön, kendini eşsiz aşklara bırak, inanını koru...Bil ki, çeşitli uluslarda ve çeşitli dinlerde dağıtılmış görülen **tanrılar, tektir. Evrenin tek tanrısı vardır.** Hepsine hoşgörüyle bak, ama gerçeğin ne olduğunu da bil... Gizlilik aleminde bütün dinler birleşirler. " (150)

Tasavvufta ilk "En-el Hak"şehidi olarak bilinen ve inancı uğruna ölen Hallac-ı Mansur da **tevhide** ulaşmaktan ve **Hak ile Hak olmak**tan kaynaklanan bilgiyle, aynı tanrının, aynı dünyadaki, hep gene aynı olan kulları için, farklı farklı dinler vermeyeceği bilinciyle, **"dinlerin birliği"**nden söz etmiştir. Hallac-ı Mansur'un görüşünü Cavit Sunar şöyle yorumlar: "Hallac'a göre bütün dinler, Allah'a aittir. Dinlerin adları her ne kadar birbirinden ayrı ise de, hepsi, ayni hakikatı ifade etmektedirler. Onun için hiç kimsenin dinine batıl dememelidir. İnsanların ayrı dinlere bağlanması kendi ihtiyarları sonucu değil, fakat ihtiyarlarına yüklenen bir zorunluluk sonucudur. Çünkü, kullar üzerinde hüküm süren, Allah'ın iradesidir."(151)

4.7.Düşünce ve Bilginin Önemi

Düşünce insanı bilgiye ve **sezgi**ye götürür. Düşünceye **akıl** eşlik

(150) Orhan Harçerlioğlu, Düşünce Tarihi, s:77
(151) Cavit Sunar, Ana Hatlarıyle İslam Tasavvufu Tarihi, s:51

eder. Türk tasavvufunda da **düşünen insan** makbuldür. "Akılla gidilmeyen yolun sonu karanlıktır" inancı hakimdir. **Bilgi** kutsaldır. Birikmiş bilgi edilecektir ki, üzerine yeni bilgi üretilebilsin. Edindiği bilgiyi, tarif, tasnif ve tahakkuk aşamalarından geçirmelidir. **Kendi öz malı** haline getirmelidir. Bilginin davranışlara yansıyabilmesi, özümsenmiş olabilmesi için düşünülerek elde edilmiş olması gerekir. İnsan sorumluluk sahibi canlıdır demiştik. Sorumluluğu taşıyabilmek ise "bilgi" işidir, "düşünce" işidir.

Eski Yunan felsefesinde, **Sokrat**, döneminin belki de en önemli sorunu olan mutluluğu ve **insanı mutluluğa götüren erdemleri** aramaktaydı. Ona göre **bilmek, yapabilmekti.** İnsanların davranışlarını düzene koyan ahlakın temeli **ilim** olmalıydı. İyi yapmak için, iyi düşünmenin gerekliliğini savunur. Ahlakı gerekliler arasında sayarken kurallarında kesinlik olamayacağı görüşündedir. Bireycilikten toplumculuğa ulaşmıştı. Süreklilik için toplumda genel bir töre olması gereğine inanırdı.

Sokrat'ın öğrencileri de **mutluluğu, kendi kendine yeterli olmada, insanın bağımsızlığında** aradılar. Sokrat Atina'lılara, özellikle gençlere, düşünmeksizin edindikleri eğitimi yıkmak ve kişinin kendi başına **düşünmesini sağlamak** için sorular sorardı. Sokratçılar, düşüncelerinde başkalarının görüşlerine bağlananların **özgür** olamayacağına inandılar.

Kition'lu Zenon(152) stoacı okulun kurucusu olarak bilinir. Zenon da en yüksek **erdemin mutlu yaşamak olduğunu** düşünüyordu ve nasıl mutlu oluruz? sorusuna yanıt arıyordu. **Bilgeliğe erişerek** mutlu olunacağını ileri sürüyordu.(153)

Hint inançlarında da, insanın kurtuluşa ermesi en son aşamada, bilgi ile olur. İnsan, **Atman**(154) ile **Brahma'nın**(155) tıpkılığına inandığı anda, arzu da sönecektir. Atman'la Brahman arasındaki derin

(152) Kition'lu Zenon Kıbrıslıdır. (M.Ö. 335-264). Kendisinden yaklaşık 150 yıl önce yaşamış olan Parmenidesin öğrencisi Elea'li Zenon'la karıştırılmamalıdır.
(153) Orhan Hançerlioğlu, Düşünce Tarihi, s:116
(154) Atman: Hindu düşünürlerinin benliğin derinliklerinde gördükleri öz. 'Yaratılmamış ve yokolmayacak' olarak tanımlanır.
(155) Brahma: 'Adların, biçimlerin aleminin derin özü' olarak tanımlanır. Tüm kainatın, evrenin derin özü anlamındadır.

özdeşiklikte yani Atman-Brahman'da hakikati keşfedecektir. Bu **bilgi yoluyla erişilen kurtuluştur.**

Türk tasavvufunda da **Düşünen insan** önemlidir. "Adem-i mânâ" denilmektedir. İnsan-ı Kamil anlamını taşır. Kaygusuz bunu şöyle anlatır:

Bu adem dedikleri el ayakla baş değil

Adem manâya derler suret ile kaş değil.

4.8. Eğitim ve Okul kurma

Bilgi birikimlidir, aktarımlıdır. Hem dikey olarak tarih içinde nesilden nesile aktarılır, hem de bireyden bireye, toplumdan topluma yatay olarak aktarılır. Bilgiyi edinebilmek ve yeni bilgiler üretebilmek düşünce yetisini geliştirebilmekle mümkündür. Düşünen insan yeni bilgilere ulaşabilecektir. Bilginin özümsenmesi, benimsenmesi yine düşünce ile olasıdır. Bilgi edinmenin sonucu insanın davranışlarına da yansımalıdır. **Davranışlara yansıtılmayan bilgi emanet bilgidir.** Dolayısıyla bilgi, bize **ne** olduğunun yanı sıra **nasıl** olacağını da vermelidir. Bilgi edinme ise **eğitimle** oluşur. İnsan neyi, nasıl yapacağını ve neyin nasıl olduğunu öğrenir. Tasavvufta bilgi başlıca iki çeşittir. Biri görünen, zahir bilgi yani **dış bilgisidir**; diğeri gizli, bâtın, yani **iç bilgisi** dir. Tasavvuf ehli iç bilgisinin peşindedir. İç bilgisini edinip, bu bilginin verdiği mesajları değerlendirecektir. Böylece neyin ne olduğunu ve neyi nasıl yapacağını bilecektir. Tasavvufta bu eğitim, talebe bağlıdır. Eğitim sürekli olarak sunumdadır. **Talib** olan, eğitimi alır. **Mürşid** yol gösterir. Muhibin (yola giren kişi) algılamasını genişletmeyi, düşünebilme yetisini kullanmayı öğrenmesini amaçlar. Muhibe, bilgi hazinesinin kapısının anahtarını verir. Bu hazinenin ne olduğu ve nasıl kullanıldığı takdirde hangi sonuçlara varılacağı konusunda önceki eğitsel deneyimlere dayanarak örnekler de verir. Yollar gösterilmiş, fırsatlar verilmiştir ancak, bu fırsatları kullanmak, kapıları açıp içeri girmek ve girince neyi alacağına karar vermek bireyin sorumluluğundadır. Az gittik, uz gittik misali kimi çok yol alır, kimi arpa boyu yol gider. Ancak, herkes kabını biraz genişletmiş, sınırlarını zorlamıştır. Zaten eğitimde amaç da budur.

Olabildiğince, nasibinde olduğunca ilerlemek.

Tasavvufta, **şeriat** dış bilgisini, **hakikat** iç bilgisini simgeler. Dış bilgisinden iç bilgisine götüren yol "**tarikat**"tır. Eğitim yoludur. Bu yolda ilerlemek isteyen **talib**'tir, **muhib**'tir. Yolda ilerlemenizi sağlayacak olan sizin "**marifet**"inizdir. Marifet, düşünce ve sezgi yeteneğinizin gelişmesidir. Marifeti elde edebilmek için tarikat içinde, elinizden tutan, yol gösteren **mürşidi**nizdir. Dolayısıyla tasavvufta yol almak bir eğitim işidir. Bu görevi üstlenen kuruluşlar da tarikat adıyla anılmışlardır. Tarikatlerde eğitim zamanının terimleriyle, dergahlarda, tekkelerde sürdürülür.(156) Hakikat bilgisinin odağında yer alan **tevhid** inancı doğrultusunda, eğitimin sonucu, **nasıl bir insan ve nasıl bir toplum** olması gerektiği sorununa varmaktadır. Bu eğitim ile, her baktığında **Hak** gören **insanın**, başkasının **Hak**kına saygılı, insanı seven, sevgiyle yaklaşan, **uzlaşıcı**, hoşgörülü kişilik geliştirmesi mümkün olmaktadır.

Tarih içinde baktığımızda benzer arayışları görmek mümkündür. Örneğin Eski Yunan'da **Fisagor,** düşüncelerini ve inançlarını çevresindekilerle paylaştığı, aktardığı, bir **okul** da kurmuştu. Orhan Hançerlioğlu, Fisagor'un kurduğu gizli **din okulu**ndan ve bu okulda öğrencilerine âhlak, siyaset ve din öğretmekte olduğunundan bahsetmekte ve şu bilgiyi vermektedir:(157)

> "Pysagoras'ın (Fisagor'un) gizli din tarikatına girmek pek zordur. İsteklinin erdemli, akıllı, ağırbaşlı, sır saklayabilecek bir yapıda bulunması gerekir. Önce, istekliye belli etmeden uzun ve gizli bir soruşturma yapılır, sonra da istekli bir dağ başına götürülerek sınavlardan geçirilir. İstekli, ıssız dağ başında, bir gece geçirmek zorundadır. Bu sırada istekliyi korkutmak için birçok araçlara başvurulmaktadır. Korkmadan dayanabilmesi isteklinin iradesini gösterecektir. Daha sonra düşünsel sınavlar

(156) Tekke ve zaviyelerin çoğunun amaçları dışına çıkmış olması, yozlaşmış olmaları gibi nedenlerle faaliyetlerine yasal olarak son verilmesi toplumun tasavvufa olan gereksinmesini ortadan kaldırmamıştır. Gereksinmeye yanıt olabilecek yeniden yapılandırılmış yeni bir kurum da sunlamamış olduğu için halk tarikatları günün koşullarına uyarlayarak, kendi bünyesinde yaşatmıştır. Bugün hala pek çok tarikatın halk arasında canlılığını sürdürmesinin nedeni yaygın kitleye yönelik böylesi bir eğitime olan gereksinmedir inancındayız.
(157) Orhan Hançerlioğlu, Düşünce Tarihi, s:76-77

başlayacak, isteklinin bilgisi ve görgüsü yoklanacaktır. Örneğin, bir yuvarlağın içine çizilen bir üçgenin ne demek olduğu sorulmaktadır. Yeter karşılık anınınca da alaylar, takılmalar, küçüksemeler başlar. İsteklinin bütün bunlara ses çıkarmadan göğüs gererek irade gücünü kanıtlaması gerekir. ...Bu sınavlardan başarıyla sıyrılabilen istekli, noviciat adı verilen ilk dereceye alınabilir".

Fisagor, dostluğa önem verir ve dostların sık sık bir araya gelip sohbet etmelerini ve biribirlerine karşı saygılı olmaları gerektiğini söyler. Bu **dost toplantılarında** Fisagor'un şu **Altın Şiir**'i okunur: (158)

"Fena ihtiraslarına hakim olmağı öğren

Sabırlı, fa'al ve aktif ol; hiddet etme.

Gizli ve aşikar hiç bir fenalık yapma

Özellikle kendini say

Düşünmeden söyleme ve yapma

Doğru ol, unutma ki ölüm var

Hayatta kolayca kazanılan mal

Ve saire kolayca mahvolabilir.

Haydan gelen huya gider

Talihin getirdiği felaketlere gelince,

Bunlara çaresiz boyun eğ

Dayan ve onları mülayimleştirmeğe çalış.

---

(158) Cavit Sunar, Tasavvuf Tarihi, s:77-78 (Mustafa Rahmi Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s:71-73, İstanbul, 1949'dan nakleh)

Kadere keder olmaz
Ma'budlar, hükmü en zalimlere bırakmaz
Hatanın da -gurur gibi- aşıkları vardır
Filozofun, tasdiki de reddi de ihtiyatlıdır
Eğer bir hataya düşerse bir daha düşmez.

Sözlerimi dinle ve kalbine nakş et!
Gerçekleşmemiş şeylere göz ve kulaklarını kapa
Başkasını taklid etme, kendin düşün.

Kendin karar ver, hür bir surette,
Bırak, sebepsiz ve gayesiz olarak deliler hakeret etsin
Sen, hal'de, istikbali görebilmelisin
Bilmediğin şeyi yapacağını iddia etme

Öğren! her şeyi zamanla başarırsın
Sıhhatini gözet! her şeyde i'tidali unutma,
Beden için gıdada, ruh için dinlenmede,
Sabah gözlerini açınca, o gün yapacağın işleri düşün.

Ne yaptığını, ne unuttuğunu düşünmeden asla yatma,
Eğer iyilik ettinse, her gün onda ısrar et!
Öğütlerimi düşün, sev, izle,
Bunlar seni ilahi fazilete götürür.

Öyle ki hakiki doğruluklar üzerine aydınlanan
Kalbin boş arzularla çarpmaz,
Göreceksin ki insanları hırslandıran fenalıklar,
Kendi seçmeleridir, ve bu bedbahtlar, saadetin kaynağını
Kendilerinden uzak yerlerde aramaktadırlar.

Mutlu olmağı pek az insan bilir,
Çoğu ihtiraslarının oyuncağıdır
Uçsuz bucaksız bir deniz üstünde, zıt dalgalar arasında
Körleşmiş bir halde yuvarlanırlar ve fırtınaya,
Ne mukavemet edebilirler, ne de bir kenara çekilebilirler.

Onlar bunu, "Allah'tan" derler,
Fakat hayır: Hakikatı görmek
Doğruyu, eğriyi ayırd etmek
Soyu ilahi olan insanlara özgedir.

Tabiat onlara koldaştır
Sen ki bu hakikatı biliyorsun ey hakim ve mutlu insan!
İyilik limanında kal.

Benim kanunlarımı işle; yaşının sürükleyeceği fenalıklardan çekin;
Aklın daima "Ben"ine hakim olsun,
Ancak bu suretle yüksek aydınlıklarda
Ölümsüzlerin arasında, sen de bir Ma'bud olursun!"

Fisagor'un düşündükleri ile tasavvuf düşüncesi arasında benzerlik olmasının yanı sıra **Fisagor'un yaptıklarıyla, mutasavvıfların yaptıkları** arasında da büyük bir benzerlik dikkat çekmektedir. Mutasavvıflar da dergahlarda, tekkelerde sohbet için, **muhabbet** için toplanmışlar hatta **nefes, ilahi** adını verdikleri tasavvuf düşüncesini işledikleri, aynı Altın Şiir'deki gibi yapılması ve yapılmaması gerekenleri öğütledikleri şiirlerini dile getirmişlerdir. Bunlara bir örnek olarak **Can Hatayi**'nin nefesini vermek istiyoruz:

Kerem eyle mür'vet eyle
Hatırları yıkma gönül
Şol yüzüne bakmayanın
Sen yüzüne bakma gönül

Deme şu şöyle, bu böyle
Doğrusunu gel sen söyle
Söylersen yüzüne söyle
Sakın gıybet etme gönül

Nefs atına binip aşma
Gülsüz çöllerde dolaşma
Olur olmaz iddialaşma
Canın köze yakma gönül

Bir kardeşe meyil verip
Çok tuzun ekmeğin yeyip
Zerrece kusurun görüp
Tez başına kakma gönül

Kaz kuyuyu boyunca kaz
Çıkacağın bilip de kaz
Gezdiğin yerde hoşça gez
Doluları dökme gönül

Can Hatayi dedi eyvah!
Sonra senin başına vah
Vasiyetim budur billah
Kendini methetme gönül

Okullaşma olgusunu Epikuros'de de görünüz. **Epikuros**(159) **(M.Ö. 341-270)** Atina'da bir bahçe satın alır ve okulunu burada kurar (M.Ö 306). Bu okul **halka açıktır. Sınıf, ırk, bilgi yaş vb.gibi ayrılıklar gözetilmeksizin** herkes bu bahçeye girebiliyordu ve bahçeye gelenler birbirleriyle kardeş sayılırdı. Bu bahçe sığınılan, içinde azla yetinmenin, emeğin hüküm sürdüğü bir yerdi.

Belirli bir düşünce, bakış açısı çevresinde okullaşma olgusunu tarih boyunca pek çok dinsel inançta görmek mümkündür. Tasavvuf da bunlardan biridir. Ayrıca, tasavvuf, kendi içinde, bir alt düzlemde gelişen yorumsal anlam farklılaşmaları çevresinde, farklılaşan olgusal anlamlara ulaşmış ve bu durum, pek çok tarikatin ve dergahın kurulması ile sonuçlanmıştır.

4.9. Özgürlük Arayışı

Tasavvuf düşüncesinin temelinde özgürlük vardır. Bu, eğitim anlayışına da yansır. Bilginin adresi ve kapısının anahtarı verilir. Ancak, kimseye zorla doğrular ve gerçekler adı altında bilgi empoze edilmez. Bilgiyi edinmek özgür iradeye bağlıdır. Bunun örneklerinden biri Bektaşilerin **"seni sana teslim ettik"** sözlerinde bulunur. Bu

(159) Babası öğretmen, annesi falcıydı.

prensibe göre, muhib, özgürce yol alır eğitimde. Nasibinde olduğu kadarını alacaktır. Eğitim zorlamaya, empozelere değil **keşfe, benimsemeye, özümsemeye** dayanır.

Tasavvufun en önemli konularından biri **tevhid** inancıdır. Ancak, önemli olan, **"tefrikte, tevhidi yakalamaktır".**(160) Çoklukta birliği bulmaktır. Yani, **halk içinde Hakkı bulabilmektir.** Çokluk içinde **diğerleri** de vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hak'ta Hak olmak zaten **özgürlüğe kavuşmaktır.** Diğerlerinin, herkesin de sahip olabileceği bir özgürlüğe sahip olmaktır. Diğerlerinin de aynı **Hakka** sahip olması **eşitlik** anlayışını yerleştirir.

Eski Yunan toplumunda da önemli konulardan biri **özgürlük arayışıdır.** Özgürlüklerin konuşulmaya başladığı bu dönemin etkisine ilişkin Challaye şu bilgiyi verir ve toplumda doğan hür düşünce, hür eylem konusunu vurgular:(161)

> "Onların (filozofların) etkisi altında, ya da sadece -fikir bağımsızlığına, akılcı bir ahenge, huzur dolu bir güzelliğe büyük önem veren- Grek düşüncesinin sahip olduğu elverişli eğilimler yüzünden, hür sitelerde hür olarak yaşayan Hellenler de din konusunda her istediklerini serbestçe düşündüler. Ne kutsal kitap, ne zorla kabul ettirilen doğma'lar, ne ruhbanın otoritesi, ne de müsamahasız bir şekilde kuvvete başvurma vardı..... "kişilerin akılları tamamen serbest olarak hükümlerini veriyorlardı".

Ancak, Challaye da, Atina'da bu sonsuz gibi görünen özgürlüklere rağmen yine de, pek çok filozofun düşüncelerinden dolayı zulüm gördüğünü ve bazen de bu düşüncelerinin hayatlarına mâl olduğunu kabul etmektedir.(162) Demek ki, erdemler, özgürlükler belki konuşulmaya, gündeme getirilmeye başlanmıştır ancak, henüz toplum davranışlarına indirilememiş, toplumun geneline mâl edileme-

(160) Bir Rufai babası sohbetinde konuya örnek verirken şöyle der: "İki gözle bakarsın ama imgeyi tek görürsün, İki gördün mü, senin algılamanda hata vardır".
(161) Felicien Challaye. Dinler Tarihi, s:166
(162) Örneğin Hegel'in "felsefesini yazmayan ama yaşayan bir insanlık kahramanı" olarak tanımladı; açıklarken, "gelenekleri sarstığı, sitenin tanrılarından başka tanrıları yücelttiği, ve gençlerin ahlakını bozmayı amaçladığı gerekçesiyle ölüme mahkum edilir ve M.Ö. 399 yılında kendisine sunulan baldıran zehirini, sakin bir şekilde kadehinden yudumlayarak halkla söyleşisine devam ederek huzurlu bir şekilde ölümle kucaklaşmıştır. Öğrencisi Eflatun, bu olaya duyduğu isyanla "Sokrat'ın savunması" adlı eserini yazar.

miştir. Yine de kanımızca, dile getirilebilmiş olması, düşünülmeye başlanmış olması büyük bir aşamadır.

Tasavvufun doğuşuna baktığımız zaman, onun temelinde de İslam dininin yayılmaya başlamasıyla birlikte, bu inancı benimseyen toplulukların kendi kültürel miraslarını da yaşamak istemeleri, insanoğlunun kimliğine ve çevresiyle ilişkilerine yönelik tarih içinden süregelen düşüncelerinin özgürce dile gelebilmesi, herkesin düşüncesini ve inancını yaşayabilmesi gereksinmesini görmekteyiz. İşte bu **özgürlük gereksinmesi, islam dini içinde tasavvufun oluşmasına yol açmıştır.** İslam dinine getirdikleri yorumla düşünce ve inanışlarını dile getirebilmek, yaşayabilmek olanağını tasavvufla bulmuşlardır.

Ayrıca, Eski Yunan'da genel olarak, düşünürlerin önem kazandığını, özgürlük arayışlarının ve demokrasi denemelerinin başladığını görüyoruz.

İslam tarihinde de aynı Yunan Site Devletlerinde ve Roma'da olduğu gibi, bir dönem için, bir tür siyasal demokrasi denemesi yaşanmıştır. Hz. Muhammed'in ölümünü takiben ilk dört halife devrinde, Halifeler seçim ile iş başına gelmiş ve toplumdan "bi'ad" yolu ile onay almışlardır. Yani, seçilen, otomatik olarak kabul edilmemiş, halk kabul edişini "bi'ad" ederek belirtmiştir.

5. DİNSEL SİMGELER VE TASAVVUFTA SİMGECİLİK

Duyularla algılanmayan bir şeyi belirten somut şeylere veya işaretlere **sembol** ya da **simge** denilmektedir. **Sembolizm** ya da **simgecilik** ise; olguları yorumlamaya veya inançları anlatmaya yarayan semboller sistemi olarak tanımlanmaktadır. Tasavvufta yoğun bir şekilde simge kullanımı ve simgecilik bulunmaktadır. Tasavvufta simgeciliğin bu denli yaygın olmasının nedenini Türklerin eski inançlarında ve özellikle şamanizm mirasında aramamız akla yatkın görünmektedir.

Tarihe baktığımızda, dinsel anlatımda her zaman simgelerin (sembollerin) kullanıldığını görürüz. "...Simgecilik insanlığın dinsel hayatında önemli bir rol oynamaktadır; dünya simgeler sayesinde 'say-

dam' hale gelmekte, aşkınlığı 'gösterebilir' olmaktadır."163 diyen Eliade, çok eskilerden günümüze dek gelen kutsal simgelere örnekler vermektedir. Bunlar arasında ön sırada **toprak ana** ve **su** gibi simgeler bulunmaktadır ve bunların çoğu günümüze dek gelmiştir.

Tasavvuf düşüncesine göre, daha önce de belirttiğimiz gibi, Kuran'ın **zahir** anlamının (görünen, dış anlamının) yanısıra, bâtın anlamı (görünmeyen, iç anlamı) da bulunmaktadır. Bu bakış açısıyla Kuran'daki anlam bir **simge**dir (semboldür). Bu simge, yalın haliyle **"öz anlamı"** oluşturmaktadır. Buna çekirdek anlam da diyebiliriz. Nasıl bir çekirdek, cevher niteliğiyle tüm arazların da bilgisini içermekteyse, bu simge, yani öz anlam da, tohumun ağacı içermesi gibi pek çok iç anlamı da içermektedir. İşte tasavvuf, bu iç anlamlar üzerine kurulmuştur. Tasavvuf ehli buna **batın bilgisi** demektedir. Tasavvufta batın bilgisinin korunması ve aktarılıp öğretilmesi **katlı anlatım ve saklı anlatım** şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu terimleri daha ileride açıklamaya çalışacağız.

Turner, bir simgenin (sembolün) hiçbir zaman tek bir anlamı göstermediğini, pek çok anlamı içerdiğini vurgulamaktadır.(164) Simgeler çok seslidir ve birden çok anlamı içerir. **Walker Bynum** da simgelerin farklılaşan değerde imajları içerdiğine ve simgenin aktif kullanımının da hangi imajın seçildiğine bağlı olduğuna değinmektedir. (165)

Ruth Borker, bireyin sembolleri yorumlarken; kadının ya da erkeğin dinsel inancını belirtirken başvurduğu simgesel vaziyet alışları ve bu simgeler çerçevesinde yaşama geçirdiği deneyimleri tercih edişinde kendisini etkileyen manevi zorlamaları incelemektedir.(166) Tezini savunabilmek için Borker, anlamlandırmanın , **öz** (core) ve **durumsal** (situational) tipleri arasında bir ayırım yapar. Birincisi, insanların akıllarında tuttukları ve gerektiği durumlarda özel kullanımlar için yorumlamak üzere ön plana çıkarttıkları **değişmezlik gösteren** anlamlandırmalardır ve ikincisi yani durumsal anlamlandırmalar ise, özel bir zaman ve mekanda simgenin

(163) Mircea Eliade, Kutsal ve Dindışı, s:108
(164) Viktor Turner, The Forest of Symbols, Aspects of Ndembu Ritual
(165) Walker C. Bynum, The Complexity of Symbols, s:10 Gender and Religion: On the Complexity of Symbols önsözünden.
(166) Ruth Borker, "To Honour Her Head..."s:56

özel bir kullanımını içeren anlamlandırma açısını içermektedir.

Borker'a göre, durumsal anlamdaki en önemli yan, çekirdek, 'öz' anlamın ayrıntılarına girilmesi ve bunun mevcut koşullarda sosyal, kişisel ve deneyimsel zorunluluklardan nasıl etkilendiğidir. Diğer bir anlatımla, öz anlamın duruma göre değerlendirilmiş halidir. Turner ise, **eylemsel anlam** (Operational meaning) terimini kullanmakta ve bunu, simgelerin ritüel kapsam içinde nasıl kullanıldığını gösteren durum olarak tanımlamaktadır.

Biz de çalışmamızda, dinsel simgelere yüklenen anlamları üç ana başlığa ayırarak ele aldık. Birincisine, çekirdek anlamı betimlemek için, **öz anlam** (core meaning); ikincisine, çekirdek anlamdan hareketle zaman ve mekana, koşullara göre dile getirilen **yorumsal anlam** (situational meaning) dedik ve üçüncüyü de seçilip, uygulamaya alınmış, yaşama geçirilmiş anlam olarak, **olgusal anlam** (operational meaning) şeklinde ele aldık. Böylece çalışmamızda, başlama noktasında bir kaynak simgeden hareket ederek onun söyleme (teoriye) giren yorumsal anlamını ve aynı simgenin eyleme alınan (uygulanan) olgusal anlamını vurgulamaya çalıştık.

5.1. Dinsel sembollerde öz anlam :

Dinsel simgelerde öz anlam, daha önce de açıkladığımız gibi tohumu ve arazi birlikte içeren, iç ve dış bilgisini kendinde toplayan simgenin, sembolün aslıdır. Özüdür. Tüm anlatım ve yorumlar için bir başlama noktasıdır.

Dinsel simgelerde, **öz anlamlardan hareketle yorumsal anlamlara** varılır. Öz anlam, ilk dile getirilme çabasında bile bir yoruma kavuşur. Öz anlam ve yorumsal anlama ilişkin olarak Hint dinlerindeki uygulama örneklerinden yola çıkarak Zimmer de şu sonuca varmıştır: "...realitenin bir yansıması olan hakikat, bütün dünyada, içinde göründüğü ortamın niteliklerine göre çeşitli olarak yansıtılsa da, yine de bir ve aynı kalır. Hakikati içinde saklayan semboller, çeşitli ülkelerde ve çağlarda sadece kullandıkları malzemenin türüne göre farklılık gösterirler."(167) Öz anlamdan hareketle yorumsal an-

(167) Zimmer, Hint Felsefesi, s:16

lamların oluşturulması, düşünce üretilmesi sonucunu verir.

Aynı zamanda, insanlar, dinsel edimlerinde **yorumsal anlamlardan hareketle öz anlamı yakalamaya çalışırlar.** Bunlar, daha önce değindiğimiz, değişende değişmezi aramak, **hakikati** aramak yolundaki çabalardır. Bu çabalarda kullanılan malzeme, dile getirilen düşünce hep yorumsal anlamlardır. İnançlar, kademe kademe aynı prensiple açılmaktadır. En üst kademede: Hakikat tek'se ve değişmez ise; öz anlam olarak "hakikat" bulunmaktadır. Dinlerin hepsi de hakikate oranla, birer yorumsal anlamdır. Hakikatın, her peygamberin ümmetine göre yorumlanmış halidir. Bunun için Herve Rousseau da şöyle der: "...dinler arasındaki çeşitlenme bir "görünüş"tür. Din hakikat ve hata sınıfından bir şeydir, hissiyat nev'inden değildir, hakikat ise çok yönlü olmaz."(168) Bir alt kademede ise, belirli bir dinin öz anlamları, yorumsal anlamları ve olgusal anlamları ile karşılaşırız. Bunlardaki öz anlamlar bize başlama noktalarını verir. Yani, düşünmeye, konuşmaya, anlatmaya, tanımlamaya nereden başlayacağımızı göstermektedir. Görelilik denizindeki mihenk taşıdır.(169) Zannımızla konuşmak yerine, aynı şeyden bahsedebilmek ancak bu şekilde mümkündür.

Tasavvufta öz anlam, Kuran'ı Kerim'de geçen ve cümlenin değişmeyen anlamını, **"hakikat bilgisini"** tanımlamaktadır. Bu hakikat bilgisi ise nitelik olarak dış ve iç bilgisi olmak üzere iki yönlüdür. Ne dış bilgisi yanlıştır ne de iç bilgisi. İkisi de aynı sembolün yorumlarıdır. Diğer bir değişle öz anlam, **göreli olmayan anlamdır.** Başlama noktasını oluşturur. Sembolün kendisidir. Açıklamalar ve yorumlar buradan hareketle ele alınır. Öz anlam,

(168) Herve Rousseau, Dinler, s:146
(169) İnsanlar konuşarak anlaşırlar. Ancak dinlemek ve anlamak koşuluyla. Dinlemesini bilmeyenle konuşmanın yararı olmayacaktır. Anlatmasını bilmeyeni de dinlemenin yararı olmaz. Kavramlar görelidir. Simgeseldir. Birer semboldür. Çok seslidir. Belirli bir mihenk noktasından başlayarak yani göreliliğinizin başlama noktasını tanımlayarak konuşmadığınız takdirde sizin anlattığınızla karşınızdakinin anladığı aynı şey olmayabilir. Bu nedenle anlaşmak, aynı şeyden bahsedebilmek için çok sesli olan simgelerin yani kavramların tanımlanması ve başlama noktasının da belirlenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde başlama noktasını vermeden konuşan biri, "kapıya üç adımda varırsınız" dediği zaman, karşısındaki üç adım atar ve "hayır üç adım ötede kapı yok der". Doğrudur, kapıyı bulamamıştır. Çünkü başka noktadan başlamıştır ilk adıma. Bu basit bir örnek olmakla beraber iletişimin önemli kurallarından birini açıklamaktadır.

zaman, tarih ve mekan açısından ayırım gözetmeksizin sabit olarak alınacak ifadedir. Dolayısiyle simgedir, semboldür. Biraz daha açıklayacak olursak, hangi çağda olursa olsun, hangi toplumda olursa olsun ve nerede olursa olsun aynı ifadeden hareketle anlatıma, yoruma başlanabilmesidir. İşte bu "başlama noktası"ndaki anlam öz anlamdır. Tasavvuf düşüncesi de öz anlamlarını Kuran'ı Kerim'den alır. Burada değişme yoktur.

5.2. Dinsel simgelerde yorumsal anlam :

Bir dinsel simge, tüm zamanlarda ve koşullarda geçerli olacak nüvesini **öz** anlamında **saklı** tutar demiştik. Ancak bu öz anlamın hayatiyete kavuşması, ifadeye geçirilmesi söz konusu çağın ve kültürün insanları tarafından yapılacaktır. Şu halde onlar bunu kendi donanımlarıyla ve gereksinmelerine yanıt olacak şekilde anlamlandıracaklardır. İşte bu da bize, **yorumsal anlamı** verecektir. Bu yorumsal anlamlar da genellikle simgesel şekilde ifade edilmektedir. Tüm kavramlar, ifadeler birer simgedir. Biz simgeler dizeleriyle konuşuruz. Bu konuda Zimmer şöyle der: "Kavramlar ve kelimeler birer semboldür. Onlar aynı zamanda vizyonlar ve imajlardır. Günlük hayatın örf ve adetleri ile bütün ritüeller de birer semboldür. Bunların hepsinden fiziküstü "aşkın" realite yansır. Onlar, her şeyi bir parça gözlerimizin önüne seren ve anlama kavuşturan, ama çok çeşitli ifade edilseler de, yine de derinliği ölçülemez olarak kalan mecazlardır. Semboller ruhu hakikate görürür, ama onların kendileri hakikat değildir. Bu nedenle onları ödünç olarak almak aldatıcı olur. Her kültür, her çağ kendi sembollerini yaratmalıdır".(170)

Tasavvufta yorumsal anlam (situational meaning) ise başlama noktasındaki "öz anlam"ın, içerisinde bulunulan çağa, kültürel ortama, mekana ve zamana göre yorumlanmasıyla elde edilir. Bir bilginin "her çağın, bütün zamanların ve herkesin bilgisi" olabilmesi de ancak böyle mümkündür. Bu durumda **değişme** söz konusudur.

Tüm dinler gibi İslam dini için de, öz anlamdan hareketle bir yorumsal anlam oluşturulur, bu da, içinde yaşanan kültürün etkisiyle

(170) Zimmer, Hint Felsefesi s:16

şekillenir. Diyanet işleri eski Başkanı Prof. Said Yazıcıoğlu'ndan nakille İslam dininin katı ve değişmez kurallar bütünü olmadığını Kışlalı eserinde şöyle özetliyor:

"Dinde değişmeyen, Kuran'da belirtilen, **genellikle inançla ilgili temel kavramlardır**...Modern hayat karşısında insanlarımızın pek çok problem ve ihtiyaçları söz konusudur. Bunların cevabı, asırlarca önce, o dönemlerin özelliklerine ve şartlarına göre bulunan çözümlerde aranamaz...İslam dininin sonsuza kadar en mükemmel din olarak kalacağına inananlar, bunun gereğini yapmak zorundadır. Asırlarca önce yapılan yorumlarla, günümüz insanının sorunlarına çözüm bulmak imkanı yoktur."(171) Asırlarca önce dile gelen ve uygulanan anlamlar da o zamanın ve koşulların yorumsal anlamlarıydı. Öz anlam sembolün kendisi olduğuna göre onu hayatiyete kavuşturan yorumu olacaktır.

Tasavvuf düşünürleri özellikle Mekke'de indirilen ayetleri, tasavvuf inançlarını destekler nitelikte bulmuşlardı. Bunların tasavvufi düşünce ile yorumlanması, zamanla tasavvuf düşüncesinde bazı özel terimlerin (özel simgesel anlatımın) oluşmasına yol açtı. Bunların da zahir anlamlarının (görünen, dış anlam) yanı sıra, batın anlamları (gizil, iç anlamlar) oluştu. Örneğin, **maşuk,** Allah; **saki**, Tanrı sevgisini onu isteyenlere sunan mürşit; **peymane** (kadeh), mürşidin talibe sunduğu Tanrı ilminin kalıbı; **dem, dolu, şarap**, Tanrı ilminin özü; **meyhane**, Tanrı ilminin sunulduğu yer, tekke, dergah; **sarhoş**, mürşidin verdiği mâna şarabiyle kendinden geçen derviş vb. gibi.

Tasavvuf terminolojisi bu kadarla da kalmamıştır. Özellikle Bektaşilerin dili iyi kullanmaları sonucu, tasavvuf dili **-Katlı anlatım-** şekli ortaya çıkmıştır.(172) Katlı anlatım, kişinin bulun-

(171) Ahmet Taner Kışlalı, Kemalizm Laiklik ve Demokrasi, s:130

(172) Katlı anlatım, öz anlamın, yorumsal anlama kavuşması aşamasında ortaya çıkar. Ancak, yorumsal anlatımda yine simgesel anlatım kullanılır. Bunlar "kişinin bulunduğu eğitim seviyesine göre algılanmaktadır. Aynı cümleyi dinleyen üç dört kişi, üç dört ayrı seviyede mesaj alabilmektedir. Her anlam tek başına doğrudur. Hiçbir zaman yanlış bir bilgi içermez. Bu şekilde cümleciğin, birden fazla anlam, mesaj iletebilmesine, dinleyenin kendi seviyesine göre yorum yapabilmesine 'katlı anlatım' denilmektedir. Nasıl 'Kuran'ın yedi kat manası var' denilince kişinin seviyesi ilerledikçe aynı şeyi okuduğu halde farklı anlamlar, mesajlar alabileceği vurgulanıyorsa, Bektaşilikte hüner bu şekilde 'sırrı sır eden' çeşitli seviyede manalar içeren şekilde konuşabilme yeteneğini geliştirmektir" Belkıs Temren, Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu, s:82

duğu eğitim seviyesine göre batın anlamlardan (iç bilgisinden) çeşitli seviyelerdekilerden herhangi birini aynı simgesel anlatım cümlesinde yakalayabilmesini sağlar. Katlı anlatımda hangi seviyedeki mesaj söz konusu olursa olsun bunların hepsi -yorumsal anlam- sınıfına girmektedir. Yani, tasavvuf düşüncesi tümüyle ana simgenin (öz anlamın), yorumsal anlama kavuşmasıdır. Bu yorumsal anlam içinde çeşitli seviyeler ve katlar bulunmaktadır. Bu da, anlatım tarzı olarak katlı anlatımı vermektedir.

Sonuç olarak, **tasavvuf düşüncesi** dediğimiz zaman **tasavvufî bakış açısını sözcüklerle gereğinde yazı ile ifadeler halinde sunmak** söz konusu olduğuna göre, **yorumsal anlamlar**dan söz ediyoruz demektir.

5.3. Dinsel simgelerde olgusal anlam:

Tasavvufta olgusal anlam ise; deneyimlenen, yaşamda uygulanan anlamdır. Yani, yaşamlanan anlamdır. Bu, anlamın, davranışlara yansımış halidir. Tasavvufun yaşamlanması, deneyimlenmesi, yaşamın parçası olması halidir. Artık düşünceden davranışa geçilmiştir. **Olgusal anlamda** ne düşündüğümüz değil **ne yaptığımız önem kazanır.**

Ne yaptığımız, nasıl yapacağımız, kısacası nasıl davranılacağı söz konusu olunca devreye ritüeller, törenler, erkanlar ve uygulanan inançsal pratikler girer. Tasavvufta bu aşamada -tarikatlerin- oluşumunu görürüz. Düşüncenin yaşam biçimine dönüşmesi tarikatlerin bünyesindeki dergahlar, tekkeler kanalıyla olmuştur. İsteklileri eğiterek onların öz anlamdan hareketle yorumsal anlamları öğrenmeleri ve bu öğrendiklerini yaşamlarına indirebilmeleri bu dergahlarda oluşmaktadır. Sohbetlerde, muhabbetlerde yorumsal anlamlar **katlı anlatım** şeklinde verilerken, ritüellerde ve pratiklerde ise **saklı anlatım**(173) şeklinde nesilden nesile öz bilgi aktarılmakta-

(173) Saklı anlatımı şu şekilde tanımlayabiliriz; İçeriğinde yorumsal anlamların bulunduğu, simgesel davranışlarla anlatım tarzıdır. Öz anlamı bozulmadan koruyarak davranış kalıbının içine saklar. Dolayısı ile öz anlamı davranış ile simgeler. Dile getirdiği anda ise yoruma kavuşturur. Tasavvuf eğitiminde saklı anlatımın da önemi büyüktür. Örneğin, zikir bir saklı anlatımdır. Bektaşi meydanı bir saklı anlatım bütünüdür. Niyaz etmek, bir saklı anlatım şeklidir. Peymançe durmak, bir saklı anlatım şeklidir. Semah dönmek,bir başka saklı anlatım şeklidir.

dır. Saklı anlatımın önemli işlevlerinden biri yorumsal anlamların değişkenliğine rağmen öz anlamın değişmezliğini davranış simgesinde saklayabilmesidir. Örneğin Yunus'un:

"Dervişlik dedikleri hırkayla taç değil

Gönlün derviş eyleyen hırkaya muhtaç değil"

sözünde **hırka**da saklı olan anlamın önemi vurgulanmaktadır. Şekil, mânayı simgelediği için önemlidir. Şekile takılı kalınmamalıdır. Şekilin işlevi, öz anlamı değişmeden bünyesinde saklı tutarak korumak, gerektiğinde yoruma açılmak üzere, ileriki nesillere aktarımını sağlamaktır.

İnsanlar düşüncelerini dile getirdiklerinde, yorumsal anlamları dile getiriyorlar demiştik. Bunların hepsini uyguluyorlar mı? Belki de hayır. Eğer uygulasalardı bugün dünyada daha fazla barış ve iyilik olabilirdi. Çünkü yorumlar görünüşte çok vaadkâr olmaktadır. Bunların ancak bazıları davranışlara yansıtılabiliyor ve artık bireyin öz malı haline geliyor. İşte bunlar dinsel simgelerin **olgusal anlam**larını meydana getiriyor. Davranışlara yansıyan yönleri nasıl bir insan olduğumuzu gösteriyor. Nasıl düşünüyoruz demek yetmiyor, nasıl davrandığımız önemli. Tasavvufun temel amacı da insanın düşüncesini, davranışına yansıtabilmektir. Yani sadece düşünce üretmek değil, bunu sonucuna ulaştırmak davranışlarıyla düşüncesinin temsilcisi olmaktır. Bu da bizi nasıl bir insan, nasıl bir toplum oluşturmak istiyoruz aşamasına götürür.

5.4 Tasavvufta öz anlam -yorumsal anlam - olgusal anlam.

Tasavvuf, kaynağını Kuran'ı Kerim'deki öz anlamdan alır, yorumsal anlamlarla onu açıklar, ifadelere dönüştürür ve sonunda olgusal anlamıyla onu yaşamına geçirir. Sonuçta öz anlamın, zamanına, çağına ve kültürüne göre yaşamlanması ile sonuçlanır.

Toplumların sosyal ilişkilerini düzenleyen kurallar, içinde yaşanılan toplumun verilerine göre oluşur. Toplumdan topluma fark gösterdikleri gibi toplumun yapısının değişkenliği nedeniyle zaman süreci içinde düzenleyici kurallar ve çevresindeki uygulamalar da

değişecektir. Öz anlama sadık kalınsa bile, yorumsal anlam ve olgusal anlam boyutunda değişmeye uğrayacaktır. Toplumda değişme nice fazla olmuşsa bu tür uygulamalarda da farklılaşma o denli büyüktür. Ancak bu, **anlayışının özünde değişme demek değildir**. Yani, hiç kimse "hırsızlık yapmayın" derken "hırsızlık yapın" demeyecektir. Ancak hırsızlık yapana verilecek olan ceza, hırsızlık yapmayı önleyici, caydırıcı önlemler toplumun yapısına göre değişecektir. Şiddetli yaptırım başka hiçbir seçeneğin kalmadığı yerde uygulanabilir. Yani sokağa bırakırsanız adam öldürecekse, insanı başka hiçbir yolla caydıramıyor, engelleyemiyorsanız o zaman o kişiyi, başkalarının hakkı için özgürlük kısıtlamasına alırsınız. Çünkü bırakırsanız o **diğerlerinin** en doğal haklarını yok edecektir. Bunun için de hukuk düzenleri kurulur. Ancak eğitsel seviye yükselmişse insanlar "olgun insan" "erdemli insan" (yetkin insan) düzeyine çıkmışsa o zaman **"başkası"** bilincine de "özgürlüklerinin sınırları" bilincine de gelmiş olmalıdır. Bu takdirde de, o insana uygulanacak yaptırım, "akla hitabedecektir".

İslam dininde de düzenleyici kurallar kutsal kitap içinde genel hatlarıyla yer almıştır. Kuran daha çok ahlak ve hukuk kurallarını içermektedir. Buradaki anlamlar da öz anlamlar olup, zamana ve çağa göre yorumsal anlamlara ve olgusal anlamlara kavuşacaktır. Tasavvuf da kaynağını Kuran'dan alarak her çağda, o çağın gereklerine göre yorumlara ulaşmıştır. Ulaştığı bu yorumları davranışlara yansıtarak belirli özelliklere sahip, erdemli insanlar ve erdemli toplum oluşturmak amacındadır.

6. DEMOKRASİDE TEMEL KAVRAMLAR VE TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

Demokrasinin başarılı olması için topluma **yabancılaşmadan** demokratikleşmek gerekir.(174) Bu nedenle, demokrasi kavramını oluşturan alt kavramlara bakmamız ve bunları kendi toplumumuzun kültür tarihinde aramamız gerekmektedir. Demokrasinin alt kavram-

(174) Topluma yabancılaşma ve "batılılaşma" ile "ulusçuluk" kavramlarındaki yabancılaşmanın nedenleri ve sonuçlarını Niyazi Berkes "Türk Düşüncesinde Batı Sorunu" adlı yapıtında özellikle 286-299 sayfalar arasında irdelemektedir. Burada ele alınan konular 30 yıl öncesinden bugünkü sorunlarımızın farkına varılmış olmasıdır. Bugün için ise belki içinde yüzdüğümüz için sorunun büyüklüğünü farkedemiyoruz.

ları, demokrasinin vazgeçilmez ilkelerinden oluşur. Yani, bu alt kavramlar, demokrasinin varlığından söz edebilmek için mutlaka olması gereken, "gerekli koşullar"dır. İşte bunlar, bizim araştırmamıza göre, **özgürlük, eşitlik** ve **uzlaşma**dır. Bu üç kavram bir toplumda yerleşmemişse o toplumda demokratik anlayış vardır demek oldukça zordur. **Bir toplumda özgürlük, eşitlik ve uzlaşma prensipleri yerleşmiş ve işler durumda ise,** o toplumdaki düzenin adına ne dersek diyelim, oradaki sistem, **demokratik bir sistemdir.**

Bugün de **daha iyi demokrasi** arayışı içinde hep özlenen ve aranan ilkeler **özgürlük ve eşitlik** bazlı olarak tanımlanabilir. Demokratik arayışlar genellikle bu iki ana kavramdan kaynaklanan koşulsal isteklerdir. Örneğin, düşünce özgürlüğü, konuşma özgürlüğü, yaşam biçimini seçme özgürlüğü, yönetim tarzını seçme özgürlüğü vb. gibi. Diğer bazıları da, daha çok davranışa dayalı olanlar, eşit muamele hakkı, cinse dayalı eşitlikler, ırka dayalı eşitlikler, sosyo - ekonomik seviyeye dayalı eşitlikler, fırsat eşitlikleri vb. gibi, ayırımları azaltıcı dolayısıyla, insana "bir"(eşit) gözüyle bakabilmeyi sağlayan, herkesi -insan- olarak betimlemeye çalışan haklardır ki biz bugün bunları "insan hakları" adı altında topluyor ve davranışsal olarak bunlara saygı duyulmasını istiyoruz.

Bunun yanısıra, dünyada hiçbir insan tıpatıp biribirinin aynı değildir. İnsanların fiziksel görünümleri gibi, düşünsel yapıları, inanç detayları da azıcık bile olsa farklılık gösterebilir. Her insan eşsiz bir canlıdır. Hepimizi tıpatıp biribirinin aynı, farksızlar ordusu haline getirmek ise doğamız gereği olanaksızdır. Olanaklı olsaydı da, pek iyi sonuç vermeyebilirdi. Bir müzik parçasındaki namelerin farklılığının, harmoni içindeki beraberliğinin güzelliği ile müziği meydana getirmesi gibi insanoğlunun da biribirleriyle etkileşimleri ve eylemleri ahenkli ve uyumlu olursa, yani **uzlaşma prensibine uygun** olursa, toplumda en iyi verim, en iyi ses elde edilebilecektir. Ne başıboş ve disiplinsiz sesler, ne de hepsi birörnek olan sesler müziği meydana getiremez. Aynı şey, toplumda, birey davranışları için de geçerlidir. Ne başıboş davranışlar, ne de birörnek davranışlar toplumda, güzellikleri oluşturamaz. Belirli bir sistem, düzen gereklidir. Bunu da, **uzlaşma** prensipleri oluşturur.

6.1.Özgürlük

Toktamış Ateş, "demokrasinin varolması için **özgürlüklerin varlığı** 'yeterli koşul' olmamakla birlikte 'gerekli koşuldur"(175) demektedir. Biz de buna katılıyoruz. Özgürlük, demokrasinin vazgeçilmez prensiplerinden biri ve belki de en önemlisidir. Özgür olmayan insan için Hak kavramı da olamaz. Dolayısı ile, neyin hakkı olduğunun, neyin olamayacağının da önemi olmaz. Kimseyle uzlaşmaya da yönelemez. Çünkü varlığı teyid edilmemiştir. Özgürlük **"varlık"** demektir, "varım" diyebilmektir. **Varlığının bilincine varan insan, özgür insandır.** Özgürlük sadece siyasal özgürlük değildir, herşeyden önce **sosyal özgürlük**tür. Sosyal özgürlük seviyesine ulaşmamış insan siyasal özgürlüğünü zaten koruyamaz. Sosyal özgürlüğüne erişmiş insan ise, vermeseniz de siyasal özgürlüğünü kazanır.

Bugüne kadar, oldukça sık, özgürlüğün yetersiz tanımlarına tanık olduk. Örneğin, "Özgürlük kişinin istediğini yapması, istemediğini yapmamasıdır" gibi tanımlar yetersizdir. Bu tanımın başlama noktası eksiktir. Neye göre, kime göre, ne gibi istekler gibi göresel konumu belirsizdir ve sınırları yoktur. "Başkalarının arzusuna uymak zorunda olanlar özgür değildirler" dersek, özgür olmamanın da yetersiz tanımını yapmış oluruz. Her insan bir diğeri için **başkasıdır**. Belirli bir ölçüde herkes başkalarının arzusuna uymak zorundadır. Aksi takdirde, ahenk ve uyum kaybedilir. Uzlaşma ise tüm bunlardaki sınırları çizer, **denge**yi bulur. **İnsan hangi sınırlar içinde özgür ve eşit olduğunu, kendisini de, başkası gurubuna katarak çizebilmelidir.** Nitekim, özgürlük savaşı sonrası, 1789 da Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinde özgürlük "başkalarının özgürlüğü " sınırına kadar tanınmıştır.

Başkalarında var olan **varlık**, bende de vardır. Tasavvuf buna Yunus'un dizeleriyle formül bulmuş: **"Bir ben var bende, benden içeri"**. Evet, kendimizi tanıyarak, benden içerideki "ben"i bulabilirsek, başkasında da işte o "ben" olduğunu da kavrayabilirsek, insan varlığının bilincine ulaşabilmiş oluruz. Tasavvufun **vahdeti mev-**

(175) Toktamış Ateş, Demokrasi, s:134

cut anlayışı bu varlığı her yerde görür. Varlık tektir ve heryerde, herşeyde "O" vardır. **Tevhid** inancı içindeki kişi Tanrı'yı kendinden ayrı görmez. Ama, kendini de Tanrı gibi görmez.(176) Kendinden ayrı görmediği Tanrı'ya kulluk, herkeste gördüğü, herşeyde gördüğü Tanrı'ya kulluk şeklinde gelişir. O zaman da hükmetme değil, hizmet etme anlayışı oluşur. Herkes, herkese hükmedemez ancak, hizmet eder. Bu nedenle, **hükmedilen olmadığı için gerçek anlamda özgürdür.**

Hem Mevlevi dergahından, hem Bektaşi dergahından beslenmiş ve bunu bir şiirinde "Meyde Bektaşi göründün, ney'de oldum Mevlevi" diyerek dile getiren ünlü şairimiz Neyzen Tevfik de bir özgürlük tutkunudur. Yaşamı boyunca özgürlük peşinde koşmuştur, yaşam deneyimini "kalenderi neşesiyle" birleşmiştir. Neyzen şöyle der:(177)

Felsefemdir kitab-ı imânım,

Taparım kendi ruhumun sesine

Secde eyler hakikatim her an

Kalbimin ateş-i mukaddesine

6.1.1.Düşünce özgürlüğü

İnsanı diğer canlılardan ayıran, insanı insan yapan özelliği düşünen **canlı** olmasıdır. **Düşünceye gem vurursak**, düşünmeyi engellersek **insanın, insan olmasını engelliyoruz** demektir. İşte bu nedenle insan haklarının birinci sırasında "düşünce özgürlüğü" yer alır. Özgür olmayan beyin (düşünce üreten merkez) paslanır, zamanla düşünce yetisini de geriletir. İnsan, insanlıktan çıkar. Oysa, atalarımız "işleyen demir ışıldar" demişler. Beyin de işletildikçe, yani düşünce pratiği yapıldıkça, daha iyi düşünebilme yetisini geliştirecektir.

Düşünmeden hiçbir bilgi üretilemez. **Düşünmeden edinilen bilgi emanet bilgidir.** Sindirilmemiştir. Ona gereği gibi sahip çıkıp, savunup geliştiremeyiz. Tüm inançların, bilgilerin, bizim

(176) Harabi bir nefesinde şöyle der, "Sırr-ı Hak'ka bunlar agah değildir; Hak'ka gidenlere hemrah değildir. Ali Hakdır fakat Allah değildir; Böyle zannedenler mutlak delidir."
(177) Albay Kabacalı, Çeşitli Yönleriyle Neyzen Tevfik, s:133

olması için düşünce süzgecimizden geçirilmiş olması gerekir. Aksi halde bunlar kültürel şartlanmalar düzeyinde kalır. Onları kullanırız ama nedenleri ve niçinlerini pek bilemeden kullanırız. Düşünmeyi bilen insan, **dinlemeyi** de öğrenir. Tartmayı (muhakeme etmeyi) da. **Anlayış** ancak, düşünebilen insanın elde ettiği bir özelliktir. **Düşünemeyenin, anlayışlı olması beklenemez.** İnsanoğlu, içinde yaşadığı toplumda oluşmuş bilgi ve değerleri kültürlenme yoluyla öğrenir. Öğrendiği bilginin bir kısmını düşünce süzgecine getirir ve üzerinde düşünerek, ya kabul eder, ya da bazı açılardan şüpheye düşer, araştırır, yeni alternatifler üretir. Gelişmeler bu şekilde üretilir. Düşünme olmaksızın değişme olabilir miydi? **Ne kadar çok konuda düşünebilirsek, o kadar çok konuda daha iyiyi bulmak olasıdır.** Düşünen toplum daha iyiye yönelen toplumdur.

Düşünceye gem vurduğumuz zaman, yani, şu ya da bu konuda düşünemezsin dediğimiz zaman bu baskıyı yapanların düşüncesini, kayıtsız şartsız kabullenmek zorunda kalırız. Sonuç olarak o konuda, yerinde sayarız ve ilerleme kaydetmek olanağı ortadan kalkar.

Düşünce özgürlüğüne sınır koymak gerekir mi? Bunu iki şekilde ele almamız gerekir. **İnsanın düşünmesine sınır koyulmamalıdır.** Ancak, **düşüncenin açığa vurulması önemlidir.** Düşünen insan düşüncesini bir şekilde açığa vuracaktır. Bu da, sözle, yazıyla vb. gibi yollarla olur. Kısacası, ifade ile olur. Düşünce ifadeye, **anlatıma** dönüşecektir. İşte burada, bizim düşüncelerimiz ile başkasının düşüncelerinin özgürlük alanları karşı karşıya gelir. **Biz, başkasının düşünce özgürlüğü alanına saygılı olmak durumunda kalırız.** Şu halde düşüncemizi dışa vuruş tarzımız başkasının düşüncesini anlatımına engel oluşturmamalı, onun düşüncesini zorlama altına, baskı altına almamalıdır. Sonuçta, denilebilir ki, **düşünce özgürlüğünün sınırları, dışa vuruş tarzımızda, başkasının özgürlük sınırları ile çevrelenmiştir.** Yani, düşünce özgürlüğüm var diye dilediğime hakaret edemem,(178) bende var olan özgürlüğün bir başkası için

(178)"Başkası sınırları" kavramı, saygı ve sevgiden doğar. Bu özellikle tasavvufta "vahdeti mevcut" inancı ve buna zemin olan tevhid inancından kaynaklanır. Herkeste var olan "O"ise, O'na saygı, herkese saygı; "O"na sevgi, herkese sevgi ile mümkündür. Zaten islam inancına göre, tanrı "bana kuluma borçlu olarak gelme" demiştir. İşte bu sınır özgürlüklerin doğal sınırıdır.

kısıtlanmasını isteyemem. Yunus da bize dizeleriyle, anlatımın nasıl olması gerektiğini tanımlamaya çabalamış:

Söz ola kese savaşı, söz ola bitire başı

Söz ola ağulu aşı, bal ile yağ ede bir söz

Söz, anlatım öylesine önemlidir ki, sözcükleri **dengeli**, ayarını kaçırmadan, dikkatli kullanmak gerekir. Düşüncelerimizi yıkıcı sözler yerine **yapıcı sözlerle** dile getirmeye çalışmalıdır. Düşüncemizi anlatım özgürlüğümüzü, yıkıcı olarak kullanmak yerine, yapıcı olarak kullanarak aynı şeyleri ifade edebiliriz. Tabii bizim olan bilgilerle hareket ediyorsak yani üzerinde düşünmüş olduğumuz konularda bunu yapabiliriz. Aksi halde kalıplaşmış ifadelere sığınmak daha kolay gelecektir. Yine, Yunus şöyle der:

Kişi bile söz demini

Demeye sözün kemini

İşbu cihan cehennemi

Sekiz uçmağ(179) ede bir söz.

Özgürlüğün sınırları kavramı bizi demokratik düşüncenin ana kavramlarından ikincisi olarak ele aldığımız **"eşitlik"** kavramına götürmektedir. Kışlalı, sınırları betimleyen eşitlik kavramına da değinerek demokratik düşünce için şöyle bir tanım yapar: "Demokrasi tarihi, insanlar arasında toplumsal kökenli eşitsizlikleri gidermek için verilen savaşımın tarihidir. **Demokratik düşüncenin tarihi** de, eşitlikçi ve özgürlükçü düşüncenin evrimini yansıtır. Demokratik düşüncenin evrimi, insanın 'akıllı' bir yaratık olduğu, kendisi için iyi olanla kötü olanı ayırdedebileceği inancından kaynaklanan, insana saygıya dayalı, iyimser bir dünya görüşünün evrimidir." (180)

Dinsel simgeler açısından ele aldığımızda, düşünce özgürlüğü **"yorumsal anlam özgürlüğü"** olarak karşımıza çıkar. Biraz açıklayacak olursak, kutsal dinsel metinlerdeki öz anlamların, çağına ve içinde bulunulan kültüre göre yorumlanmış anlamlarının, özgürce

(179) Uçmağ: cennet
(180) Kışlalı, Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi, s:201

ifade edilebilmesidir. Bunun işlevi, **dini, canlı tutmak** ve her çağa ve kültüre uyarlayabilmektir. Diğer bir deyişle bir dinin, her zamanın ve her mekanın dini olabilmesini sağlamak; **ona evrenselliği vermektir.**

Tasavvuf da, islam· dini için **yorumsal anlamlar** oluşturmuştur. Bunlar, **tasavvuf düşüncesi kavramında** karşımıza çıkar. Tasavvufta pek çok tarikatın bulunması ve bunların biribirininin görüşlerine saygılı davranmaları, **yorumsal anlamda özgürlük** düşüncesinin başarılı birer örneğini gösterir. Hatta tasavvuf ehli, birbirinin düşüncelerinden yararlandıklarını ve onlara birşeyler katarak, ya da bazı yönlerini eleştirerek yeni düşüncelerle kendi yollarını çizdiklerini tüm tasavvuf tarihi boyunca rahatlıkla dile getirmişlerdir. Düşünce özgürlüğü prensiplerine uygun olarak, halka, yorumsal anlam seçenekleri sunulmuştur. Halk, bunlardan birini benimseyebilir ya da kendi yorumsal anlamlarını üretebilir ve sunabilir. Tasavvuf tarihine baktığımızda bunun uygulanmış olduğunu görüyoruz. Bu nedenle çeşitli tasavvuf okulları oluşmuştur. Zamanının terimiyle bunlara "tarikat" denilmekteydi.

Hilmi Ziya Ülken de İslam Felsefesi adlı yapıtında, Meşşai Okulunu anlatırken bu okulun önde gelen isimlerinden El-Kindi'nin görüşlerine yer veriyor. El Kindi(181) nin, devrin İslam filozoflarıyla sıksık tartıştığını belirterek M.S 9. yy.daki düşünce özgürlüğüne dikkatimizi çekiyor ve şöyle diyor: "(El-Kindi) İslam meşşaileri ile aynı kanıtları kullanarak onlara karşı Hıristayanlığın, teslis (trinite) ve tecessüd (incarnation) inançlarını savundu. Bu konuda tam felsefi zeminde tartışma yaptı. Bu tartışmalar **o devrin ne derecede özgür düşünceli olduğunu** gösterir."(182) Bu örnekte yorumsal anlamlandırmadaki görüş farklarının tartışılabildiği bir ortam sergilenmektedir.

6.1.2.Davranış özgürlüğü

Davranış özgürlüğü, ifadeye çevrilmiş **düşünceyi, eyleme**

(181) El-Kindi Arapça yazan bir Hıristiyan Yakubî filozofudur. Irak'a yerleşen 'Kinde' Arap aşiretindendir. (Öl. 872) Farabi'nin çağdaşıdır. Aristo'nun eserlerinden bazılarını Süryaniceden Arapçaya çevirmiştir. Hilmi Ziya Ülken El-Kindi'yi zamanındaki doğa filozoflarına hücum eden ilk akılcı filozof ve Meşşai okulunun kurulmasına öncülük etmiş kişi olarak tanımlar. (Hilmi Ziya Ülken, İslam Felsefesi, s:58-64)
(182) Hilmi Ziya Ülken, İslam Felsefesi, s:65

çevrime özgürlüğüdür. Olgu haline dönüştürmektir. **Davranış** şeklinde sergilemektir. Yaşamlamaktır.

Davranış özgürlüğü de **eşitlik kavramı** ve **başkası bilinci** ile **sınırlanmıştır**. Davranışlarımızdaki özgürlük komşumuzun sınırında biter. Bugün insanın doğal hakları diye adlandırdığımız, kayıtsız şartsız her insanın sadece var olmakla, doğmakla elde etmiş olduğu haklar sınırına ise hiçbir özgürlük müdahale edemez. Örneğin, yaşamak insanın en doğal hakkıdır. Hiçkimse, hiçbir davranış özgürlüğü kavramının ardına sığınarak bir başkasının ya da kendinin yaşamına son verme özgürlüğüne sahip değildir.

Dinsel semboller açısından baktığımazda, davranış özgürlüğü, yorumsal anlamlar halinde sunulmuş olan ifadelerden bazılarının davranışlara yansıtılmasındaki özgürlüktür. Yani dinsel sembollerin olgusal anlamlarının uygulanmasındaki özgürlüktür.

Dinin öz anlamlarından hareketle elde edilen yorumsal anlamlar, söz ve yazı olarak ifade edilirken, olgusal anlamlarda bunlardan bazıları yaşama geçirilir. İnsanların **davranışlarına yansır.** Bunlar, genel hatlarıyla, törenler, ibadet şekilleri ve dinin gerekleri olarak yapılan tüm uygulamalardır. Tasavvufta olgusal anlamlar, tarikatlerde uygulanan törenler, tarikat gelenekleri ve kişilerin ortaya koyduğu dinsel içerikli davranış şekilleridir. Her tarikatın farklı uygulamaları olduğuna dikkat edilirse tasavvufta olgusal anlamlar özgürce uygulanmıştır diyebiliriz.

İşin bir başka boyutu da, yorumsal anlamların tümünün olgusal anlamlara dönüştürüp dönüştürülmediğidir. Gözlemler, insanların seçici davrandığını ve genellikle öne sürdükleri yorumsal anlamların çoğu sözde kalırken **ancak bir kısmının** insan davranışlarına yansıdığını göstermektedir. Bu, tüm dinler ve inançlar için söz konusudur. Örneğin hemen dinsel metinlerin hepsi "hırsızlık yapma" "yalan söyleme" gibi olumlu ahlaki prensiplere yer verirken, bu tür yorumsal anlamların acaba kaçı, kaç kişi tarafından davranışlara yansıtılabiliyor? Pek çok kişi yorumsal anlamları kabul ettim derken, onları, olgusal anlamlara ancak çok azı dönüştürebiliyor ve bazen de değiştirilmiş olarak uyguluyor. Bu nedenle **din antropolojisi**

açısından, araştırmalarda, öz anlam, yorumsal anlam ve olgusal anlam boyutuna önem verdiğimiz takdirde bu alandaki çalışmaların daha sağlıklı olabileceği kanısındayım.

Tasavvuf düşüncesi, özellikle Osmanlı imparatorluğunun gelişme devrinde **davranış özgürlüğü** açısından **din** konusuna ilişkin pek çok örnek vermiştir. Bu dönemde Balkanlarda birer öncü kuvvet olarak giden Bektaşi Baba'ları gittikleri yörede halkın yerel ibadet şekline hiçbir zarar vermeksizin, onların yanıbaşında kendi ibadet şekillerini sunmuşlar, halka da katılmaları için zorlamada bulunmamışlardır. Bektaşilerin dinsel edimlerinde, yorumsal ve olgusal anlamları kullanışlarında, öz anlam ile bağlantılarını sürekli kontrol etmeleri ve batın bilgisiyle (iç bilgisiyle) hareket etmeleri onlara diğer dinlerdeki yorumsal ve olgusal anlamlara anlayışla bakmak ve benzerlikleri yakalamak fırsatını tanımıştır. Benzerlikleri değerlendirdikleri için ve halkın uygulamakta olduğu olgusal anlamlardan, yorumsal anlamları çıkarıp, onlardan da **öz anlama kavuşup** bunlar arasındaki farkların azlığına dikkat çekebilmişler ve yerel halk ile ister hıristiyan, ister musevi olsun bir ölçüde ibadet birliğini yakalayabilmişlerdir. Farklı dinsel uygulamadaki yerel halkla beraber onların hüzünlü günlerinde hüzünlenmiş, neşeli günlerinde neşelenmişlerdir.(183) Türk tasavvufu, evrensellik özelliğiyle(184) buna yatkındır. Evrensel noktalardan hareket edince ve öz anlam esas alınınca, yorumsal ve olgusal anlamlardaki farklılığa **hoşgörüyle** bakmak ve **uzlaşma sağlamak** mümkün olabilmiştir.

6.2. Eşitlik

Özgürlüğün sınırları kavramı bizi demokratik düşüncenin ana kavramlarından ikincisi olarak ele aldığımız **"eşitlik"** kavramına ulaştırmaktadır. Eşitlik kavramının içinde **"başkası"** bilinci vardır. Evrensel dinler(185) gözünde her insan eşittir. Bir dinin, evrensel

(183) Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz.: Bekir Temren, "Hıristiyan ve İslam Dünyası Arasındaki Köprü:Bektaşilik"Cumhuriyet Gazetesi, 29.03.1993-02.04.1993.
(184) İç bilgisini (batın bilgisini) esas alması nedeniyle öz anlamla bağlantısını kaybetmez. Bu nedenle öz anlamdaki evrensel hakikati yakalar. Yorumda, ve olguda farklılık olduğunu düşünerek, özde bir olana hoşgörüyle bakar.
(185) Tüm insanlığa sunulmuş dinler anlamında kullanılıyor.

olduğu iddia ediliyorsa bu kurala bağlı kalınmalıdır. Bağlı kalınmıyorsa, her hangi bir ırkın, ulusun üstünlüğü kabul ediliyorsa, biz buna "kavim dini" diyoruz. O zaman, bu din tüm insanlara hitap etmez ve edemez. Evrensel dinler ise tüm insanlara seslenir. İslam dini de evrensel bir dindir. Şu halde bütün insanları eşit kabul ederek onlara seslenecektir. Yorumsal anlamında böyle belirtilmektedir. Yani söylemi (teorisi), kitabı böyle der, böyle yorumlanır. Olgusal anlamda da, bu prensibe uygun davranmak gerekir. Davranışlarımızda bu prensibe sadık kalmıyorsak, özden ayrılıyoruz demektir.

Tevhid inancı insana büyük değer yüklemektedir. İnsana ruhundan üfleyerek, ona, diğer canlılarda olmayan, **tanrısal bir hediye** veren Allah, insana bunu taşımanın **sorumluluğunu** da vermiştir. Söz konusu insan, insanoğludur. Sadece belirli bir yöredeki ya da inançtaki insanlar değildir. Şu halde kutsal olan **insan**dır. Nerede olursa olsun, hangi milletten olursa olsun, hangi dinden olursa olsun. Nitekim Yaşar Nuri Öztürk, bu konuda güzel bir örnek vermektedir:

"En ileri **hizmet ve saygı insana gösterilmelidir.** Ve bu, **insan ayırımı yapılmadan yerine getirilmelidir.** Hz. Peygamber'in tavrında bunun örnekleri verilmiştir. O, din ayırımı yapmadan, putperestler de dahil hastaları ziyaret eder, tüm cenazeler için saygıyla ayağa kalkardı. O, insanı değerlendirirken günlük hesapları değil, insanlığın geleceğini esas almıştır. Kendisini taş yağmuruna tutan Taif putperestlerine beddua etmesi istendiğinde bunu reddetmiş, şöyle yakarmıştı: "Allahım, kavmimi doğruya yönelt, çünkü onlar ne yaptıklarını bilmiyorlar". Kendisine öylesi bir kötülüğü yapanları "kavmim" diye anması, üzerinde çok durulmuş bir ifadedir. Bunun anlamı açıktır: Putperestler de dahil, **tüm insanlık Hz. Muhammed'in külli vücudunda parçalar, hücreler gibidir.** Nitekim sufî düşünce onu Ruh-i Azam (en büyük ruh) olarak anar. Öyle bir ruh ki, Kur'an'ın ifadesi ile: **"İnsanlara dokunup onları üzen her şey, onu da rahatsız eder, incitir. "** (186)

Her baktığında "O"nu gören tasavvuf anlayışı için, her insanda **"Hak"** vardır. İnsanın "Hak"kı yenmez. **Halkta, Hak'kı görür.**

(186) Yaşar Nuri Öztürk, Mevlana ve İnsan, s:43

İki denizi bir etmiştir. Her insanda gördüğü "semme veçhullah"tır. İnsan, Allah'ın mazharıdır. Eşitlik, paylaşma gibi kavramlar tasavvuf içinde uygulanan anlamlarda yerini bulmuştur. Tekkeler, dergahlar tasavvuf ehli için bu prensiplerin uygulandığı, öğrenildiği mekanlardır. Mustafa Kara, tekkeyi tanımlarken şöyle der: "Biribirini tanımayan kimselerin ilk defa karşılaştıkları zaman yekdiğerini kucaklamaları, yanlarında bulunan yenilir ve istifade edilir şeylerden ortaklaşa faydalanmaları, birbirini en güzel biçimde selamlayarak vedalaşmaları ve bu şekilde hareket etmeyi inançlarının bir gereği saymaları tekke dediğimiz teşkilatın ve zihniyetin ruhunu teşkil etmektedir. "(187)

Tasavvuf, **fırsat eşitliği** kavramına daha fazla önem vermiştir. Herkese eşit fırsat tanınmalı, ancak kullanması için zorlama yapılmamalıdır, düşüncesi hakimdir. Eğitimde bile, bilgiyi empoze şeklinde öğretme çabasına girmez. Bu böyledir, şu şöyledir demez. Eğitim sürecinde, temel olarak bireyin **anlayışını geliştirmek** ister.(188) Bilgi ise sürekli sunulmaktadır. Nasibindeki bilgiyi almak için fırsat tanınır, alıp almamak, neyi, nasıl almak kişinin özgür iradesine kalmıştır. Fırsat ise, isteyen herkese tanınır.

Eşitliği sağlayabilmek **dengeyi koruyabilmek**tir. Başkasının özgürlüklerine saldıran, başkasının özgürlük alanına geçen biri dengeyi bozmaktadır. Dengenin korunması ise **eşitliğin sağlanması** için gereklidir. Hak'kın Hak'ça dağılımı **adalet** kavramını verir. Böyle durumlarda, dengeyi korumak görevi **"hukuk"**sal yaptırım gücüne verilmiştir. Eşitlik prensibi ile hareket etmeyen, başkasının özgürlük sınırına giren, diğer bir deyişle, başkasının özgürlüklerine saygılı davranmayan bireyi hukuk uyarır, düzelmesini sağlamaya çalışır, yine de sağlayamazsa, toplumdaki dengenin, eşitliğin bozulmaması ve devamını sürdürebilmesi için **başkasının özgürlüklerine ve haklarına saygısız olanın özgürlük ve haklarını kısmak suretiyle dengeyi korur.**

İnançlar **bireyseldir.** Paylaşılan bireysel inançlar, **toplumsal inançları** oluşturur. Toplumsal inançlar içinde bireysel farklılıklar,

(187) Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, s:40
(188) Buna Bektaşiler "kabını genişletmek" derler. Kap ne kadar genişlerse, bir musluktan akarcasına her an verilen bilgiden o kadar çok alabilektir. Anlayışı ne kadar genişlerse, idraki o kadar açılacak, edinebileceği bilgi çoğalacaktır.

anlam bütünlüğünü bozmayacak ölçüde, her zaman vardır. İnancı davranışa dönüştürme, düşünce özgürlüğünden davranış özgürlüğüne götürür. Dinsel inançlarımız düşünce özgürlüğüne, dinsel ibadetlerimiz ise davranış özgürlüğü sınırlarına girer. Herkes başkasını rahatsız etmemek, başkası sınırında kalabilmek koşuluyla bunu gerçekleştirebilir. Ancak hiçbir baskı ve zorlama olmamalıdır. O zaman da devlet gibi ilişkileri **düzenleyici, sınırları çizici** bir kurumun bu konuda bir seçeneği, baskısı olmaması gerekir ki, bu da bizi, **laik yönetime** götürür. Laiklik kavramının evrensel boyutunda inanç ve vicdan özgürlüğü vardır, yani başkası sınırında insan, inancını ve vicdanının gereğini yaşamakta özgürdür. Türköne, Modernleşme Laiklik ve Demokrasi adlı yapıtında evrensel laiklik tanımını şöyle vermektedir: **"Evrensel laiklik 'hukuki laiklik'tir.** Buna göre: 'Kanun önünde, farklı dinlere inananların eşit muameleye tabi tutulması ve din ve vicdan hürriyetlerinin hiç bir kısıtlama getirilmeden tanınması'dır."(189)

"Genellikle din ile devlet işlerinin ayrılması olarak tanımlanan **laiklik**, elbette ki **'din ve vicdan özgürlüğü'**nü de içerir. Ama sadece din ve vicdan özgürlüğünün tanınmış olması, o toplum düzeninin laik olduğu anlamına gelmez. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda **dinsel hoşgörü vardı**, laiklik yoktu. **Laik toplum düzeni, bütün din ve inançtan insanların eşit koşullarla aynı kurallara uymak durumunda bulundukları, hiç kimseye dinsel ayrıcalık ve üstünlük tanımayan bir toplum düzenidir...** "(190)

Laik yönetim hiç kimsenin, dinsel inancını yaşamasına mani değildir, ayrıca, belli bir dinsel inanca zorlama ile yönelime de yapmaz, ayrıcalık tanımaz. Nitekim Hz. Muhammed de görüşünü bu yönde belirtmiştir. Konuya ilişkin hadise neden olan hikaye şöyledir: Hz. Muhammed'in, Medine'ye hicretinde, Medineliler, kendisine başvurarak "Hurmaları nasıl aşılayalım?" diye sorarlar. Hz. Muhammed de nasıl aşılanması gerektiğini anlatır, onlar da söylenenleri yerine getirerek hurmaları aşılar. Ancak, o sene hurmalar eskisinden de

(189) Mümtaz'er Türköne, Modernleşme Laiklik ve Demokrasi, s:4
(190) Kışlalı, Kemalizm, Laiklik, Demokrasi, s:132

bereketsiz olur. Medineliler tekrar Hz. Muhammed'e başvurur ve durumu açıklayıp ne yapmaları gerektiğini sorarlar. İşte Hz. Muhammed, o zaman, şu hadisi bildirir: "Alemtü allemül evveline velâhirin, entüm âlemu biumuru dünyaküm"(191) (Ben evvelkilerin ve sonunkilerin ilimlerini bilirim. Umuru dünyanıza ait şeyleri de siz daha iyi bilirsiniz) Yani, din ve günlük işlerin biribirinden ayrı olması gereğini, din bilgininden bu tip işler hakkında yönlendirme istenmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bugünkü yorumla, insanla Tanrı arasındaki ilişkiye devletin karışmaması gerektiği sonucu çıkmaktadır.

Günümüzde yazarlarımız laiklik konusunu ele alırken çoğu kez toplum egemenliğinin, tanrısal iradeye yeğlenmesi olarak almaktadırlar. Oysa, tasavvuf görüşü açısından bu karşıtlık yanlıştır. Her baktığında Hakkı gören tasavvuf ehli için **toplumsal egemenlik, zeten tanrısal egemenliktir.** Ancak, temel prensibi, halkın halka hükmetmesi değil, halkın halka **hizmet** etmesidir. Bu anlayışa göre, insana hizmet, topluma hizmet, tanrıya hizmettir. Hizmet de işbirliği içinde, eşitlik ve özgürlük prensiplerine uyarak verilirse "Hak'ça" olur.

6.3. Uzlaşma

Uzlaşma herşeyden önce özgürlük prensibini, eşitlik prensibiyle beraber işler hale getirebilmek üzere, **evrensel kurallar geliştirebilmek**tir; ve tabii, bu kurallara da uymak gerekir. Bu iki şekilde olur. **Birincisi, "hukuk"** kuralları oluşturmak şeklinde karşımıza çıkar. Yani özgürlük ve eşitlik sınırlarının yasal olarak çizilmesi, korunması; dengenin korunmasının sağlanması için kuralların ve yaptırımların oluşturulması bu kapsamda düşünülebilir. Kuralsız ve sınırsız ne özgürlük olur ne de eşitlik. Bertrand Russel "İnsanlığın Yarını" adlı yapıtında bu konuya değiniyor ve "alabildiğine geniş bir özgürlük olursa, başkalarının özgürlüklerini azgınca çiğneme eğilimlerini önleyecek sınırlamalar da olmalıdır"(192) diyor. "Adam öldürmeyi suç sayan yasa kaldırılırsa, adam öldürenlerden başka, her insanın özgürlüğü kısıtlanmış olur, birçok durumlarda

(191) Kitab-ül Fevaaid, Hünkar Hacı Bektaş Veli'nin Vasiyetnamesi, (İdrakte Aczi Hal, Dünya ve Din ayrımı) fayda 36, s:24. (Fevaid kitabının kopyası İstanbul Üniversitesi el yazma kodunda 75 no ile kayıtlıdır, farsça olup hicri 827 de kopya edilmiştir, Fevaid-i Fukara A.B.D'de Detroit Bektaşi Dergahında Recep Baba kütüphanesindedir.)
(192) Bertrand Russell, İnsanlığın Yarını, s:96

adam öldürenlerin özgürlüğü bile uzun sürmez, çünkü kısa zamanda kendilerini de öldürecek biri çıkar" diye ekliyor. Tasavvufta da buna şöyle bir formülle çare bulmuşlar: "Zalimin zulmüne izin vermek, mazluma kötülüktür."(193) Nelerin zülum kabul edildiği, uzlaşma ortamında saptanır. Zülme niyetlenme caydırılır, zülmeden cezalandırılır, işte bunlar toplumda dengeyi sağlamak içindir. Terazinin bir ucunda zalim öbür ucunda mazlum olursa, marifet, hiçbirinin kefesinin ağır basmamasını sağlamak, dengede tutabilmektir. Toplumda bu dengeyi sağlayabilmek için, bireysel davranışlarda, her bireyin kendi içindeki bu teraziyi de dengede tutabilmesi gerekir. Bireyin hassas denge ölçeri ise **vicdan**ıdır.

Türk tasavvufunda **denge**ye çok önem verilmiştir. Bireyin tasavvuf yolundaki eğitiminin önkoşulu dengede olmaya, her konuda dengeli davranmaya ve evrendeki dengeyi korumaya yemin etmek, söz vermektir.(194) Bektaşi geleneklerinde her sofra açılışında ve kapatılışında dengenin sembolü olan **"tuz"** tadılır. Bu verdiği akdi hatırlamak, yinelemek için simgesel bir anlatımdır. Tanrının bize vermiş olduğu nimetleri (gerek yiyecek içecek, gerekse bilgi vb. gibi) sofra ile sunulan herşeyi dengeli kullanmak anlamının yanısıra; bireyin, davranış ve düşüncelerinde dengeli olmasını da içerir. Denge ise **uzlaşma**nın vazgeçilmezidir. Dengesizlik içindeki uzlaşma, eşitlik prensibini bozacağından uzun vadeli ve kalıcı olamaz. Dengede, **yerine koyma** ve **işlevsel eşdeğerlilik** vardır.

Özgürlük ve eşitlik prensiplerin beraber işler hale getirebilecek evrensel kurallardan **ikincisi** ise, toplumdaki insanın, **erdem** seviyesini, olgunluk seviyesini yükseltmektir. Bu da ancak, eğitim vermekle mümkün olur. Söz konusu eğitim sadece örgün eğitim kurumlarındaki öğretim değildir. Daha ziyade yaygın eğitimi içerir. Bu eğitimde de en önemli nokta, herhalde, **insandaki enerjinin** yıkıcı değil **yapıcı olarak kullanılmasını** insan mizacına

(193) Gazali de "Bir insan, bir zalime yardım ederse Tanrı onun başına onu musallat eder" diyor. (Gazali, "Sapıklıktan Kurtuluş", s:11 M. Rahmi Balaban çevirisi)
(194) Kuran'ı Kerim'de de "denge" konusuna önem verilmiştir. 30. ayet 99. sure Zilzal Suresi şöyle der: "Dünya, dengesini kaybedince, sarılmaya başlar ve kıyamet kopar. Toprak, koynunda sakı olan insan cesetlerini, dışarı fırlatır. Dirilen insanlar: Aman ne oluyor?.. diye birbirlerine sorarlar. Hesap gününün geldiğini anlarlar..'diyerek devam eder. Dünyanın dengesini kaybetmesi acaba sadece fizik dünyanın dengesini kaybetmesi midir? Yoksa, dünyayı dengede tutan eşitliğin, uzlaşmanın bozulması mıdır?

yerleştirebilmektir. Böyle bir durumda insan eleştirecektir, ama yapıcı eleştiri getirecektir. Herkese, kusur görmek için bakmayacaktır. Nitekim Türk tasavvufunda bunun örnekleri vardır. Bektaşi geleneklerinde sıkça geçen, "Kimsenin ayıbını görmeyen cana aşk olsun" ve "Gördüğünü ört, görmediğini söyleme" gibi prensipler buna örnektir. Kusur görmemek üzere bakan insan, hoşgörülü olacaktır. Topluma ve dünyaya sevgiyle bakacaktır. Amaçlar hep olumluya yönelecektir. Bu, her ne kadar ütopya gibi görünse bile, uzlaşmaya yönelik olumlu adımların sağlıklı atılabilmesi için, toplumda, **insanların kişiliğine işlemiş hoşgörü, sevgi, saygı gibi özelliklerin bulunması** kesinlikle **gereklidir**. Tüm yaratılmışlara bir gözle bakabilen kişi erdemli kişidir. Tasavvufta eğitimden anlaşılan da insanı erdemli kişi, insan-ı kamile ulaştırabilmektir. Bazen sadece medrese eğitimini buna yeterli bulmaz ve şöyle dile getirir " Cümle yaradılmışa bir gözle bakmayan; Halka müderris ise hakikate asidir".

Demokrasi, özgürlük ve eşitlik prensiplerinin işlerliğe kavuştuğu bir uzlaşma ortamıdır. Uzlaşma, **hoşgörü** olmaksızın olamaz. Hoşgörünün ise, önkoşulu **sevgi** ve **saygıdır**. Bunun koşulu da, **yapıcı olmak** yıkıcılığı içimizden atmaktır. Oluşturucu güç ve bunun türevi **akıl** ve **anlayış**, Tanrının insanoğluna bahşettiği en kutsal özelliklerdir. Onu olumluda kullanmak, yani yapıcı olmak, ya da olumsuzda kullanmak, yani, yıkıcı olmak seçeneği insanoğlunun en büyük sınavı, sıraat köprüsünden geçişidir. İnsanoğlu, yapıcı olduğu sürece "varım" diyebilecektir.

Tasavvufta hoşgörünün yeri nedir? Bu sorunun yanıtını varlığın tekliği, varlığın yansımaları, tecellileri ve dolayısı ile, hakikat alemi ile görünüş alemi kavramlarında buluruz. "Hakikat" değişmeyeceğine göre o "tek"dir. "Görünüş" değiştiğine göre, çoktur, çokluktur. Bugün dünya tarihine baktığımızda, pek çok din görürüz. Hakikat tek olduğuna göre, dinler yorumsal anlamlar olurken, öz anlamlarda aynı olmaları gerekir. O zaman da, aynı hedefe koşan insanlara neden hoşgörü gösterilmesin? Sadece, tuttukları yollar ayrı ayrı diye mi? İşte bu nedenle İslam dini de, tek tanrı inancına yönelik olarak kendisinden önce gelen dinleri kutsamış, onların kutsal kitaplarını ve peygamberlerini kabul etmiş ve "dört kitabın özeti fatihadadır" demiştir.

Tasavvufun dinlere bakışı bu açıdan hareket eder. Bunu inanç boyutuna da indirir ve "72 milleti bir gördüğünü" açıklar. Yunus bunu şöyle dile getirmiş:

Nazar eyle itiri, bazar eyle götürü

Yaradılanı hoş gör Yaradandan ötürü.

Hoşgörünün önkoşulu sevgi ve saygıdır demiştik, "her yaratılanı sevmek yaratandan ötürü" düşüncesinde bulduğumuz sonsuz sevgidir bu. Böylesine bir sevgiyle dünyaya bakarsak, hoşgörüsüz olmak mümkün değildir. Saygı ise, sevginin sonucudur. Biz dünyaya sevgi ile bakarsak, saygın bir yaşam süreceğiz ve hoşgörülü olacağız demektir.

Tasavvufa göre, **tanrı** insanoğlunun **gönlünde** konaklamaktadır. Her insan bir tanrı mazharıdır. "Camî" sıfatını yüklenmiştir. Semme veçhullahtır. **Gönül kırmak, kırıcı olmak, yıkıcı olmak, tanrıya karşı işlenebilecek en büyük suçtur.** İnsanlara karşı hoşgörülü olmak, bilginin sonucudur. İnsan, **insanın gönlündekini bilirse,** insanı sevmek, insanı saymak, tanrıyı sevmeyi, saymayı gösterebilmenin yoludur, şeklinde algılayacaktır. Zaten, İslam dinine göre, insana, "şah damarından daha yakın olan" tanrı , "bana, kuluma borçlu olarak gelme" demiştir. Demek ki, ödenecek bir bedel varsa, kul hakkı varsa, kula yani halka ödenecektir. Bu bedel de sevgidir. Vericilik, diğergamlık sevginin ortaya çıkışıdır. Sevgi, oluşturucudur, yapıcıdır. **Sevgi, sevilenin oluşumuna katkıda bulunmaktır.**

Bu konuda Türk tasavvuf düşüncesini en güzel şekilde dile getiren Yunus der ki:

Ak sakallı bir hoca

Hiç bilmez ki hal nice

Emek yemesin hacca

Bir gönül yıkar ise

Gönül Çalap'ın tahtı
Çalap gönüle baktı
İki Cihan bedbahtı
Kim gönül yıkar ise

Az söz erin yüküdür
Çok söz hayvan yüküdür
Bilene bu söz yeter
Sende güher var ise.

Hoşgörülü olmak sonuçta **"şiddetten sakınan kişi"** olmayı da getirir. Toplumca benimsenen, yaygınlaşan hoşgörü anlayışı ise, şiddetten uzak, saygın ilişkiler içinde bir toplumu oluşturur. Emre Kongar **"Şiddet öğesinin, demokrasiler içinde kesinlikle yeri yoktur.** Demokrasi kavramı, bir anlamda, iktidar mücadelesinden, şiddeti yok etmek için kurulmuş bir mekanizmayı belirler."(195) demektedir. Demek ki toplumdan şiddeti uzaklaştırıcı özellik taşıyan kavramlar demokratik düşünceye hizmet eden kavramlardır. Hiç kuşkusuz uzlaşma ve hoşgörü de bunların başında yer alacaktır.

Günümüz Bektaşilerinin önderi Dedebaba Bedri Noyan olaylara yaklaşım konusunda üç basamak olduğunu vurgulayarak bu basamakları bir tasavvufi hikaye ile anlatıyor:

"Bu üç basamak İlm-ey yakıyn, ayn-el yakıyn ve Hakk-el yakıyn'dir. Bir gün bir yol eri mürşdinden, bu üç basamak üzerinde bir açıklama ister. Mürşid yanyana üç ayrı odada kitap okuyan üç kişiyi göstererek; "bunların enselerine birer tokat vur ve gel" der. Can, sırayla odalara girer ve istenileni yapar.

Birinci odaya giren Can, orada kitap okuyan Can'ın ensesine bir tokat atınca, karşısındaki başını kızgınlıkla çevirip gelenin ensesine bir tokat da o atar. Bunu takiben Can, ikinci odaya girip oradakine

(195) Emre Kongar, Demokrasi ve Kültür, s:14

bir tokat atınca , kitabı okumakta olan derviş başını çevirip vurana şöyle bir bakar, tekrar okuduğuna devam eder. Üçüncü odaya girip tokatdı attığında ise, okuyan hiç oralı olmaz, başını bile çevirip bakmaz.

Görevini tamamlayan Can mürşidinin yanına gider ve olanları anlatır. Mürşidi de ona: "Birinci odadaki ilm-el yakıyn halinde idi; ikinci odadaki Ayn-el yakiyn halinde idi ve üçüncü odadaki de Hakk-el yakıyn durumundaydı bu nedenle üçüncü vuruşun nerden geldiğini bildiği için, "hoşgörü" ile karşılamış, dönüp bakmadı bile" der. Dedebaba Bedri Noyan'ın açıklaması şöyle devam ediyor: "Hakikat gözü ile bakılınca sadece Allah görüleceğini bilenin kötülük görmesine olanak yoktur. Onu da "Hoşgörü " ile karşılar. Şer "kötülüğün", Hayır "iyiliğin" tamamlayıcısıdır. Nasıl elektirikte eksi kutup, artının tamamlayıcısı ise bu da öyledir. İlahi kemâlat (tanrısal olgunluklar)ın görünür hale gelmesi için **hayır** ve **şerin** ikisi de gereklidir. Tamamın meydana gelmesi için eksiklerin de mevcud olması gerektiği gibi". İşte bu nedenle atılan tokat karşısında, karşı şiddete başvurmak şöyle dursun, ilgilenmiyor bile.(196) Bu tür simgesel anlatımlara diğer dinsel öğretilerde de rastlarız. Burada verilmek istenen temel mesaj, şiddete şiddetle yanıt vermemektir. Şiddeti belleğimizden çıkarabilmektir.

Hoşgörü, insanların uzlaşma içinde, şiddetten uzak, özgürce birlikte yaşayabilmelerine olanak sağlayan en önemli eğilimdir. Özgürlük içinde birlikte yaşanacaksa, o toplumda "hoşgörü" anlayışının mutlaka yerleşmiş olması gerekir. Doğal olarak, herkesin bir diğerinden az da olsa farkı olacaktır. Bakış açısında, düşüncesinde, uygulamasında, kısacası seçtiği yaşam anlayışında farklılıklar olacaktır. Ancak, bencil davranışlar içinde olur, benlikten vaz geçemezsek, başkalarını düşünmez, kendimizi başkasının yerine koyarak hareket edemezsek, özgürlük sınırlarını asla koruyamayız. **Hoşgörü** aynı zamanda, **özgürlük sınırlarının koruyucu bekçisidir.**

(196) Hz. İsa'nın da buna benzer bir hikayesi vardır. Ancak hikayede Hz. İsa bir yanağına vuran kişiye, diğer yanağını da uzatır vurabilmesi için. Oysa tasavvufi düşüncede bu yoktur. Çünkü, diğer yanağını da uzatmak şiddetin devamına pasif bir teşvik olgusunu da içerir.

Dinsel uygulamalar açısıdan da durum böyledir. Toplumlar arasında artan "hoşgörü" aralarında farklı dinsel uygulamalar olan toplumları biribirine yaklaştırarak toplumlararası işbirliğine ve barışa katkıda bulunur. **Öz anlam**daki bilgiden hareket edince, **yorumsal farklılık**lardan ötürü görünüşte farklı olan dinlerdeki uygulamalara hoşgörüyle bakabilmek gerekmektedir. Hz. Muhammed de böyle yapmıştır. Bu nedenle islam dini evrenseldir. Kendisinden öncekileri inkar etmez, daha güncel bir yorum sunar. O zaman kucak açılacak kitle, tüm insanlardır. Bunun için de **hoşgörü** bir **önkoşuldur.** Yine Yunus'a kulak verelim:

Hoşgörü insanı sevgiye götüren yoldur,

Hakk'ı gerçek sevenlere, cümle âlem kardeş gelir.

Böylece kimsenin kendini diğerinden üstün görmemesi, diğer bir deyişle, **alçak gönüllü** olmak söz konusudur. Öyle ya, benim gönlümdeki onun gönlündekinden daha yüce olabilir mi? Alçak gönüllü olmak ve gönül yapmak konularında tasavvuf düşüncesini günümüze kadar, her demin bilgisi şeklinde aktarabilenlerden Tapduk Emre dergahında yetişen Yunus Emre'den birkaç dize şöyle demektedir: (197)

Bir kez gönül yıktınsa
Bu kıldığın namaz değil
Yetmiş iki millet dahi
Elin yüzün yumaz değil

Bir gönülü yaptın ise
Er eteğin tuttun ise
Bir kez hayır ettin ise
Binde bir ise az değil

(197) İlhan Başgöz, Yunus Emre, s:156

Yol odur ki doğru vara

Göz odur ki Hak'kı göre

Er odur alçakta dura

Yüceden bakan göz değil

Olaya özünde, **dinlerin birliği** inancıyla bakarak Mevleliğin diğer dinlerle ilgisini, Abdülbaki Gölpınarlı şöyle dile getiriyor:

"Dinler arasındaki ayrılığı şiddetlendiren ve bu müesseseyi, insanlar arasında bir ayrılık, bir düşmanlık vasıtası yapan zümre, dini bilgiyle geçinen ve törenlerin yapılmasını kendisine geçim vasıtası yapan zümredir. Halka doğru inildikçe dinler arasındaki ayrılık, insani müsamaha ve bilhassa doğruluğa karşı duyulan sevgi ve saygı yüzünden gittikçe azalır. Müslüman olsun, Hıristiyan olsun, dinin füruunu bilgileştirip onunla geçinmiyen ve ancak esasa inanan, yahut inandığını sanan halk, herhangi bir vesileyle kendi dininden olmayanı, 'O da Allah diyor' sözüyle hoş görür. Fakat teferruata dalan ve kılı kırk yaran din bilginlerine doğru çıkıldıkça değil iki ayrı dinde, aynı dinde bile ihtilaflar başlar."(198) Bunun doğal sonucu da, hoşgörüsüzlük olmuştur. Eski Yunan felsefesinin ünlü düşünürü Sokrat böyle bir hoşgörüsüzlüğün kurbanı olmuştur.(199) Tasavvuf da hoşgörüsüzlükten nasibini almış, bu nedenle nice canlara kıyılmıştır.(200) Çağındaki hoşgörüsüzlüğe isyan eden İbni Sina şöyle yakınır:

"Bana sapkın demek o kadar kolay iş değildir

Benim inancım kadar hiçbir dinsel inanç sağlam değildir

Eğer ben sapmışsam bütün dünyada emsalim yok

Çünkü o zaman dünyanın herhangi bir yerinde tek Müslüman yok. " (201)

Osmanlıların yükselme dönemindeki başarılarında Türk tasavvufu-

(198) Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlana'dan Sonra Mevlevilik, s:281
(199) Hz. İsa da inancı uğruna öldürülmüştür.
(200) Hallac-ı Mansur, Nesimi, Pir Sultan Abdal vb. gibi örnekler verilebilir.
(201) S.H. Nasr'ın Islamic Cosmonological Doctrines (İslamın Kozmolojik Doktrinleri), Londra, Thames ve Hudson s. 183 ten nakille Pervez Hoddbhoy, İslam ve Bilim, s:168

nun rolü büyüktür. Özellikle Bektaşi eğitimi almış bir yeniçeri ordusu ve yeni topraklardaki halkı fetih öncesinden başlayarak İslam dinine olumlu yaklaşmaya yönelten Bektaşi Babalarının hizmetleri büyüktür. Bu topraklarda yaşayan, farklı inançlara sahip kişilere ve yerel inançlarına Osmanlı yönetiminin hoşgörülü davranması sonucu, **iki taraflı ziyaretgahların oluştuğu** görülmektedir. Bunlar kimi zaman, yerel halkın müslim, gayrimüslim ayırt etmeden ziyaret ettikleri yatırlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır; kimi zaman da, bir kilisenin hemen yanıbaşında yapılan bir cami olarak veya kilisenin camiye ya da tekkeye çevrilerek aynı kutsal amaçla kullanılması şeklinde olabilmektedir. Sonuç olarak, farklı dinlerdeki insanların birbirlerinin inançlarına saygı göstermesi ve hatta dinsel edime katılımda bulunması da söz konusudur. Bu konuda Gölpınarlı da örnekler vermektedir. Birkaçına değinecek olursak, İstanbul'daki Balıklı kilisesinin, Yenikapı Mevlevihanesine her yıl zeytinyağı gönderdiğinden söz eder; Üsküdür'da Şia-i İmamiyye'nin mezarlığı yanındaki Seyyid Ahmed deresi mescidine mum, şeker, çay, kadeh, kaşık ve saire adayanların yalnız Şii müslümanlar olmadıklarını, bunlar arasında sünnilerin de olduğunu ve nezir verenler arasında Hıristiyanlara da rastlandığından bahsetmektedir.(202) Bu tarzdaki örnekler, öz anlamları yakalayabilenlerin uzlaşabildiklerini göstermesi açısından önemlidir.

7. TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE İNSAN

Tasavvuf düşüncesine göre Tanrı, insanda dile gelen, konuşan, söyleyen, görünüş alanına çıkan bir varlık olduğu için, insan kendiliğinden suç işleyen, cennetten kovulan bir varlık olarak ele alınmaz. Çünkü insanın bütün eylemlerinin, davranışlarının kaynağı "O"dur. Kaygusuz Abdal insanı şöyle tanımlar:

Çün Hak seni yarattığı
Zâtına mir'at tuttuğu
Tecelli-i zat kıldığı
Sureti insan değil mi

(202) Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlana'dan sonra Mevlevilik, s:282

Hak haberin dinleyene

Candan kabul eyleyene

Hakkı bilip anlayana

Sözümüz bühran değil mi

Tasavvuf düşüncesine göre, insanda tanrısal öz, "iradei cüziye" vardır. İnsan iradesi, anlayışı ve kavrayışı ile davranışlarına yön verecek, nefsine hakim olabilecek; kendisine cehennemin (kötülüğün) kapılarını kapatıp, cennetin (iyiliğin) kapılarını açacaktır. Kendindeki öze sadık kaldığı sürece de, olumluda, yapıcı davranışta ve düşüncede olacak, sevgi ile davranacaktır. Tanrı'dan gelen insan, gene Tanrıya kavuşur. Ancak bu kavuşma, bazı mertebelerden geçmekle olur. Eğitimle olur. Eğitim, (irşad) ise, bu eğitimi verecek birini bulmak ile olur. Bu kişi mürşiddir. Mürşid, ona "irfan" denen gönül bilgisini edinmek, onunla olgunlaşmak ve aydınlanmak yolunda yardımcı olacaktır. Hakikate eren insan, bütün varlık türlerini özünde yansıtır. Gönlünde görünüş alanına çıkarır. İnsan, gönlünde, bir ışk (aydınlanma) olarak beliren "O"nu idrak eder, seyreder. O, yalnız gönül gözüyle görülebilir, sezilebilir. Bu insan için, bir tür hakikat bilgisiyle, Tanrı'dan "doğuş"tur. İnsan, artık olgun insan, insanı-ı kamil, ya da diğer bir deyişle **yetkin insan**dır. Tanrısal sıfatlarının bilincindedir ve onlara uygun davranmak sorumluluğunu almıştır. Çevresini bu gönülle algılar. Hizmete talip olur. Erdemle, erdemli toplumu oluşturmak üzere hizmet eder.

İnsanın, insanlık yolundaki aşamaları üç ana başlık altında tanımlanabilir. İlki, insan-ı kamil'e erişmektir; ikincisi, toplum-u kamil bilinciyle hareket etmektir; üçüncüsü bunların gereği olan eğitime katılmadır.

7.1. Düşünen insan; Kendini Bilmek; İnsan-ı Kamil

Türk tasavvufunda **düşünen insan** istenir. **Akılla gidilmeyen yolun sonu karanlıktır**, inancı hakimdir. Bilmek ve sezmek akılla elde edilir. Bilgi ise kutsaldır. Edindiği bilgiyi, daha önce de belirttiğimiz gibi, tarif, tasnif ve tahakkuk aşamalarından geçirmelidir. **Kendi öz malı** haline getirmelidir. Bilginin dav-

ranışlara yansıyabilmesi, özümsenmiş olabilmesi için düşünülerek elde edilmiş olması gerekir. Sorumluluk sahibi canlı olan insanın bu sorumluluğu taşıyabilmesi **düşünme süreci** sonucunda edindiği **"bilgi"** ile olur. Düşünmeye alışmak, anlayışını geliştirebilmeyi sağlar ve edinilen bilgi çoğalır.

Düşünen insan, kendisiyle ve çevresiyle ilgili sorunları sezecektir. Çevre sadece fizik çevre olarak alınmamalıdır. Ailesinden başlayarak iletişimde bulunduğu tüm toplum, kısaca, "diğerleri" çevremizin parçasıdır. Bu kavram gerektiğinde tüm insanlığı kapsamına alır. Düşünen insan, sorunları sezecektir ve sezdiği sorunlara yanıtları yine düşünerek bulacaktır. Toktamış Ateş bu konuya en temel güdülerimizden biri olan açlığın giderilmesi konusunda örnek vererek açıklık getirmektedir: **"Açlık"** bir olaydır, fenomendir. **Aç bir** insanın bu fenomenin getirdiği fizik sonuçları duyması ve bir şeyler yemek istemesi doğal bir şeydir, ancak bu isteği bir 'düşünce' değildir. Bu aç adam, açlığının nedenlerini sezerse, buna çare aramaya başlarsa, o zaman 'düşünmeye' başlamıştır. Aç kalındığı zaman bir şeyler yemek istemek içgüdüsel bir davranıştır, **"fakat hiçbir zaman aç kalmamanın olanaklarını aramak, düşünmektir"** (203) Evet, düşünce, aç insanın açlığının nedenlerini sezmesi ile başlar. Düşünmeksizin **nedenleri** sezmek olası değildir. Varlığının nedenlerinin peşine düşen insan da düşünen insandır. Böylece kendisine ve çevresine yönelik yoğun bir araştırmaya yönelir. Kendini ve çevresini tanımaya çalışır. Tanıdıkça, nedenleri, niçinleri, nasılları yanıtlamaya koyulur. Nasıl insan aç kalmamanın yollarını arıyorsa, bu sefer de varlığının işlevini yerine getirmesinin yollarını arar. Varlığının işlevini bilen insan, kendini bilen insandır. Kendini tanıyan insandır. İşte tanrı bu insana "secde ediniz"(204) demiştir.(205)

---

(203) Toktamış Ateş, Demokrasi, s:135
(204) Secde etmek: saygıyla eğilmek, saygıyı göstermek.
(205) Kuran'ı Kerim'de Sâd Suresi 71-74 ayetler şöyle der: "Habibim! Senin Ulu Tanrın meleklere bildidi ki: Ben, çamurdan bir insan yaratacağım, onu ruhumdan üfleyerek dirilttiğim zaman ona secde edin. Bu buyruk üzerine bütün melekler ona secde ettiler. Yalnız İblis kibirlenerek Tanrı buyruğuna uymadı ve kafir oldu". Burada açıkça Tanrı'nın insana verdiği önem izlenmektedir. Aynı önemi vermeyip insana saygı göstermeyenin de İblis olduğu belirtilmektedir. Sonuçta, Kuran'ı Kerim'e göre, insan saygı duyulması gereken varlıktır.

"Bir insanı tanımadan **saymak** olanaksızdır."(206) diyor, Erich Fromm. Öyle değil mi? Türk tasavvufunda da "Allah'a inanmak, Allah'ı saymak için de tanıştırılmış olmak gerekir" düşüncesi hakimdir.(207) Az önce belirttiğimiz gibi, insanın, kendisini de tanımadan sayması olanaksızdır. Şu halde insan, önce, kendisini tanıma çabasında olacaktır.

Hümanist düşüncenin temelinde insanı buluş yatmaktadır ve bu arayışın izleri hümanizmin gündeme geldiği tarihlerden çok öncelerine uzanır. "Düşüncenin insan üzerinde toplanması için ilk koşul, elbette insanı bilmek, insanla temas etmiş olmak, tek sözle insanı 'bulmuş' olmaktır. Gerçi, ilk bakışta, insan gerçeği bulunmaya gerek göstermeyecek kadar belli bir varlık görünebilir; fakat yine de **düşüncenin en büyük buluşlarından biri insanın kendisidir** demek, yanlış olmayacaktır"(208)

M.Ö 470-399 yılları arasında yaşamış olan ünlü düşünür, **Sokrat'** a mâl edilen **"kendini bil"** sözü daha sonra İslam tasavvufunun temel kurallarından biri olacaktır. Ayrıca, günümüzde yine dünyaca ünlü düşünürlerin gündemindedir.

Benliğini çevresinden ayrı bir varlık olarak kavradığı ilk andan bu yana insan zihni, kendisinin ve çevresinin kim ve ne oldukları, nereden, nasıl, niçin var oldukları ve benzeri sorularla kurcalanmış, bunların esrarını çözmek uğruna didinip durmuştur. Bakın Erich Fromm, insanı ve başkasını tanımayı nasıl anlatıyor:

"Şüphesiz ki canlı olan bir şeyi sadece bir 'obje' (nesne) olarak incelemekle anlayamayız. İnsanı, ancak onunla ilişki kurabildiğim durumlarda,...daha doğrusu, **'ben'den olduğu halde, 'ben'den başka' kalabildiği ölçüde** anlayabilirim. Eğer dıştan bakan bir gözlemci olarak kalırsam insanın ancak aşikar olan davranışlarını görebilirim. Fakat böyle durumlarda incelediğim kişinin bütünü, onun tüm gerçeği benim dışımda kalırdı, ona ulaşamaz (dım).....onunla bir ilişki kurabilirsem, işte ancak o zaman, insan-

(206) Erich Fromm, Kendini Savunan İnsan, s:144
(207) Belkıs Temren, Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu, s:153, 154
(208) Boğos Zekiyan, Humanizm, s:32

oğlunu olduğu gibi görebilirim; böyle görmek ise onu bilmek ve anlamaktır....Kendi insancıl yaşantılarımdan yararlanarak insanoğlu ile ilişki kuramazsam, onun hakkında bir çok şeyler bilebilirim, fakat onu tanıyamam. ....Ben **kendim olmalıyım ki, bu biricik varlığın kendine özgü hayallerini aşıp kendimi dışarıya açabileyim, başkalarına ulaşabileyim. ....tam bir kişi ve özgür bir insan olmadıkça, bu kafesten sıyrılamam.** Bunları yapmadıkça, dalganın ucundaki su damlasından başka birşey olmadığımın bilincine varamam; bir an için bile, bağımsız bir kişi ve varlık olduğumu bilemem."(209) Erich Fromm, içinde bulunduğumuz çağın, insan felsefesi konusunda araştırmalarıyla ünlü isimlerinden biri. Günümüzün arayışına verdiğimiz bu örnek, tasavvuf düşüncesinde de oldukça benzer şekilde ele alınmıştır. Tasavvuf düşüncesinde yer alan terimlerle konu şöyle açıklanabilir: Kendini bilmeyen, başkasını anlayamaz. Herşeyin başı, kendini bilmekle başlar. **Nefsini bilen, kendini bilecektir.**(210) Diğer bir deyişle, nefsini iradesi altına alabilen, nefsinin bağlılıklarından arınıp, özgür hale gelen insan, kendini bilecektir. **Kendini bilen, rabbini bilir.** Yunus'un deyişiyle **'bir ben vardır bende, benden içeri'**. Kendini tanıyan insan, gönlünde konuk ettiği rabbi ile tanışacaktır. Hak'ta Hak olacaktır. Hakk'tan halka bakarak, kendini halk içinde görünce dalganın ucundaki su damlası, ya da ummanda zerre olarak görecektir. Bütün insanları da ummanda zerreler olarak algılayabilecektir. Zerre de, umman da aslında birdir, iki deniz bir olmuştur. Daha önce değindiğimiz gibi "Kendini bil", Sokrat'a mâl

(209) Erich Fromm, Çağımızın Özgürlük Sorunları, s:175,176

(210) Muhasibi'nin Tasavvuf felsefesi üzerine yaptığı çalışmada, Hüseyin Aydın, Nefs'in tanımını "salt psikolojik anlamda" kullanılmasını ilk olarak Muhasibi'de gördüğümüze değinir. Bu bakış açısı "nefs" kavramını ve "insanın nefse hakimiyet" olgusunu anlayabilmemiz için yararlı olacaktır. Nefs'in tanımını Muhasibi'ye göre şöyle veriyor.".. (Muhasibi) insanın iç dünyasında olup biten isteme ve gereksinmeleri, nefis kavramı altında ve nefse bir kişilik vererek, yorulup usanmak bilmeden tasvir eder. Bu tasvirlere dayanarak biz, Muhasibi'de nefsin bir tanımını yapmamız gerekirse, nefis insanın içgüdü mekanizması ve eğilimler toplamına verilen bir ad'dır. İçgüdü mekanizmasının, iç ve dış duyulardan gelen fizyolojik ve sosyal nitelikteki etkilerin şekillendirdiği eğilimlerin bütününe verilmiş bir addır. Ve ona, kabule dayanan bir kişilik yüklemiştir. Bu da pratik endişelerle yapılmıştır. Tasavvufta, insanın kendi kendisini eğitmesi, terbiye etmesi asıl olduğu için ve insanın kendi kendisine hitabını, telkinini ve te'dibini kolaylaştırmak amacıyla, nefis, insanın içinde, insanın tabiatına zıt, ama insanın hakim olabileceği ikinci bir kişilik olarak kabul edilmiştir. Bu da tabii, pratik açıdan yapılmıştır."(Hüseyin Aydın, Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi, s:83)

edilen bir slogandı ; Görüyoruz ki, insanoğlu bu konuyu tarihin en eski konularından biri olmacasına irdelemiş, durmuştur. Bu düşünce ise, tasavvuf düşüncesinin çekirdeğidir. Konu, Allah-insan-evren bütünlemesi içinde ele alınır. **"Ne varsa âlemde, örneği var adem'de"** yorumuyla, insan, micro kosmos yani küçük evrendir. **"Semme veçhullah"** olduğu, camî sıfatını taşıdığı için de **feyz-i mukaddestir, tanrı mazharındadır**, bu nedenle de **cevher insandadır**. Macro kosmos'un yani vücud-u mutlak'ın incelenmesi, araştırılması insan ile mümkündür. Zat-ı mutlak'ı da, vucüd-u mutlak'ı da bilecek olan insandır. Böylece **"bilinmek istedim"** kutsal hadisindeki istek yerine getirilebilecektir.

İnsan, özgürlüğüyle kendi etkinliğinin bilincindedir. Bu etkinliğin sahibi ve hakimidir. İnsan özgür oluşuyla, Tanrının özgür etkinliğini paylaşır.

Tasavvuf ehli şöyle der:

Kendi hüsnün hûblar şeklinde peyda eyledin

Çeşm-i âşıktan dönüp sonra temaşa eyledin

İnsan, bütün evreni bir bütünlük içinde yansıtan, Tanrı'dan gelip gene Tanrı'ya dönecek olan ölümsüz bir özün, bitmeyen bir oluşturucu gücün taşıyıcısıdır. Kuran'ın 33. Azhab suresinin 72. ayetinde "Eğer biz insanlara verdiğimiz ağır yükleri yüce göklere, yerlere ve yüksek dağlara yükleseydik: Biz, bu ağır yükü taşıyamayız, deyip bunu taşımaktan çekinirlerdi. İnsanlar ise, akıl ve anlayış kuvvetine dayanak, teklifimizi kabul etti."(211) denmektedir. Demek ki, insanda olup da, diğerlerinde olmayan akıl ve anlayışa dayanarak, insanoğlu, kutsal emanetleri kabul ediyor. Bu kutsal emanetler nedir? Tasavvuf inancına göre bu kutsal emanetler el, ayak, göz, kulak, dil, burun (ruh),ve şehvet olarak simgelenir. Bu 7 emanetin nasıl kullanılacağı, insanın bir çizginin hangi tarafında olacağını belirler. Bu çizginin bir tarafında cennet kapıları (212) vardır ve bu 7 emaneti iyi (olumlu) kullanmakla çizginin bu yönüne varılır. Çizginin öte yanında ise, cehennem kapıları bulunmaktadır ve 7 emaneti kötü

(211) Kuran-ı Kerim, İstanbul Maarif Kitabhanesi yay, s:428
(212) Simgesel olarak

(olumsuz) kullanmakla buraya varılır. İşte insana böylesi bir sorumluluk yüklenmiştir. İnsan irade gücüyle, akıl ve anlayışını kullanarak, kendisine verilen emanetleri olumluda kullanarak iyiliğe yönelmelidir. Böylece, cehennem kapılarını kapatacaktır. Yani, **içinden kötülüğü atacaktır.** Aynı şey 7 nefis mertebesini geçmek şeklinde de anlatılır. Böylece insan, nefsine hakim olacak, insan-ı kamil olacaktır.

Tasavvuf düşüncesinde, **yorumsal anlamlar** şeklinde, kendini bilmek, nefsine hakim olmak, Hak'ta Hak olmak ve bu yolla insan-ı kamile ulaşmanın işlendiğini görürüz. Tasavvuf okulunda ise, bu düşüncelerin tariften, tasniften, **tahakkuk** aşamasına getirildiğini görürüz. Diğer bir deyişle, **olgusal anlamlar** haline dönüştürülürler. Yaşamlanırlar. Sözlerden davranışlara yansıtılacaktır. Böylece sadece söylemde (teoride) öngörülen bir insan tipolojisi değil, eylemde (uygulamada) karşımıza çıkan özellikleriyle de insanı görürüz. **Nasıl bir insan** amaçlanmaktadır? sorusunun yanıtı, **"insan-ı kamil"** dir. Buna **yetkin insan, olgun insan** da denilmektedir. Bu insan modeli, bugün çağımızın arayışındaki **evrensel insan** modelidir. "Muhyiddin Arabi, Peygamberimizin işaretlerine uyarak: **'Tasavvuf, Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmaktır'** demiş ve dolayısiyle, Allah'ın sıfatları ile vasıflanmak olduğuna dokunarak, Tasavvuf hakkında yapılan bütün tanımları özetlemiştir"(213) diyen Cavit Sunar, daha sonra, "Başka bir deyişle, Tasavvuf en son varlığın ilmidir; konusu da insanın kendi nefsini bilmesi, dolayısıyle, Rabb'ını bilmesidir. Nitekim, Peygamberimiz: **'Nefsini bilen Rabbını bilir'** buyurmuştur. Zira, bu ilmin gayesi Allah'a kavuşmaktır. Bu gaye bakımından da Tasavvuf, diğer bütün ilimlerin en üstünü ve en şereflisidir. Gerçek mutasavvıf da, **sadece**, Allah'tan Mutlak Varlık'tan **söz eden değil**, Allah'a Mutlak Varlığa **kavuşandır**, kavuşmanın delili de sadece, 'Bilmek'değil, fakat, bilerek '**Olmak**'tır. "(214) diyerek devam etmektedir. Sunar, Muhiddin Arabi'yi tasavvufun doruk noktasında kabul etmekte ve kendisinden sonra gelen mutasavvıfların Arabi'nin görüşlerini pek aşamadıklarını belirtmektedir. Arabi, **"Hak ile Hak olmak**

(213) Cavit Sunar, Ana Hatlarıyle İslam Tasavvufu Tarihi, s:7
(214) Cavit Sunar, Ana Hatlarıyle İslam Tasavvufu Tarihi, s:8

aşamasını en güzel şekilde dile getirmiş olan mutasavvıftır. Bu son derece önemlidir. Bizim konumuz açısından ise **İnsan-ı Kamil'e ulaşma**(215) aşamasını simgelemektedir. Horasan Okulu'na kadarki devrede üzerinde en çok durulan aşama budur.

7.2. Başkasını tanımak; Toplum Bilinci; Toplum-u Kamil

İnsancıl olmak, toplumsala karşı, bireyci olmak değildir. "Demokratik yaşayış ve felsefenin temelinde, birey olarak **insan haysiyetine saygı** göstermenin ve **insan kişiliğinin değerine inanmanın** yattığı doğrudur. Fakat, bu, bireye ve kişiye dönüklük, hiçbir biçimde toplumsala karşı bireyselci bir yaklaşımı tercih etmeyi gerektirmez. Çünkü insan olarak değil, sadece bir organizma olarak doğan bireyin, geçirdiği yaşantılar yoluyla kültürlenip, toplumsallaşarak insanlaştığı ve davranışlarının bu insanlaşma süreci içinde biçimlendiği hususları hesaba katılırsa, artık bireyci ve toplumcu yaklaşımların nasıl biribiri içine girmiş ya da girmek zorunda olduğu açıkça görülür."(216)

Birey toplumun vazgeçilmez parçasıdır. Ancak, kendisini şekillendiren toplumun dışında kalan birey, "sudan çıkmış balığa" benzer. Etkinliğini, özelliğini kaybeder. Bu nedenle toplum bireye, birey topluma muhtaçtır. Bireyin düşüncesi de, "salt kendisiyle ilgili sorunlar düzeyinde" kalmamalıdır. Herkesin bireysel olarak, kendi bildiğince, "kendi sorunu çözmeye çalışması" toplumdan kopması anlamını taşıyabilir. Bu durum ise, topluma zarar verir. Böylesi bir girişimde, toplumun geçerli kurallarıyla, yani uzlaşma prensiplerine sadık kalarak, herkesçe paylaşılan kurallar dahilinde çözümlere başvurulması koşuluyla, son derece verimli sonuçlar elde edilebilir. Bizim geleneklerimizde imece bunun en güzel örneklerinden biridir.

---

(215) İnsan-ı Kamil'e ulaşmayı "Hak adamı olma" şeklinde Öztürk, Mevlana'nın Şems'le ilişkisine değinerek şöyle açıklar: "Rumi; sosyal ben, entellektüel ben, psikolojik ben ve nihayet şekli din ben'inden sıyrılmıştır. Biliyoruz ki o, resmi akademik hayatı, formel din ilimlerini ve bunların sağladığı sosyal mevki ve imkanları, yani sosyal beni, Şems'i tanıdıktan sonra kaldırıp atmıştır. Şems, onun, genişliğine nüfuz ve bakışını, derinliğine çevirmiştir. Aşkı ve cezbeyi seçen Mevlana, entellektüel beni ıstırap ve çile potasında pişirerek psikolojik beni, yani nefsi de kenara bırakmış ve kozmik bene ulaşmış. Hak Adamı olmuştur." (Yaşar Nuri Öztürk, Mevlana ve İnsan, s:104-105)

(216) Selahattin Ertürk, Diktacı Tutum ve Demokrasi, s:165-166

Toktamış Ateş de bireysel kopuklukla davranmanın özgürce davranmak anlamında olmayacağını vurgulayarak şöyle bir örnek vermektedir:

"Kişi düşüncesini **salt kendisiyle ilgili sorunlara çevirirse** bu bir dünya görüşünü, bir özgürlük yorumunu temsil eder. 'Herkes kendisiyle ilgili sorunları çözümlerse, tüm sorunlar çözümlenir' de denebilir. Hemen bütün dillerde '**herkes evinin önünü süpürürse sokaklar temiz olur** ' anlamında bir deyiş bir atasözü vardır. Ancak, ya herkes kendi sorununu çözmeye çalışırken, çözümler arasında bir çatışma çıkarsa, o zaman ne olacaktır? İşte o zaman ikinci bir dünya görüşü ikinci bir özgürlük yorumu ortaya çıkacaktır; kişi düşüncesini çevresiyle ilgili sorunlara çevirerek ve **kişisel sorunların çözümünü, çevresinin sorunlarının çözümünde bulacaktır**".(217) Aslında bu deyiş, toplum bilincini anlatabilmek için güzel bir örnektir. İki şekilde değerlendirebiliriz durumu. Birinci seçenenekte, "herkesin kendi bildiğince, dilediğince evinin önünü süpürmesini gerçekleştirmesi" yani; "her yiğidin yoğurt yiyişi başkadır" anlayışıyla kuralsız bir süpürme operasyonu söz konusudur. İkincisi seçenekte ise, belirli kurallar dahilinde, iş bölümü ve paylaşım anlayışıyla herkes evinin önünü süpürebilir. Bu durumda, **aynı kurallarda uzlaşılarak bir iş yapılırsa, herkes kapısının önünü süpürürse sokaklar gerçekten süpürülmüş olur.** Başkası da benim gibi, ben de başkası gibi yapacağımdan, işbölümü olacağından, bir amacın bütünüyle paylaşılması olacağından, eylemi toplumsallaştırmış olabiliriz. Yapılacak iş belirlenmiştir. Bizim toplumumuzda bu tip elbirliği içinde belirli kurallar geliştirilerek yapılan ortaklaşa işler **imece** olarak yapılagelmiştir. Bu şekilde pek çok iş başarılmıştır. Ancak belirsizlik, herkesin kendince birşeyler yapması yani düzensizlik içinde hareket hiçbir zaman fayda sağlamaz. Şu halde özgür eylemlerde de **düzen** gereklidir. **Demokrasi** de, **kendi düzenini koymak zorundadır.** Geliştirilecek olan düzen toplumun mevcut geleneksel kalıplarıyla çakışmadığı süreçe çok daha kolay kabul görecektir. Çünkü, toplum zaten gelenekten gördüğünü benimsemeye yatkındır.

(217) Toktamış Ateş, Demokrasi, s:135

Türklerdeki **sosyal dayanışma, yardımlaşma** duygusu tarihçilerimizin övünç kaynaklarından biri olmuştur. Örneğin, Faruk Sümer şu bilgiyi verir: "Türklerde en eski zamanlardan beri içtimai yardım duygusunun çok kuvvetli olduğu bir vakıadır ve bu, her zaman yabancıların dikkatini çekmiştir. Yemek üzerine gelen bir kimse mevkii, kavmiyeti ve dini ne olursa olsun, samimi bir şekilde yemeğe buyur edilir, eğer aç olduğu halde yemez ise, bu, ayıb sayılırdı. Bu keyfiyet her halde yemek yenildiğini gören kimsenin, o yemekte bir hakkı olduğu telakkisi ile ilgilidir."(218)

Türk töresi, sosyal dayanışmaya, yardımlaşmaya yönelik son derece etkin yöntemler geliştirmiştir. Bunlar günümüze dek gelmiştir. Toplumumuzdaki imece, komşuluk ilişkileri ve misafirperverlik bunların örnekleridir. Vakıflar, dergahlar ise bunların kurumlaşmış örnekleri arasındadır. Töremizdeki **"başkası" bilincini, diğergamlığı** yansıtmaktadır. Ancak, çağdaş batılı toplumların pek çoğunun kültürel tarihi bu denli zengin örnekler sunmamıştır ve onlar ancak içinde bulunduğumuz çağda gerekli önlemleri alıp düzenlemeler yapmaktadırlar. Bundaki başarıları da tartışmaya açıktır. Demokratik düşünce ile başkası bilincinde olanlar için, eşitlik, özgürlük, uzlaşma üçlüsünün her üç kavramının da eksik tatbik edilmemiş olması gerekir. Acaba günümüz batılı ülkeleri **eşitlik prensibini** yeterince gözetebiliyorlar mı? 72 milleti bir görebiliyorlar mı? Yoksa, kültürbenci (etnocentric) davranmaktan henüz kurtulamadılar mı? Güncel haber programlarını izledikçe bu sorularımızı henüz gündemimizden çıkaramadığımızı görüyoruz. **Çağdaş erdemli toplum** idealinde **yorumsal olarak** bulunan ilkeler, **olgusal olarak** acaba **batılı diye adlandırdığımız ülkelerin kaçında özellikle "başkası" söz konusu olunca uygulanabiliyor,** hem de demokratik düzeyde, eşitlikçi, özgür ve uzlaşmacı olarak? Bize gelince, kendi kültürümüzün bize sunmuş olduğu nimetler çağdaşlaşma çabalarımız arasında biraz "üvey evlat" durumuna düşmüş gibi görünmüyor mu? Çağdaş, erdemli toplum idealini yakalamak için dünyanın peşinde koştuğu bu güzel özelliklerimizi korumak, geliştirmek adına ne yaptık? Nasıl özendirdik halkı? Nasıl eğittik?

(218) Faruk Sümer, Oğuzlar, s:163

Yoksa, göz göre göre, bu değerlerimizin eriyip yok olmalarına, vah vah, diyerek seyirci mi kalıyoruz? Hızla değişen dünyamızda, kaçınılmaz olan kültürel değişme değirmeninin öğütücü taşları arasından, bazı güzellikleri seçip kurtaramaz, koruyamaz mıyız?

İslam dini de vericiliği, diğergamlığı ve başkası bilincini önemsemiştir. Türk tasavvufunda başkası bilincinin kuvvetli bir şekilde ortaya çıkmasına belki de hem Türk töresi hem de İslam dinindeki bu temel özelliklerin uyuşması neden olmuştur. Dinsel öğretide **kul hakkının**, kul rızasının yeri büyüktür. Bunu bir örnekle açıklayabiliriz: "Bir hadisi kutsi şöyledir: 'Allah kıyamet günü der ki: 'Ey insanoğlu! Ben hastalandım, beni ziyaret etmedin'. İnsan cevap verir: 'Ey Rabbim! Sen alemlerin Rabbi'sin. Ben seni nasıl ziyaret edecektim? Allah cevap verir: 'Hani filan kulum, hastalandı da onu ziyaret etmedin ya. Eğer onu ziyaret etseydin, ben onunla yanyana idim.' Ve Allah devam eder: 'Ben yemek istedim de beni doyurmadın, susadım da beni içirmedin...' Konuşma, önceki minval üzere devam eder. Bütün bunlar, Hak ile halkı birleştirme anlayışının İslam Peygamberi'nin tavır ve sözlerindeki dayanaklarıdır." (219)

Türk tasavvufundaki İnsan-ı Kamil, yetkin insan, **vericidir, hizmettedir.** Bu hizmet anlayışı, Horasan erenlerine pirlerinin, daha önceki bölümlerde değindiğimiz gibi "şu ata bin, batıya doğru git, atın durduğu yerde in ve hemen hizmete başla" demesiyle yoğunluk kazanmıştır. Bu yüzden insan-ı kamil, bazı batılı düşünürlerin örneğin Nietzsche'nin üst insanından farklıdır. Öztürk, Mevlana'nın yorumuyla Kamil İnsanı ve Nietzsche'nin yorumuyla İnsan Üstü'nü veya Üst İnsan'ı karşılaştırıyor ve şöyle diyor: "Mevlana'nın kamil insanı veya hak eri ile Nietzsche'nin insan üstü veya üst insanı, sadece vardıkları nokta ve taşıdıkları potansiyel bakımından aynıdır. Çıktıkları yerden insanlığa bakışta, potansiyellerini kullanşta bu iki tip çok farklıdır. Nietzsche'nin tahakküm ve biraz da egoizm timsali olan üst insanı kudretinin tadını yalnız kendisi çıkaran bir zirvedir. Mevlana'nın kamil insanı ise bir **rahmet adam** olduğu için sahip olduğu imkan ve aydınlığı hemcinslerine yayar, her şeyi onlarla paylaşır. Öfke yoktur rahmet adamda, fildişi kule ukalalığı yoktur. Her şeye rağmen

(219) Yaşar Nuri Öztürk, Mevlana ve İnsan, s:44

aşağıya iner, halka karışır ve hayatın dikenli patikalarını onlarla beraber yürür. O güneş adamdır ve "Güneş temize de durur, pise de".(220)

Tasavvuf düşüncesinde, daha önce de belirttiğimiz gibi, **İnsan-ı Kamil**'e ulaşmak, **Hak ile Hak olmak** ile mümkündü ve bunu Muhiddin Arabi'nin yorumuyla Cavit Sunar'dan naklen vermiştik. Muhiddin Arabi'nin bizi getirdiği son nokta "Allah'a, Mutlak varlığa kavuşmak" sadece, **"bilmek"** değil fakat **"olmak"**tı. Günümüz tasavvuf düşüncesinde bu görüş, "davranışına indirebilmek"(221) olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, "Olunca" da, O'nun sıfatlarıyla sıfatlanıyordu. O zaman, tanrının tüm sıfatlarlarıyla sıfatlanan insan da **"bilinmek"** istemeyecek miydi? Nasıl bilinecekti? İşte bu noktada Türk tasavvuf düşüncesine yer vermemiz gerekiyor. Özellikle çağdaş olan **Mevlana** ve **Hacı Bektaş Veli**'nin bu görüşü geliştirerek ve **Hak'tan Halk'a inmek** aşamasını da işlediğini görüyoruz. Anadoluda oluşan Türk tasavvufu içinde, **Mevlevi** ve **Bektaşi** düşüncesinde, Tapduk Emre dergahından yetişen **Yunus**'ta, yoğun olarak İnsan-ı Kamil'in halka inişini, toplum içindeki **hizmetini** görüyoruz ve bu hizmeti **Toplum-u Kamil** arayışı ile tanımlamak mümkündür diyoruz.

Bu aşamada tasavvuf, **bireysel kurtuluştan toplumsal kurtuluş safhasına** geçmiş ve "herkes kendi evinin önünü süpürürse" düşüncesinden bu süpürme işlemini kurallar bütünü içinde oluşturarak bir **"imece"** haline getirmeyi planlamıştır. Çevre bilinci, toplum bilinci ve **"hizmet"** anlayışı ön plana geçmiştir. Demek ki bu, düşünce olarak yeni değildir. Ancak yaygın uygulama olarak yenidir. Anadolu topraklarına ve hatta Balkanlara dağılan dervişler gittikleri yerde halkı irşada başlamış, tasavvuf düşüncesini yaşama uygulamışlardır. Bunun sonucu dergahlar açılmıştır. Bu der-

(220) Yaşar Nuri Öztürk, Mevlana ve İnsan, s:116-117
(221) "Davranışına irdirme" nin önemine değinen ve zamanının tasavvuf ehlini bu konuda eksikliklerinden dolayı eleştiren, en eski tasavvuf eserleri arasında yer alan 1040 yılında kaleme alınmış olduğu belirtilen "Ta'arruf" adlı eserinde Kelâbâzî, şöyle diyor. "Devamlı surette birincisi ikincisini, evvelki sonrakini fiil ve hâl dili ile (bu yola) davet etmiş ve bu şekildeki davetleri, dil ile davete ihtiyaç bırakmamıştır. Daha sonra (bu yola) /tasavvuf/ rağbet azalmış, istek zayıflamış, netice olarak de (tasavvuf yolu) 'soru-cevap', 'kitab-risale' şekline dönüşmüştür. (Yaşanır olmaktan çıkmış, söylenir ve yazılır duruma gelmiştir)..." Kelâbâzî, Doğuş devrinde Tasavvuf, Ta'arruf, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, s:48

gahlarda pek çok derviş hizmet etmiştir. Yunus da böyle bir dergahtan Tapduk Emre dergahından yetişmiştir. Dergahlarla birlikte, **olgusal anlam**, Türk tasavvufunda ön plana çıkmıştır. Hizmet vermenin en önemli başlıklarından birini, **eğitim verme** oluşturur. Türk tasavvufu da, eğitimi ancak sınırlı bir zümreye, belirli konular dahilinde "öğretim" olarak veren **medresenin dışında, geniş halk kitlelerine sadece** belirli bilgileri öğretmek şeklinde değil, aynı zamanda yaşam tarzı aşılamak şeklinde en geniş anlamıyla eğitim vermeyi üstlenmiştir. Üstelik de verilen, bireyin anlayışını geliştiren, **erdemli insan olma özelliklerini aşılayan** bir eğitimdir.

7.3.Eğiten ve eğitilen insan- Dergahların oluşumu

"**Kişilik** geniş ölçüde bir öğrenim ürünüdür...bireyi kendi kültürünün bir parçası haline getiren bir süreç olan enkültürasyon ise eğitim, öğretim yoluyla oluşan bir süreçtir. Eğitim ise antropolojik anlamda, bireyin içine doğduğu toplumda doğuştan bu yana bütün hayatı boyunca az ya da çok devam eder. İşte **eğitim aracılığı ile**dir ki, **birey kendi kültürünün tarzlarını öğrenir**, kendi kültürüne katılmış olur. Aynı zamanda **bir temel kişilik kazanır** ki bu akli melekeler, algılamalar, düşünceler alışkanlıklar ve şartlanmış heyecana dayalı cevapların karmaşık bir kalıbıdır. ....Kısacası, kişilik geniş ölçüde bir öğrenim ürünüdür. Bunda **değerler sisteminin** yani **kültürün** büyük payı olduğu açıktır." (222) Evet, içinde yaşadığımız kültürde var olan değerler sistemi, yaşayan kavramlar bizim kişiliklerimiz üzerinde son derece etkilidir. Nasıl bir insan, nasıl bir toplum oluşturmak istiyoruz? sorularına dönersek, **kültürümüz bize hangi kavramları yaşama olanağını sunuyorsa o kavramların etkisiyle kişiliklerimiz büyük ölçüde yoğurulacaktır.** Dolayısı ile demokrasiyi yerleştirmek istiyorsak, önce sosyal demokrasiyi, sonra siyasal demokrasiyi oluşturmak onu sağlam temellere oturtmak ve kalıcı kılmaktır. Sosyal demokrasiyi oluşturmak için ise, kültürümüzün içinde var olan demokratik kavramları yaşatmalı, geliştirmeliyiz. Böylece, demokratik kişilikler oluşabilmesi için gerekli zemin oluşacaktır.

(222) Zafer İlbars, "Kişiliğin Oluşmasındaki Kültürel Etmenler", s.206,207

Kültür tarihimizde, Tasavvuf düşüncesi içinde demokratik kavramlara yer verildiğini görmekteyiz. Onların **uygulamalı anlamlarını** yaşama geçiren kurumlar ise dergahlar ve tekkeler olmuştur.(223) Burada halk, yorumsal anlamları öğrenip, yaşayarak, deneyimleyerek davranışlarına yansıtma olanağını bulmaktaydı. Bir mürşidden el, etek tutmak; bir eğitmene bağlanmak, onun yol göstericiliğinde, uyarıcılığında, eğitimini sürdürmek anlamını taşımaktaydı. Medreselere herkesin gitmesi olanaksızdı ancak dergahlar herkese açıktı. Halk hangi mürşidin yorumunu beğeniyorsa, onun dergahına bağlanabilirdi. Gerektiğinde başka bir dergaha gidip, eğitimine orada devam etmekte de özgürdü. Bu şekilde pek çok dergah dolaşmış, ayrı tasavvuf okullarından eğitim alarak yetişmiş kişiler bulunmaktaydı. Tasavvuf düşüncesinde vurgulanan **"eğitim almanın gereği"** idi. Eğitim almış kişi ile eğitim almamış kişinin aynı olamayacağı savunulmaktaydı. Nitekim eğitim alan kişiye "er kişi" ya da "erenler" denilmekteydi. Bu kişiler iç bilgisiyle tanışmış olacaklarından, yorumsal anlamların ardındaki öz anlamlara ulaşabileceklerdi. Bu da kısaca, hakikat bilgisine aşina olabilmek demek oluyordu. Genç Abdal konuyu dizelerinde şöyle dile getirmiş:

Gaflet uykusunda yatar uyanmaz
Can gözü kapalı gâfilan çoktur
Hak sözü dinlemez asla inanmaz
Kalbi çürük fesad cahilan çoktur

Mürşid-i kamile vermez özünü
Gaflet uykusundan açmaz gözünü

(223) Dergahların ve tekkelerin kapatılmalarından kısa süre öncesinde, pek çoğunda yozlaşmalar, ana hedeflerinden, yani öz anlamlarından sapmalar bulunduğu tespit edilmiş ve bu nedenle kapatılmaları gerekmiştir. Bu, işlevlerine sadık kalanlar, yani yozlaşmamış olanlar yoktur, anlamına gelmemektedir. Ancak, kapatılma kararı günün koşulları gereği yozlaşmışı yozlaşmamıştan seçme ve ayakta tutma olanağını tanımamıştır. Daha sonraları kültürümüzün bu zenginliği üzerinde yeterince çalışma yapılamış olması, önemli işlevleri üstlenmiş olan bu kurumu tümüyle yaşam düzenimizden çıkarmıştır. İşlevler ise sahipsiz kalmıştır. Yerine birşey önerilememiştir. Bu nedenle de, halk arasında, günün koşullarına uyarak, gayriresmi olarak yaşamıştır. Resmen kapalı oldukları için, sürdürdükleri faaliyetin öz anlamlarla ne kadar bağlantılı olduğu, hangi amaçlara yöneldiğini ise tespit etmek mümkün olmamaktadır. Sahipsiz kalan işlevi üstlenen herhangi bir kurum da bulunmamaktadır.

Taşdan katı beter söyler sözünü
Bed amelli fesad münkiran çoktur

Nefs atına binmiş gezer boşuna
Hak'sız olanların Hak'da işi ne
İblis gibi düşmüş halkın peşine
Şeytan dolabına aldanan çoktur

Bildiğinden şaşmaz nasihat almaz
Aslı münkir olan imlaya gelmez
Hakk'ını yitirmiş kendini bilmez
Nefsiyle oynaşan pehlivan çoktur

Genç Abdal'ım herkes mest olur sanma
Her kurban derisi post olur sanma
Her yüzüne güleni dost olur sanma
İçi kafir dışı Müslüman çoktur

Dergahlar toplum içinde halkın tasavvuf düşüncesi açısından eğitilmesinin yanı sıra, toplumda gereksinme duyulan başkaca işlevleri de üstlenerek halka hizmet vermişlerdir. Bu işlevlerin bazılarına aşağıda örnekler verilmiştir:

Sosyal Yardım işlevi : Yardım talebi olan, yolculuk nedeniyle bitkin düşenin, garib olanın derdine ortak olunurdu. Kimsesiz ve düşkünler için aşevi işlevini de yerine getirirdi.

Spor merkezi işlevi : Beden eğitimi ve spor alanlarıyla halkın hizmetinde olurdu. Özellikle okçuluk ve güreş alanında faaldi. Bunlar, "okçular tekkesi" ve "güreşçiler tekkesi" olarak anılırdı.

Misafirhane işlevi : Gelen yabancılara konaklama olanağı tanınırdı. Kimsesizlere barınak olanağı sağlanır, garibliklerini, yorgunluklarını unutmaları mümkün olurdu.

Güzel Sanatlar Akademisi işlevi : Tekke, söylenmesi, dile getirilmesi gereken şeyler için daha müsait bir ortam meydana getirebilmek amacıyla başta musiki olmak üzere güzel sanatlardan yararlanmıştır. Güzel sözün, güzel sesin ve güzel çizginin -hattın- birleştiği en önemli merkezler tekkeler olmuştur. Bunun için edebiyat ve musiki tarihimizi tekkelerden ayrı olarak ele almak ve işlemek mümkün değildir. Güzel sanatlar yolu ile halk, hassas bir eleştiri olanağı da sağlamıştır.

Ruh ve beden sağlığı, huzur evleri işlevi : Tekkeler, ruh hastalıklarına olduğu kadar bedensel hastalıklara da çareler aranmıştır. Zamanının karantina ve tecrit hizmetleri bile bu kurumlarca yapılmıştır. Aynı zamanda huzur evleri işlevini de üstlenmiştir. İlk hemsirelik müessesesi olarak tasavvuf tarihimizde yer alan "Atasagun Bacı"lık, Florance Nightingale'den çok önceleri, dergahlarda uzun yıllar boyunca, kurumlaşmış olarak hizmet vermiştir.

İslam dinini tanıtma ve yayma işlevi : Özellikle Bektaşi - Yeniçeri ilişkileriyle İslam dinini yeni fethedilen topraklarda tanıtmak ve yayma işlevini üstlenmiştir.

Esnaf ve sanatkar dernekleri işlevi: Özellikle Ahi zaviyeleri bu işlevi üstlenmiştir. Tasavvuf kültürü ile beraber üyeleri arasındaki sevgi ve dayanışmayı sağlamayı amaçlamıştır. Ticari hayata önemli katkılarda da bulunmuştur.

Ahlak ve Ruh eğitimi verme işlevi: Erdemli, kamil insan yetiştirme amacına yönelik eğitim vermiştir. Belki de üstlendiği işlevlerin en önemlisi bu idi. Her dergah veya tekke diğer işlevlerden birini ya da birkaçını üstlense bile bunları eğitim işlevinin yanısıra yerine getirdiği anlamını taşımaktaydı.

8. TOPLUMDA DEMOKRASİ GEREKSİNMESİ VE TASAVVUF

İnsanoğlu gittikçe maddeleşen, mekanikleşen, uzmanlaşan bir

dünyanın içine sürüklenmekte. Bilim ve teknoloji **insana hizmet** amacıyla hızla ilerlerken, dünya genelinde, amacın unutulmaya başlandığı insana hizmet prensibinden uzaklaşıldığı bir dönem yaşıyor gibiyiz. Bunu, Tarih ve Tin adlı yapıtında Joel Kovel kapitalistleşmenin doğal sonucu olarak ele alıyor ve tehlikelerine dikkat çekiyor. Kovel, **"Mallara ve paraya büyük oranda tapan bir toplumda** bir şeylerin bozuk olduğu sonucuna varmak için Karl Marx'a gitmeye gerek yoktur. Yine de Marx bu fenomene 'metâ fetişizmi' başlığı altında dikkat çekmiştir. Marx kapitalizmde değerin insan etkinliğinden koparılarak satılmak üzere yapılan nesneye yüklendiğini fark etmiştir. ....kapitalist üretim tarzının, insan etkinliğinin özünü insandan şeylere (nesnelere) kaydırdığı anlamına gelir" (224) demektedir. İlkel toplumlarda fetişler, nasıl, **simgenin içerdiği öz anlamın unutulup,** şekline tapılmasıyla oluştuysa; diğer bir deyişle, manâ'nın unutulup, maddenin esas kabul edilmesi; ya da iç anlamın unutulup dış anlama takılı kalınması şeklinde bir yozlaşma ile meydana geldiyse; içinde yaşadığımız çağda da, insanlık tarihi, insana hizmet amacıyla oluşturulan bilimsel ve teknolojik ilerlemenin amacının unutulup bizatihi kendisinin putlaştırıldığı, yüceltildiği bir dönemin başındadır.

İnsanların birşeyin değerini onu kaybedince daha iyi anladıkları söylenir. Bu doğru olsa gerek, bizi biz yapan insani değerlerimizden uzaklaştıkça onların değerini farkediyoruz. İnsan hakları, demokratikleşme çabaları adı altında onları arıyoruz. İnsanoğlunun **çevresine** ve **kendi kimliğine yönelik** arayışlarının sonucu **insanı "insan" yapan değerlere ulaşması olmuş.** İnsana hizmet etmek amacını gütmüş. **İnsana hizmet edilmediği sürece de insan, "insanlık"tan çıkabilir.** Toplum bireylerden oluşur, sağlıklı bir toplum için insanî değerlerin yaşama geçirildiği bir toplum gerekir. **Daha iyi demokrasi** arayışı, **insanî değerlerin daha yoğunlukta olduğu bir toplumsal yaşam düzeni arayışıdır.**

Tasavvuf düşüncesi, insânî değerlerin yoğun olarak yer aldığı, yaşamlandığı toplumun gereksinmelerinden doğmuş olan, insanı

(224) Joel Kovel, Tarih ve Tin, s.22

insan yapan, topluma insanî değerler kazandıran bir sistemdir. Bunun yanısıra, içinde yaşadığımız toprakların kültüründen yoğrularak günümüze ulaştırılmıştır. Bizimdir. Kendimizi bulduğumuz, yabancı olmadığımız tasavvuf düşüncesi içinde **demokrasi** kavramlarının en belirginleri oluşmuş, yaşamıştır.

8.1. Ortak Payda Olarak Dünya Barışında Demokrasi

En başta, iletişim olanaklarının hızla artması ve diğer teknik ve bilimsel ilerlemeler dünyamızı küçültmüştür. Eskiye oranla farklı kültürlerin insanları çok daha sık olarak iletişim kurmak, şu ya da bu şekilde biribiriyle bağlantıda olmak zorundadır. Küreselleşme gündemimizin yeni gözdesi olmuştur. Bir toplumun içindeki bireylerin iletişimlerini düzenli ve sağlıklı bir biçimde barış içinde sürdürmek bile zorken buna bir de dünya insanları, dünya toplumlarıyla hemen her alandaki gittikçe sıklaşan ilişkiler eklenmiştir. Dünya pazarları birleşme, dünya ülkeleri ortak yönetsel düzenlere gitme çabası içindedir. Böyle bir süreç, toplumlar arasında asgari müştereklerin saptanmasının gereğini göstermektedir. Bunun yanısıra, toplumlar arası düzenlemeler için tüm toplumlarda geçerli olacak vazgeçilmez kuralları oluşturmak sözkonusudur. İşte bunların derlenip toparlanması düşünsel boyutta, insanların demokrasi kavramlarında ortaklaşmaları gereğini ortaya çıkarmıştır. Dolayısı ile dünya barışında ortak payda "demokrasi" olarak saptanmıştır. Her ülke, kendi sisteminde demokrasinin oluşmasını, demokratik kavramların yerleşmesini sağlayabilirse, o zaman, dünya toplumlarının asgari müştereklerinde demokratik kavramlar bulunacaktır. Böylece demokrasi paydasında buluşan toplumların aynı ana kurallar çerçevesinde uzlaşma içinde yaşamaları ve iletişimlerini sürdürmeleri mümkün olacaktır.

Bu denli önemli bir ana kavramın, yani demokrasinin, ortak payda olması durumunda her toplumun bünyesinde mutlaka bulunması gerekecektir. Şu halde, kurallar öyle oluşturulmalıdır ki, **demokrasi ana kavramı kendi kendini yok etmesin.** Önkoşul, varlığının sürdürülmesi olsun. Aksi halde, ortak paydayı yok edersek, zaten ortaklaşacak birşey kalmayacaktır, yani dünya için ortak barışa yönelinemeyecektir. Demokrasinin alt kavramlarından "özgürlük"ten

bahsederken "düşünceye gem vurmak doğru değildir ancak ifade edişteki özgürlüğümüz başkalarının özgürlük alanlarıyla sınırlıdır" demiştik. Bu sınırlar özgürlüğün kötüye kullanılmasını önlemek işlevini de üstlenmek zorundadır. "Özgürlüğün kötüye kullanılması, özgür bir ortamdan yararlanarak işbaşına gelmek ve bu özgür ortamı ortadan kaldırmak demektir."(225) Demokrasi ana kavramı, vazgeçilmez kavramlarının işlerliğini korumak zorundadır. Bunu korumanın en sağlam yolu sosyal - kültürel demokrasiyi yerleştirmektir. Bu yapıldığı takdirde, sosyal demokrasi, siyasal demokrasinin bekçisi olacaktır. Aksi takdirde, içinde yaşadığımız toplum demokratik kavramlara alışık değilse, uzaksa, siyasal demokrasiyi sindirmesi pek kolay olmayabilir. En azından bunu sindirdiklerini belirten batı ülkelerindeki gibi, eşitlik prensibinde aksamalar yapar. Çifte standartlı bir uygulama olur çıkar. Daha iyi demokrasiyi çağdaşlaşma adına batı ülkeleri de dahil hepimiz aramalıyız. Kurallar evrensel olmalı ve koşullara ve zamana göre değişmeyecek özü yakalayabilmelidir. Güven verici olması için bu şarttır.

Tüm dünya evrensel uzlaşma kurallarının gerekliliğini düşünsel düzeyde kavramış olmalı. Olmalı, diyoruz çünkü **1995** yılı **"hoşgörü"** yılı ilan edildi. Demek ki, şu anda, dünyanın en çok gereksinme duyduğu şeylerin başında hoşgörünün geldiğinde genel olarak herkes hemfikir. Birşeye ne zaman gereksinme duyarsınız? Yokluğunu hissettiğiniz zaman mı? O zaman, hoşgörüyü oluşturmaya da çalışmamız gerek. Bizde var olan hoşgörü kültürümüzü canlandırabilir, geliştirebiliz.

8.2.Demokrasi paydasında tasavvufun rolü:

Türk tasavvufunda **demokrasinin temel kavramları** vardır. Hem de kitabın içeriğinde izlendiği gibi son derece yoğun bir şekilde ince ince oya gibi işlenmiştir. Ayrıca, Türk tasavvufu demokrasiye ve cumhuriyete bağlılığını açıkça belirtmekten de çekinmemiştir. Kurtuluş savaşında askerinin yanında olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşuda Atatürk'e destek vermiş olan Türk Tasavvuf ehli bunu daha sonra dizelerine de yansıtmıştır. Kazım Baba'nın dizelerinden birkaçını

(225) Toktamış Ateş, Demokrasi, s:138

örnek olarak verebiliriz:(226)

Atatürk'tür başımız,

Demokrasi işimiz,

Ün saldık her tarafa

Bezl ederek canımız

Türk tasavvufu geliştirdiği sistem içinde, halkı insanî değerler açısından eğitmiş, onlara hoşgörülü olmayı, yardımsever olmayı, başkasını düşünebilmeyi aşılamıştır. Ayrıca, sosyal dayanışma ve meslek öğrenimi konularından, spor etkinliklerine dek pek çok alanda halkın sosyal ve kültürel gereksinmelerine yanıt vermeye çalışmıştır. İnsanların her zaman gerekli gördükleri "biz"duygusunu, olumlu bir gurup üyeliği sağlayarak tatmin etmiş, dinlerini özgürce yaşayabilme olanağını tanımıştır. Türk toplumunun kendi kültürel alışkanlıklarını, geleneklerini sürdürebilmek güdüsü, İslam dininin öğretisi ve yaşam tarzı içinde Türk tasavvufunun oluşmasına yol açmıştır. Türklerin İslamiyeti kendi gelenekleriyle harmanlayarak yaşaması bize Türk tasavvufunun oluşumunu vermiştir. Manevi kültür kapsamında kalan değerler, değer yargıları, bakış açıları, düşünceler, gelenekler, maddi alandaki değişimlere oranla, **daha yavaş değişir.** Topluma bir yenilik getirildiği zaman, bu yeniliğin kabulü benimsenmesi bir süreç içinde olacaktır. Bu süreçte getirilen yeni değerler ile mevcut değerler bir senteze ulaşacak ve gelen yenilik biraz başkalaşmış, yerel özelliklerle bezenmiş olarak benimsenecektir. Toplumlarda yeni bir dinin, toplumca kabulü söz konusu olunca da durum böyledir. Toplum henüz mevcut değerlerinden kopmamıştır, eski değerler yaşarken yeni değerler de benimsenme sürecine girer. Bu nedenle çoğu kez sentezler ortaya çıkar. Tasavvuf da yerel kültür değerlerinin (düşünce, inanç, bakış açıları, yaşam tarzları gibi) yeni gelen idari değerlerle uyuşum çabaları sonucu ortaya çıkmıştır.

Türk tasavvufunda oluşan değerler demokratik kavramları içermektedir demiştik. Bunun örneğini vermek hiç de zor değildir. Bugün bütün dünya belki de **dünyanın en ünlü** taçsız **hoşgörü**

(226) Kazım Baba Divanı, s:126

ustası olarak Yunus Emre'yi takdir etmektedir. Mevlana'nın, Hacı Bektaş Veli'nin sözleri ve uygulamaları da aynı şekilde takdir görmektedir. Hiçbir ülkeden hiçkimsenin bu büyük ustaların yanlış yaptıklarını söylediğine rastlanmamıştır. Türk tasavvufunun en belirgin isimleri bunca ünlü iken, onların kurmuş olduğu düşünce ve uygulama yolundan toplumumuzu demokratik kavramlara ulaştırma konusunda yararlanamaz mıyız? İşte, öyle sanıyoruz ki, **demokrasi paydasında, Türk tasavvufunun rolü büyük olabilir.**

SONUÇ

Sonuç olarak, "herhangi bir kültürde **normal olarak** nitelendirilen davranışı o toplumun kültürü tayin eder"(227) Bizim de isteğimiz **demokratik davranışlar gösteren insanlardan oluşan bir toplum** ise; bu demektir ki, kültürümüzde demokratik kavramları işleyen görüşleri ve uygulamaları koruyup geliştirmemiz gerekir. Kültürümüz içinde bunları yaygınlaştırdığımız sürece **demokratik kavramlar** toplumda **bireylerin kimliklerine yansıyacaktır.** Sonuçta da, demokratik davranışlar gösterebilen insanlarla kurulan demokrasi sağlam temellere oturmuş ve kendi öz benliğini yaşıyor olacaktır. **Sosyal demokrasinin var olduğu yerde siyasal demokrasiyi oluşturmak ve korumak kolaydır,** aksi ise, son derece zordur ve ancak kısa süreli olabilir.

Yaşlanan ve olgunlaşan dünyamızda, **insanın değeri**, toplum bilincindeki insanın değeri, tüm kavramların üzerinde yer almaktadır. Bu da bize **demokrasi** kavramını getirmektedir. **Ülkeler arası barış demokrasi ortak paydasında birleşilerek** aranmaya başlamıştır. Demokrasi ise kendisini oluşturan **alt kavramlar** dikkate alınmaksızın, kavram kaymalarına vê karmaşasına neden olup, demokrasiden ne beklendiği yani **işlevi** anlaşılamamış olması tehlikesini yaşar. Bu nedenle alt kavramlarla pekiştirerek betimlenen demokrasi bize **demokrasinin vazgeçilmez kavramlarını** verir. Bunlar **özgürlük, eşitlik ve uzlaşma**dır. Önce sosyal demokrasi yerleşmelidir ki, siyasal demokrasi sağlam temellere oturabilsin. De-

(227) Zafer İlbars, "Kişiliğin Oluşmasındaki Kültürel Etmenler", s:210

mokratik davranışlara yol açacak olan bu üç kavramın ülkemizde, kendi kültürümüze dayanan köklerini bulup yeşertip, geliştirmek bize **demokratik özelliklere sahip kültürü** verecektir. **Bu kültürün şekillendirdiği insan, demokratik insan olacaktır.** Bizim kültür kökenimizde, bu **üç kavramı, Türk tasavvuf düşüncesinde** yoğun olarak görebiliyoruz. Bizim olan bu olanakları bir yana bırakmak, ilgisiz kalmak yerine üzerinde çalışmalar yapmak, canlandırmak ve **yeni dünyanın gereklerine hizmet sunabilecek şekilde halkın hizmetine sunmak** belki de demokratikleşme çabalarımız arasında önemli bir adım olabilir. Bugün bütün dünya Mevlana'nın, Hacı Bektaş Veli'nin ve Yunus'un görüşlerini ayakta alkışlamaktadır. Arzu edilen dünya barışında demokrasi paydasında, ülkemizin yerini alması aşamasında kendi ürünümüz Türk tasavvufunun hizmeti büyük olabilir inancındayım.

KAYNAKÇA

AĞAOĞULLARI, M. Ali; Cemal B. AKAL; Levent KÖKER. **Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, İmge Yay. Ankara, 1994

AKPINAR, Turgut. **Türk Tarihinde İslamiyet**, İletişim Yay. İstanbul, 1994

ALTINTAŞ, Hayrani. **Tasavvuf Tarihi**, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay:171, Ankara, 1986

ANDREWS, P. Alford. **Türkiye'de Etnik Guruplar**, Çev: Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yay. İstanbul, 1992

ARABİ, Muhiddin. **"Füsus Nakşı"** Çev: M. Rahmi Balaban, Hakikat Yollarında Serisi:2, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1947

ARSEL, İlhan. **Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına**, İstanbul, 1994

ATEŞ, Toktamış. **Demokrasi, Kavram, Tarihi Süreç, İlkeler**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1994

ATEŞ, Toktamış. **Demokrasi**, Ümit Yay. Ankara, 1994

ATEŞ, Toktamış. **Laiklik**, Ümit Yay. Ankara, 1994

AYATA, Ayşe Güneş. **"Çoğulculuk Karşısında Otoriterlik:İki İslami Yayında Siyasal Düşünceler"** Çağdaş Türkiye'de İslam yapıtında; Yayına Hazırlayan: Richard Tapper, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1993

AYATA, Sencer . **"Çevresel Nitelikteki Geleneksel Tarikatlar"** Çağdaş Türkiye'de İslam yapıtında; Yayına Hazırlayan: Richard Tapper, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1993

AYDIN, Erdoğan. **Nasıl Müslüman Olduk**, Başak Yay. Ankara, 1994

AYUBİ, Nazih. **Arap Dünyasında Din ve Siyaset**, Çev: Yavuz Alogan, Cep Kitapları, İstanbul, 1992

BARTHOLD, V.V. **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Hazırlayan:Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yay. İstanbul, 1981

BAŞGÖZ, İlhan. **Yunus Emre**. İndiana Üniversitesi Türkçe Programı Yay. 1990

BAYET, Albert. **Dine Karşı Düşünce Tarihi**, Çev: Cemal Süreyya, Broy Yay, İstanbul, 1991

BAYRAM, Mikâil. **Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu**, Konya, ' 1991

BERKES, Niyazi. **Türk Düşüncesinde Batı Sorunu**. Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975

BERKTAY, Halil. **Kabileden Feodalizme**, Kaynak Yay, İstanbul, 1993

BIRGE, J. Kingsley. **Bektaşilik Tarihi**, Çev: Reha Çamuroğlu, Ant Yay. İstanbul, 1991

BİLHAN, Saffet . **Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1988

BİLHAN, Saffet. **Eğitim Felsefesi**, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fak. Yay. no:164, Ankara, 1991

BİLHAN, Saffet"**Asya Eğitim Felsefesine Bir Yaklaşım**" A.Ü. Eğitim Bilimleri Fak. Dergisi Cilt:22, Sayı:1, Ankara 1990

BORKER, Ruth . "**To Honour Her Head: Hats as a Symbol of Women's Position in Three Evangelical Churches in Edinburgh**" Women in Ritual and Symbolic Roles, New York, Plenum Press, 1978

BOTTOMORE, T.B. **Toplumbilim**, Çev: Ünsal Oskay, Doğan Yay, Ankara, 1977

BOUTHOUL, Gaston. **Siyaset Sosyolojisi**, Çev: Selahattin Yıldırım, Gelişim Yay, İstanbul, 1975

BROCKELMANN, Carl. **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çev: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992

BUDDA, A.Hilmi Ömer. **Dinler Tarihi**, Cilt 1, Vakit Yay, İstanbul,1935

BULUT, Faik. **Allah Devletinde Demokrasi**, Tümzamanlar Yay. İstanbul, 1993

BULUT, Faik. **Şeriat Gölgesinde Cezayir.** Cem Yayınevi, İstanbul, 1994

BUSCAGLIA, Leo. **Kişilik,Tümüyle İnsan Olabilme Sanatı,** Çev: Nejat Ebcioğlu, İstanbul. 1987

BUSCAGLIA, Leo. **Yaşamak, Sevmek ve Öğrenmek**, Çev: Nesrin Kasap, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1987

BYNUM, C. Walker. **"The Complexitiy of Symbols"** (önsöz); Caroline Walker Bynum, Steven Harrell, Paula Richman , Gender and Religion: On tnhe Complexity of Symbols, Beacon Press, Boston, 1986

CAHEN, Claude. **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,** E Yay. İstanbul, 1994

CAHİZ, Ebu Osman el. **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Çev: Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay:33, Ankara, 1967

CARRITHERS, Michael. **Why Humans Have Cultures**, Oxford, University Press, 1992

CHALLAYE, Felicien. **Dinler Tarihi,** Çev:Samih Tiryakioğlu, Varlık Yay, İstanbul, 1960

CLASTRES, Pierre. **Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu-Siyasal Antropoloji Araştırmaları**, Çev: Alev Türker Mehmet Sert, Ayrıntı Yay. İstanbul, 1992

COTTERET, Jean-Marie; Claude EMERI. **Seçim Sistemleri**, Çev: Tanju Gökçol, Gelişim Yay, İstanbul,1975

ÇAĞATAY, Neşet. **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1989

ÇAY, M. Abdulhaluk. **Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası**, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1984

ÇUBUKÇU, İ.Agâh. **Yunus Emre ve Felsefesi**, Ayyıldız Matb. Ankara, 1992

DAVIES, Merrly Wyn. **İslami Antropolojinin Oluşturulması**, Çev: Tayfun Doğukargın, Endülüs Yay. İstanbul, 1991

DOĞRUL, Ömer Rıza. **İslamiyetin Geliştirdiği Tasavvuf**. Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1948

DOĞRUL, Ömer Rıza. **Yeryüzündeki Dinler Tarihi**. İnkilap Kitabevi, İstanbul,1958

DUVERGER, Maurice. **Siyasal Rejimler**, Çev: Teoman Tunçdoğan, Gelişim Yay, İstanbul, 1974

ELIADE, Mircea, **Kutsal ve Dindışı**, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1991

ERAYDIN, Selçuk. **Tasavvuf ve Tarikatler**, Marifet Yay. İstanbul, 1990

ERTÜRK, Selahattin. **Diktacı Tutum ve Demokrasi**. Kültür Bakanlığı Yay. 1445, Ankara, 1993

EYUBOĞLU, Sabahattin, **Yunus Emre**, Cem Yay. İstanbul, 1985

FLOURNOY, Theodor. **"Wilyam Ceymis'in Felsefesi"** Çev: M. Rahmi Balaban, Hakikat Yollarında Serisi:3, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1947

FOURASTIE, Jean; Claude VİMON . **Yarının Tarihi**, Çev: Tanju Gökçol, Gelişim Dizisi, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1975

FROMM, Erich. **Çağımızın Özgürlük Sorunları**, Çev: Bozkurt Güvenç, Bayraktar Yay. Ankara, 1982

FROMM, Erich. **Kendini Savunan İnsan**, Çev: Necla Arat, Say Yay. İstanbul, 1982

FROMM, Erich. **Psikanaliz ve Din**. Arıtan Yay. İstanbul, 1991

GAZALİ, İmam. **"Sapıklıktan Kurtuluş"** Çev: M. Rahmi Balaban, Hakikat Yollarında Serisi:1, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1947

GİRGİN, Kemal. **Çağdaş Politika ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay:161, Ankara, 1975

GÖKBERK, Macit. **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990

GÖLPINARLI, Abdülbakıy. **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik**, Der Yayınevi, İstanbul, 1979

GÖLPINARLI, Abdülbaki. **Melamilik ve Melamilik**, Gri Yay. İstanbul, 1992

GÖLPINARLI, Abdülbaki. **Mevlana'dan Sonra Mevlevilik**, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1953

GRAVES, Robert. **The Greek Myths**, Vol 2, Penguin Books, 1957

GÜLEÇ, Cengiz. **Türkiye'de Kültürel Kimlik Krizi**, V Yay. Ankara, 1992

GÜNEL, Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır, 1970

GÜVEN, Rasih. **Vedanta and Sufism, Sankaracarya and Mawlana Jalalu'ddin**, Ankara,1991

HACI BEKTAŞ VELİ. **Hacı Bektaş Veli'nin Vasiyetnamesi, (KİTABÜLFEVAİD)**, Düzenleyen: İ.Ö. Ayyılmız Yay, Ankara.

HALAÇOĞLU, Yusuf. **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1991

HALDUN, İbn. **Tasavvufun Mahiyeti- Şifâu's-Sâil**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İstanbul, 1984

HANÇERLİOĞLU, Orhan. **Düşünce Tarihi,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993

HANÇERLİOĞLU, Orhan. **İslam İnançları Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984

HOODBHOY Pervez, **İslam.ve Bilim**, Cep Kitapları, İstanbul, 1994

HOURANI, Albert. **Batı Düşüncesinde İslam**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994

İLBARS, Zafer "**Kişiliğin Oluşmasındaki Kültürel Etmenler**" A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı, Ankara, 1987

İZVEREN, Adil. **Toplumsal Törebilim**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay. Ankara, 1980

JAMES, William, **The Varieties of Religious Experience**, Fontana Books, GB, 1963

JASCHKE, Gotthard. **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Çev: Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972

JAURES, Jean. **Laiklik**, Çev: Arslan Başer Kafaoğlu ve Yücel Tuncer, Broy Yay, İstanbul, 1991

KABACALI, Alpay. **Çeşitli Yönleriyle Neyzen Tevfik**, Özgür Yay. İstanbul, 1987

KARA, Mustafa . **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler** Dergah Yayınları, İstanbul, 1980

KELABAZİ. **T'arruf -Doğuş Devrinde Tasavvuf**- Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İstanbul, 1979

KIŞLALI, Ahmet Taner. **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, 1994

KOCA, Turgut ; Zeki Onaran, **Güldeste**, Doğuş Matb. Ankara, 1987

KOCA, Turgut, **Pir Nefes Üstad**, Ankara, 1985

KOCA, Turgut. **Kazım Baba Divanı**, İstanbul, 1969

KOCA, Turgut. **Şevki; Hayatı ve Şiirleri**. İstanbul, 1967

KOCATÜRK, V. Mahir. **Tekke Şiiri Antolojisi**, Edebiyat Yayınevi, Ankara, 1968

KOÇER, Hasan Ali. **Eğitim Tarihi**, A.Ü. Eğitim Fak. Yay. no:89 ,Ankara, 1980

KOESTLER, Arthur. **Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve mirası)** Çev: Belkıs Çorakçı, Say Yay. İstanbul, 1984

KONGAR, Emre. **Demokrasi ve Kültür**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993

KONGAR, Emre. **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1979

KOVEL, Joel. **Tarih ve Tin**, Çev: Hakan Pekinel, İstanbul, 1994

KÖKER, Levent. **Demokrasi Üzerine Yazılar**, İmge Kitabevi, 1991

KÖPRÜLÜ, Fuad. **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 1976

KUR'AN-I KERİYM, İstanbul Maarif Kitaphanesi Baskısı, İstanbul, 1988

KURTKAN, Amiran. **Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik**, Kutsun Yay. İstanbul, 1977

LAROQUE, Pierre. **Toplumsal Sınıflar**, Çev:Tanju Gökçol, Gelişim Yay, İstanbul, 1975

LEVEND, Agâh Sırrı. **Ümmet Çağı Türk Edebiyatı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara,1962

LEVI-STRAUSS, Claude. **Din ve Büyü**, Çev: Ahmet Güngören, Yol Yay, İstanbul, 1993

LEWIS, Bernard. **İslam'ın Siyasal Söylemi**. Çev: Ünsal Oskay,Cep Kitapları, İstanbul, 1993

MAHARAJ, Sri Nisargadatta. **Ben O'yum**. Çev: Jale G.Gürsoy, Akaşa Yay, İstanbul, 1993

MARDİN, Şerif. **Bediüzzümün Said Nursi Olayı**. Çev: Metin Çulhaoğlu, İletişim Yay, İstanbul, 1994'

MARDİN, Şerif. **Din ve İdeoloji**. İletişim Yayınları, 1993

MAUBLANC, René; Marcel Cachin. **Felsefe, Bilim ve Din**. Çev: Asım Bezirci, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1993

MELIKOFF, Irène. **Uyur İdik Uyardılar**. Çev: Turan Alptekin, Cem Yay. İstanbul, 1993

MEYDAN LAROUSSE. Meydan Yayınevi, İstanbul, 1971

MORRIS, Brian. **Anthropological Studies of Religion**. Cambridge University Press, U.S.A. 1993

MOUNIER, Emmanuel. **Varoluş Felsefesine Giriş**. Çev: Serdar R. Kırkoğlu, İstanbul. 1986

NIETZSCHE. **Seçilmiş Düşünceler**. Çev: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yay. İstanbul, 1966

NOYAN, Bedri. **Bektaşilik Alevilik Nedir**. Ankara, 1987

NOYAN, Bedri. **Mehmet Ali Hilmi Dedebaba Divanı**. İstanbul

OCAK, Ahmet Yaşar. **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler**. Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1992

OCAK, Ahmet Yaşar. **Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik:** Kalenderiler. Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1992

ODYAKMAZ, Nevzad. **Bektaşilik, Mevlevilik, Masonluk**. İnkilap Kitabevi, İstanbul. 1988

ONARAN, Oğuz. **Türk Sinemasında Demokrasi Kavramının Gelişmesi**. Kültür Bakanlığı Yay:1671, Ankara, 1994

OZANKAYA, Özer. **Türkiye'de Laiklik**, Cem Yayınevi, İstanbul 1993

ÖGEL, Bahaeddin . **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1991

ÖRNEK, S. Veis. **Etnoloji Sözlüğü**. A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay:200, Ankara, 1971

ÖZEK, Çetin. **Devlet ve Din**, Ada Yay. İstanbul.

ÖZTELLİ, Cahit. **Yunus Emre**, Özgür Yayın Dağıtım, İstanbul, 1986

ÖZTÜRK, Mürsel. **Hacı Bektaş Veli ve Çevresinde Oluşan Kültür Değerleri Bibliyografyası,** Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yay:152, Ankara, 1991

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri. **Çıplak Uyarı**, Yeni Boyut, İstanbul, 1993

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri. **Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yay: 30, İstanbul, 1989

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri. **Mevlana ve İnsan**, Yeni Boyut Yay. İstanbul, 1992

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri. **Tasavvufun Ruhu ve Tarikatler**, Sidre Yay. İstanbul,1988

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri. **The Eye Of The Heart**. Redhouse Press, İstanbul, 1988

PARMAKSIZOĞLU, İsmet ; Yaşar ÇAĞLAYAN . **Genel Tarih I, Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri,** Funda Yay. Ankara, 1976

PLATON. **Diyaloglar**, cilt 1 ve 2, Çev: çeşitli . Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993

POLITZER, Georges. **Felsefenin Başlangıç İlkeleri**, Çev: Cem Eroğul, Sol Yay. Ankara, 1966

ROUSSEAU, Hervé. **Dinler**, Çev: Osman Pazarlı. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970

RUFAİ, Ahmed-el. **Onların Alemi**, Çev: Abdülkadir Çiçek, Bahar Yay. İstanbul, 1972

RUSSELL, Bertrand. **İnsanlığın Yarını**, Çev: Akşit Göktürk, Bilgi Yay, Ankara, 1972

SALİHOĞLU, Mehmet. **Gün Işığına Çıktıkça**, Ayyıldız Matb. Ankara, 1975

SCHIMMEL, Annemarie. **Tasavvufun Boyutları**, Adam Yay. İstanbul, 1982

SCHOLEM, Gershom. **Zohar İhtişamın Kitabı**, Çev: Ebru Yetiş, Dharma Yay. İstanbul, 1994

SEVER, Erol. **Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni**, Berfin Yay. İstanbul, 1993

STRAUSS, Claude Lévi, **"Structural Analysis in Linguistics and in Anthropology"** Fransızca'dan İngilizceye çevirenler:Claire Jacobson ve Brooke Grundfest Schoepf, Structural Anthropology yapıtı 1.cilt, s:31-54 Penguin Books, 1993

STRAUSS, Claude Lévi. **"The Effectiveness of Symbols"** Fransızca'dan İngilizceye çevirenler:Claire Jacobson ve Brooke Grundfest Schoepf, Structural Anthropology yapıtı 1.cilt, s:186-205 Penguin Books, 1993

SUNAR, Cavit. **Ana Hatlarıyle İslam Tasavvufu Tarihi**, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay:143, Ankara, 1978

SUNAR, Cavit. **Tasavvuf Tarihi**, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay:130, Ankara

SÜMER, Faruk. **"Anadolu'da Moğollar"** Selçuklu Araştırmaları Dergisi, s:1-147, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970

SÜMER, Faruk. **Oğuzlar**, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay:170, Ankara, 1972

İstanbul, .

ŞAPOLYO, Erver Ben...
hi, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1964

TANYU, Hikmet. **İslamlıktan Önce Türklerde Tek ... İnancı**, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1986

TEMREN, Belkıs. **Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay:1678, Ankara, 1994

TİMUROĞLU, Vecihi. **İnançları Uğruna Öldürülenler**, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 1991

TOYNBEE, Arnold. **Medeniyet Yargılanıyor**,Çev: Ufuk Uyan, Ağaç Yay, İstanbul, 1991

TURAN, İlter. **"Türkiye'de Din ve Siyasal Kültür"** Çağdaş Türkiye'de İslam yapıtında; Yayına Hazırlayan: Richard Tapper, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1993

TURHAN, Seyfettin. **Atatürk'te Konular Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yay, İstanbul, 1993

TURNER, Victor **The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual**, Ithaca and London, Cornell University Press, 1973

TÜMER, Günay; Abdurrahman KÜÇÜK. **Dinler Tarihi**, Ocak Yay. Ankara, 1993

TÜRKER, Mubahat . **Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebetleri**, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay:102, Ankara, 1956

TÜRKÖNE, Mamtaz'er. **Modernleşme Laiklik ve Demokrasi**, Ark Yay. Ankara, 1994

ULUDAĞ, Süleyman. **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yay. İstanbul, 1991

ULUDAĞ, Süleyman. **"Tasavvuf ve 'Tekkeler ve Zaviyeler' Hakkında"** (Önsöz), Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler yapıtında; Dergah Yay. İstanbul, 1980

ÜLKEN, Hilmi Ziya. **İslam Felsefesi**, Cem Yay. İstanbul 1993

ÜLKÜTAŞIR, Şakir. **Kaşgarlı Mahmut**, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara, 1972

WATT, W. Montgomery. **Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık**, Çev: Turan Koç. İz Yay. İstanbul, 1991

ZEKİYAN, Boğos. **Humanizm (İnsancılık) Düşünsel İçlem ve Tarihsel Kökenler)**, İnkilap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1982

ZIMMER, Heinrich. **Hint Felsefesi**, Çev: Sedat Umran, Ruh ve Madde Yay. İstanbul, 1992